

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

XLIV.

ÉVKÖNYV.

1929.

BUDAPEST.

1929.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

A IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

Dr HEVESI FERENC TÁRSULATI TITKÁR RÉSZVÉTELÉVEL

1929.

BUDAPEST.

1929.

FRANKLIN

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

NYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

SS

FRANKLIN

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

1

ERODATIUM MUNDATION

ELŐSZÓ.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat működésének több évi szünetelése után újra megkezdte munkáját. Az 1928. február 26-án tartott alakuló közgyűlésen *Wertheimer Adolf*, az újonnan megválasztott elnök, a következő beszédet mondotta. A beszédet, amely az újraéledt társulat célkitűzéseit tartalmazza, itt előszó gyanánt közöljük:

Nagy megtiszteltetésnek veszem, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság mai közgyűlésén engem elnökévé választott. Ezt a kitüntetést annál inkább értékelem, mert a társulat vezetésében egész sora a zsidó közélet kiválóságainak foglal helyet, kikkel együtt működhetni mindenkinek elégtételül szolgálhat.

Tudatában vagyok annak, hogy a nekem szánt kitüntetésre eddigi működésemmel nem szolgáltam reá; ha mégis van bátorságom az elnöki állást elfogadni, teszem ezt abban a meggyőződésben, hogy számíthatok munkatársaimnak és mindazoknak lelkes közreműködésére, akiknek a zsidó etika szellemében szívükön fekszik a zsidó öntudat és önérzet felébresztése. E tekintetben igen nagy szerepe van társulatunknak, mert elsősorban az ő működésének célja napvilágra hozni azokat a nagy szellemi kin-

cseket, melyek régi és új írói generációk műveiben pazar gazdagsággal vannak felhalmozva és melyekben nemcsak a zsidó szellem magas színvonala, de minden érték megnyilatkozik, melyet a zsidó lelkiélet, a zsidó szív és kedély megteremthet.

Társulatunk hosszú időn keresztül a nagyértékű munkák egész sorozatával tudta a magyar zsidóságot megajándékozni. Sajnos, hogy az utolsó évek mostoha viszonyai nem nyújtottak lehetőséget arra, hogy a megkezdett úton továbbhaladhasson. Kötelességünk önmagunkkal és az egész zsidósággal szemben újra felvenni az elejtett fonalat és termékeny munkával, odaadó buzgósággal további művek megjelenését elősegíteni. Számítanunk kell arra, hogy kellő számban fognak találkozni a zsidó kultúra nemes barátai, kik abban nekünk segédkezet nyújtanak, de még inkább számítunk a magyar zsidó hitközségekre és más közületekre, hogy rendelkezésünkre bocsátanak majd olyan összegeket, melyek a mai szerény igényeink mellett lehetővé teszik társulatunk felvirágoztatását és munkájának feléledését. Ezekkel a reményekkel vállalom el az elnökséget és megköszönöm a nekem előlegezett bizalmat.

BÁNÓCZI JÓZSEF ÉS AZ IMIT.

1894. február 14-én volt az IMIT alakulása. A felhívást, mely a társulatot életre hívta, több nagy név viselője között aláírta Bánóczi József is, aki évekkel előbb, mint a Magyar Zsidó Szemle egyik szerkesztője, résztvett abban a mozgalomban, mely hosszú ideig visszhangra nem talált és eredményre nem jutott, melynek célja egy magyar zsidó irodalmi vállalat létrehozatala volt.

Az alakulás tisztikarában Bánóczi József mint az irodalmi bizottság tagja szerepelt. Egy évvel később a Társulat titkára. Ezt a tisztet halála napjáig végtelen szeretettel és ügybuzgalommal töltötte be.

Nagy egyénisége rányomta bélyegét az IMIT-re. Az ő szelleme, stílusa és programja valósodott meg a Társulat hivatásának betöltésében.

Célja volt a magyar szellemmel átítatni a zsidóságot, hazafias, tetterős, magyar műveltséggel bíró zsidóságot nevelni egyrészt, másrészt a zsidó mult és gondolat értékét és világot átalakító, nevelő jelentőségét feltárni a zsidóságnak közömbösödő és a testvérfelekezeteknek nem éppen közömbös, de ellenséges rétegei előtt, hogy megtanulják értékelni és becsülni a zsidóságot.

A *Biblia* rajongója volt, aki a Szentírás örök igéi-

ben a zsidóság dicsőségét és az emberiség legnemesebb ideáljainak foglalatát látta és így az irodalmi társulat törekvéseinek középpontjába helyezte azt.

Az első cikk, mely tollából az IMIT évkönyvében megjelent: A Toldi és a Biblia volt. E cikkében, melylyel a hasonnemű kutatások sorát indította, rámutat a Szentírás stílusalakító hatására.

Az «Évkönyvek» hatalmas sorozatában, melyeket eleinte Bacher Vilmossal, később egészen a háború véres esztendeiig egyedül szerkeszt, a legtöbb cikk a Biblia szellemével, a prófétákkal, a szentírási eszmékkel és törvényekkel foglalkozik. A költemények java-része biblikus témát dolgoz fel, megjelennek részletek egyes szentírási könyvekből ékes versezetekben és lefordíttatja a zsoltárok lüktető himnuszeit.

1898—1907-ig megjelent az ő gondos szerkesztői ellenőrzése alatt az IMIT Bibliája. Tudósok serege dolgozott rajta fáradhatatlanul, de az egészen meglátszik Bánóczy simító keze, magyaros stílusa. A magyar zsidóság életének ez egyik legnagyobb cselekedete az ő alkotása, az ő érdeme.

Szellemének másik iránya a magyarosítás törekvése. Az IMIT évkönyvében általa írt második közleménye a «Magyar zsidók külföldön» címet viseli. Méltatja a külföldön élt magyar zsidók hazafiságát. Ezt a szellemet ápolja az Évkönyv minden egyes cikke. Ezt szolgálják az általa inaugurált felolvasások. E célból keres kapcsolatot a magyar zsidó írókörökkel, hatalmas zsidó írókatasztert hoz létre, bevonja a munkába a nagyokat és kicsinyeket egyaránt. E célból létesít kapcsolatot más felekezetek hasonló intézményeivel.

Mint titkár adminisztráló ereje csodálatos volt. Megmozgatott mindent és mindenkit, mikor a Társulat érdekéről volt szó. A pályázatokat ő szövegezi, a kiadványokat korigálja, az évkönyvek társulati közleményeit szerkeszti, a pályamunkákat bírálja, a zsidó múzeum gondját viseli és élete alkonyán még létrehozza az IMIT családi bibliájának két első kötetét.

Meggyőződése volt, amit az 1904. évkönyvben mondott :

«Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat a hazai zsidóság egyik legnagyobb alkotása és fejlesztője, legáldásosabb vívmánya és tényezője.» És hogy azzá lett az IMIT, ezt a hazai zsidóság Bánóczi József munkájának köszönheti.

A mult nyomdokain halad tovább Társulatunk, benne Bánóczi szelleme él, Bánóczi gondolatai valósulnak meg működésében és az ő szép és eredményeiben gazdag életének az IMIT egyik legdicsőbb monumentuma.

Dr. Hevesi Ferenc.

MEZEY FERENC ÉS AZ IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

(Felolvastatott 1929. április 17-én a Társulat Mezey Ferenc-
emlékünnepe.)

Társulatunk vezetői engem tiszteltek meg azzal, hogy a mai emlékünnepe Mezey Ferenc tevékenységét Társulatunk körül méltassam. Készséggel vállaltam a feladatot, mivel Társulatunk alapításában és munkájá-

ban résztvettem, működését kezdettől fogva mai napig a legközelebről figyelemmel kísértem. Élő tanuja vagyok Társulatunk multjának, és oly tények ismeretének birtokában vagyok, melyek nyomtatás útján eddig nyilvánosságra nem kerültek. A kegyelet adóját rovom le, midőn ezekből a Mezey Ferenczel kapcsolatosokból előadásom folyamán a többiek között egyet-mást felémlelek, hogy eltávozott jelesünk osztályrészét Társulatunk megalapításában és fejlődésében a maga teljességében mutassam be. E cél elérésére szükséges, hogy mindenekelőtt egy pillantást vessek azokra a szellemi mozgalmakra, amelyek az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat létesülését megelőzték, melyek Társulatunknak mintegy előfutárjai voltak. Messzire kell visszamennünk, de nem fogunk ott túlsokáig időzni, habár felette érdekes lenne.

A zsidóság évezredes multjában vallásának élt, melynek alapkönyve a biblia. A biblián kell megtanulni németül, gondolta Mendelssohn, a biblián kell megtanulni magyarul, gondolta Lőw Lipót, a magyar Mendelssohn. A *Magyar Zsinagóga* * című füzetében 1847. évben Lőw Lipót közzétett egy «felszólítást a Szentírás magyar fordítására». Azt ajánlotta, hogy e mű megalkotására társaság alakuljon vagy karolja fel «az izraeliták között a magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület». Hangsúlyozza, hogy a hitoktatás, amely magyar nyelven történik, valamint a «közkívánat»

* *Magyar zsinagóga*. Felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsösség és buzgó hazafiság az izraeliták közti elterjesztése. Kiadja Lőw Lipót főrabbi Pápan. I. (egyetlen füzet), Pápan, 1847. 53. lap.

egyszerű, tudományos magyarázatok nélkül való fordítást tesznek szükségessé, minthogy teljes bibliafordítás nincs és a meglevő, egyes könyvekre vonatkozó fordítások minden elismerés mellett a célnak nem felelnek meg. Bloch (később Ballagi) Mór, Rosenthal Móric és Bauer Márkfi Mózes öt könyvére és Józsuára, illetve Zsoltárookra és Példabeszédekre gondolt, melyek egymásután 1841-től 1844-ig jelentek meg. A felszólításnak már a korviszonyoknál fogva — 1848 következett — sem lehetett eredménye.

Mikor hazánk sorsa jobbra fordult, bekövetkezett ismét a «magyar idő», az *Izraelita Magyar Egylet* 1862-ben felkarolta a felvetett eszmét és «bizottmányt» alakított annak megvalósítására, abban a meggyőződésben lévén, hogy ez, mint magát kifejezte, «nagy-horderejű szolgálat volna egész hitfelekezetünkre nézve». A szerkesztő-bizottság elnöke Lőw Lipót lett, tagjai pedig két rabbi, két tanító és mint a magyar irodalom képviselője Mezei Mór.

A munka meg sem indult és «a magyar- és erdélyhoni izraeliták egyetemes gyűlése» 1869. február 23-án tartott harmincadik ülésében azt határozta, hogy az iskola-alapból egy magyar bibliafordítás kiadása támogatassék.

Mindezek a próbálgatások meddőek maradván, 1886-ban a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztői, Bacher Vilmos és Bánóczi József, a magyar zsidóság kimagasló egyéniségei, mondhatjuk szellemi jótevői, vették a magyar Szentírás ügyét a kezükbe. Kész tervvel léptek a nyilvánosság elé és megvoltak a munkatársak is. Lelkes felhívásukban egyebek közt ezt mondták:

«Most a bibliafordítás nem a magyarosítás eszköze többé, hanem a meglevő, az éleven szükség követelménye... Nekünk a biblia kell, mint taneszköz az iskolában, mint olvasmány a családban; tartozunk vele nemzeti irodalmunknak, mert magyarok vagyunk és tartozunk vele felekezetünknek, mert zsidók vagyunk.» (Magyar Zsidó Szemle III. 1886, 676. lap.) Eredmény ezúttal sem volt.

Tisztelt Hallgatóság! Bemutattam dióhéjban a törekvéseket, amelyek a magyar bibliafordítás megteremtésére két nemzedéken át sikertelenül folytak, amíg az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* 1898—1907 közötti 10 év alatt megalkotta. Nem hiányoztak azelőtt sem, sem a lelkesedés, sem az anyagi eszközök, csak a szervező erő hiányzott.

Azokat, akik az erőket egyesíteni tudták, éppen oly érdem illeti meg, mint azokat, akik a munkát végrehajtották. Ez érdemes férfiak sorában Társulatunknál Mezey Ferenc az elsők közt áll. Eszméket termelni könnyű, csak megvalósítani nehéz. Ezt a nehéz feladatot Mezey Ferenc az őt minden tevékenységében jellemző eréllyel és szívóssággal vállalta.

Az IMIT létesülésének is megvan az előtörténete, a sikertelen kísérletezés. Nem kisebb ember, mint Goldziher Ignác vetette fel már 1884-ben a Magyar Zsidó Szemle első évfolyamában (254—256) egy *Népszerű Irodalmi Vállalat* alapításának eszméjét, amelyben elsősorban idegen művek átültetésére gondolt. Még abban az évben támogatólag szóltak e tervről ugyancsak a M. Zs. Sz.-ben (318—20, 397—8) Kohn Sámuel pesti és Lőw Immánuel szegedi főrabbi. Kohn a gyakor-

lati kivitelhez tett helyes észrevételeket, egyebek közt azt javasolta, hogy az alakuló társulatnak a tagdíjakon felül alapot kell szerezni, Lőw pedig visszatért a bibliafordításra és ezt mondja: «Mily szép lesz, ha a vállalat évi jutaléka közt évenként szerepel majd a *Szentírás* egy része. Így majd lassan-lassan levesszük a magyar zsidóságról azt a szégyent, hogy nincs magyar bibliája.» A minden oldalról jövő buzdításra a M. Zs. Szemle szerkesztői vállalkoztak a Népszerű Irodalmi Vállalat életbehívására, melyről (ugyanott 412) így nyilatkoztak:

«Tartozunk vele nemzeti literatúránknak, mely az irodalom ez ágának a megalapítását elsősorban tőlünk várja; és tartozunk vele önmagunknak, hogy az ország többi felekezetének mintájára mi is erősítsük felekezeti érzésünket, mely veszendőben, és vallásos tudásunkat, mely hanyatlóban van. Ha tehát valaha volt ügy, mely zsidó és magyar, nemzeti s felekezeti, bizonyára a Népszerű Irodalmi Vállalat az.»

Ez mind igaz volt, nemes érzésből és igaz meggyőződésből fakadt, Bacher és Bánóczi meg is indították a vállalatot Kecskeméti Lipót «Zsidó költők-ből» című jeles népszerű munkájával, melyet azonban második nem követett. Nem az érdeklődés hiányzott, hanem az organizáció. Bacher, Bánóczi, Goldziher, Kohn, Lőw, a magyar zsidóság szellemi nagyjai, nem voltak képesek létrehozni oly szervet, amely hitfelekezetünket általánosan szükségesnek érzett irodalmi termékekkel ellássa.

Új stádiumba lépett e hosszú időkig vajudó nemes ügy, midőn 1891-ben a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesz-

tését a régi szerkesztők kérésére ketten átvettük. Alig jöttünk bele a szerkesztésbe, elővette Mezey Ferenc az irodalmi problémát. Először házilig kezeltük az ügyet, megtárgyaltuk egymásközt, azután következtek a tanácskozások Bánóczival és Bacherrel, főképp Bánóczival, kinek lakásán voltak az összejövetelek. Nem kellett sem Bachert, sem Bánóczit az eszmének megnyerni, a lehangoló tapasztalatok dacára, melyeket mind a Szemlével, mind az Irodalmi Vállalattal, valamint a bibliafordítással tettek, azonnal készek voltak munkába állani, a tanácskozás csak a körül folyt, hogy mi legyen az alapítandó társulat pontos és részletes programja, főképp pedig a körül, hogy mily módon lehetne életbe hívni. Tisztában voltak azzal, hogy ez csak az összes mértékadó tényezők bevonásával sikerülhet. Ez meg is történt, megnyerettek: Kohn Sámuel, Kármán Mór, Székely Ferenc, a társulatnak mind a mai napig áldozatkész hűségű sáfára, és más jeles férfiak.

A megvalósulás stádiumába azonban mégis csak akkor került a terv, midőn Mezey Ferenc megnyerte számára Simon Józsefet, az *Országos Iroda* nagytevékenységű akkori vezetőjét. Mezey Ferenc pályája az Országos Irodában kezdődött, hova joghallgató korában mint egész fiatal ember segéderőnek lépett be. Zsidó érzése, melyet a jámbor szülői házból magával hozott, megkedveltette vele ezt a munkakört, mintegy felesküdt a mindig nehéz zsidó ügyre, melyhez mindig hű maradt és melynek minden területén hozzáértéssel, kitartással, eréllyel és sikerrel dolgozott. Az Orsz. Iroda munkájában kötelékéből való távozása után is állandóan résztvett, nem ritkán terjedelmes

memorandumot készítve el számára egy éjszaka alatt, miután nappalát más munkakör foglalta le. Mezey Ferenc volt talán az egyetlen ember, kire Simon József, ez az erős és kemény egyéniség, hallgatott. Hajlott hűséges munkatársa szuggesztív szavára és késznek nyilatkozott az IMIT támogatására, amely körül a szellemi erők már csoportosultak.

Az agitációt Mezey Ferenc egymaga folytatta a M. Zs. Szemlében, melyet akkor még együtt szerkesztettünk. Újból és újból visszatért kedvelt eszméjére, figyelve azt, hogy megérették-e már a közviszonyok megvalósítására. Íme néhány szemelvény. A Szemle 1892 májusi számában (IX. 297) ezt mondja: «Szem előtt tartva ez utóbbi jelenséget — azaz a rabbik műveltségi fokát, amely 25 év óta óriásilag emelkedett — elérkezettnek látszik immár az idő arra nézve is, hogy tudományunk ápolása érdekében *zsidó irodalmi társaság* létesüljön, mely a magyar bibliafordítás iránti törekvéseket felkarolva, a zsidó történetet, a zsidó irodalmi termékeket elvezesse a felekezet összes rétegeibe, hogy terjedjen a hit és tudás, hogy feltámadjon a szeretet a zsidóság szellemi kincsei iránt is.»

Alig egy évvel később, a Szemle 1893. februári füzetében (X. 88) még nyomatékosabban emelte fel szavát, mondván:

«Ugyanily hidegek voltak eddig a *Zsidó Irodalmi Társasággal szemben is, holott kétségtelen, hogy az nemcsak tudományunk és irodalmunk fellendülésére, a felekezetünkben rejlő gyakran külföldre utalt fényes tehetségek érvényesülésére hatna áldásosan, de e mellett méltó módon illeszkednék bele azon általános és nemzeti kultúrtörekvé-*

sekbe is, melyeket felekezetiünkön kívül szellemi és anyagi tekintetben lelkesen támogatunk és mindjobban támogatni kötelességünk. De minden felekezetnek mint ilyennek elsősorban önnön céljait kell szolgálnia és az e téren rendelkezésére álló erőit saját különleges érdekeire felhasználni. Leginkább áll pedig ez rólunk, mikor testületeink, közegeink nélkülözik a társadalomban az őket megillető tekintélyt és nélkülözik az államban azon törvényes biztosítékokat, melyeknek ellenértékét a nemzet és összes aspirációiba való beolvadásunknak tényével rég megadtunk».

Már két hónappal később jelenti a lankadatlan harcok az első, mégpedig döntő sikert a Szemle 1893. áprilisi számában (X. 234) a következő hírrel :

«A kerületi elnökök egy tett indítvány folytán *egy Magyar Zsidó Irodalmi Társaság létesítésének eszméjét melegen felkarolták és erkölcsi kötelességüknek jelentették ki, hogy ily társulatnak mind szellemi, mind anyagi érdekeit köreikben hathatósan támogassák.* A kerületi elnökök az általuk oly melegen felkarolt társulat célját előre körvonalozták úgy, mint az alakuló társulat alább közölt alapszabálytervezete feltünteti».

Az alapszabálytervezet Mezey Ferenc munkája volt és az indítványt is az ő kívánsága teljesítése végett kétségtelenül Simon József tette. Simon nevét sohasem volt szabad a folyóiratban említeni és így ez alkalommal sem. A kerületi elnökök határozata értelmében az Országos Iroda 1893. június hó 15-re egy nagyobb értekeztetet hívott egybe, amely egy előkészítő-bizottságot küldött ki az alapszabályok és a kibocsátandó

felhívás megállapítására. Az alakuló gyűlés 1893. nov. 2-án volt. Az összes értekezleteken Mezey Ferenc volt a jegyző és előadó. Csupán a felhívás nem ered az ő tollából, nagyjában Kármán Mór fogalmazása. A lelkes felhívás megérdemli, hogy emlékezetünkbe idézzük a benne foglalt böles gondolatokat, ma, 35 év után, fokozott figyelmet érdemelnek és megszívlelésre méltók. Így hangzik :

«Felhívás a hazai zsidósághoz!

Hitfelekezetünk hazánkban fontos, történeti jelentőségű tény előtt áll. Oly időben, midőn szerteszét Európában a fajgyűlölet és felekezeti féltékenység még az erkölcsi közösséget is megtagadni merészkedik ugyanegy ország izraelita és más hitvallású polgárai közt, a magyar törvényhozás a nemzeti közvéleménynek majdnem egyhangú helyeslésével ősi hitünket a bevett vallások sorába készül iktatni. Az izraelita magyar immár nemcsak a polgári élet sorompói közt tekintheti majd magát a haza gyermekének, hanem meggyőződése és érzülete teljes tartalmával a nemzet tagja lesz.

Kettős kötelességet ró e tényállás felekezetünk egyetemére, úgy mint minden egyes hívére, de főképpen hitközségeink és társadalmi szervezeteink képviselőire.

Legelőbb is törekednünk kell arra, hogy vallásos életünk egész terjedelme, hitünk és erkölcsi felfogásunk minden részlete a tudományos búvárlat fényében megvilágítva és a hívő lelkesedés melegével egybefog-

lalva, minmagunk között, felekezetünk kebelében mennél szélesebb körben ismeretessé és közkeletűvé váljunk; fel kell tárni főképp a felnövő nemzedék hitének erősödésére, gondolkodásának nemesbülésére hagyományunk, szent örökségünk minden kincsét, hogy az új élet viszonyai közt is méltatni tudja igaz becse szerint, s iparkodjék megőrizni akkor is, midőn erőszakos támadástól vesztét félteni már nem kell.

De másodsorban kötelességünk, hogy ami nemes és általános érdekű hitünk és erkölcsi felfogásunk magában rejt, mindazt értékesítsük a nemzeti köztudat szolgálatában a magyar közművelődés sokoldalú gyarapodására; népéletünk lelki szövédékebe egy értékes szállal több fonódjunk be, hogy mennél erősebb legyen, hogy annál biztosabban megküzdhessen az idők viharával.

Ily szempontok vezetik alulírottakat az izraelita magyar irodalmi társulat megalapításában, ily cél lebegett előttünk ez új társaság szervezetének, feladatainak és intézkedésének körülírásában. A szent iratok hű fordítása által, örök tanaiknak és történeti hatásuknak felderítésével és fejtegetésével hatni kívánunk hitsorsosaink erkölcsi önérzetének, vallásos lelkiismeretének tisztulására és evvel együtt hozzájárulni ahhoz, hogy magyar népünk feladatában, egyéniségének kifejtésében, bennünk új erős segedelmet nyerjen. Ki velünk együtt meg van győződve arról, hogy ez, amiért hosszú időn át Izráel szenvedni és tűrni tudott, az emberiség haladásában mindenkoron hathatós egy tényező volt s marad továbbra is, az lépjen közénk és

gyámolítsa vagyoni erejéhez és szellemi képességéhez mértén vállalkozásunkat.

Kelt Budapesten, 1893 november 2-án.

Dr. Mezey Ferenc
id. jegyző.

Dr. Kohn Sámuel
id. elnök.

Dr. Alexander Bernát,

Dr. Bacher Vilmos,

Dr. Bánóczy József,

Dr. Kármán Mór,

Dr. Klein Gyula.

(IMIT-Évkönyv I. 1895, 429.)

A Társulat alapszabályát, amely jóváhagyás előtt véleményezés végett az Orthodox Irodának is kiadatott, szintén Mezey Ferenc mutatta be a belügyminisztériumnak és ő vitte keresztül megerősítését.

Az 1894. február 14-én megtartott alakuló közgyűlés megválasztotta az elnököket és a választmányt, amely 1894. március 13-án megválasztotta Mezey Ferencet titkárnak. Ezen minőségében szerkesztette Bacher Vil-mossal együtt három évig a Társulat Évkönyvét.

A zsidó Évkönyv, éppúgy mint a bibliafordítás, régi eszme volt, mely nem tudott gyökeret verni. Ennek is megvan a maga története. A mi Évkönyvünk előtt más három látott napvilágot, a magyar zsidóságra jellemző módon, mindhárom a magyar nemzeti felbuzdulás koraiban, világosan mutatva a zsidóságnak a nemzettel való összeforrottságát. Az első Évkönyv, melyet Horn Ede, a későbbi államtitkár szerkesztett, 1848-ban látott napvilágot. Teljes címe így szól: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökő-évre közrebocsátja a honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő (rövidebben magyarító) egyesület, első évfolyam egy*

arcképpel és egy zenemelléklettel. A második Évkönyvet, mely magát második évfolyamnak nevezi, az *Israelita Magyar Egylet* adta ki 1861-ben a beköszöntött magyar időben. A szerkesztő-bizottmány, mely kiváló férfiakból állt, közöttük volt Hirschler Ignác, a kongresszus, és Mezei Mór, az Országos Iroda későbbi elnöke, az előszóban egyebek közt a következőket mondotta: «Csak utat nyitni, csak példát adni akartunk, hogy mentül számosabban kövessenek azon kettős törekvésben, *hitfeleinknek magyar és a magyar nemzetnek izraelita irodalmat adni*». A harmadik Évkönyvet Kiss József adta ki 1875-ben (M. Zs. Szemle XII. 1895. 41 és 293). A fiatalabb gárda 20 év múlva ismét találkozott az IMIT Évkönyvében. Milyen haladás tartalomban és terjedelemben! Az IMIT Évkönyve nemcsak magyar elődeit, hanem az összes külföldi évkönyveket messze felülmúlta. Mezey Ferenc első szakavatott, lelkes jelentésében, melyet 1894. november 27-én az IMIT választmánya elé terjesztett, miután visszapillantást vetett a múltba, ezekkel a szavakkal folytatta: «Az Országos Rabbiképző életbehívása határozottan új fordulatot jelez a magyar zsidóság művelődésének történetében... A zsidó tudomány új otthonában egyre gyarapodnak annak leendő művelői» (IMIT-Évkönyv I. 1895. 125). A tények igazolták Mezey Ferenc kijelentését, már az első Évkönyvnek a Rabbiképző neveltjei közül 13 munkatársa volt, amely szám a későbbi Évkönyvekben egyre szaporodott. Az IMIT által kiadott önálló munkákat pedig majdnem kizárólag a Rabbiképző volt növendékei írták.

Az IMIT harmadik programmpontja, a biblia-

fordítás és az Évkönyv mellett, nyilvános felolvasások rendezése volt, mégpedig a fővárosban és a vidéken egyaránt. Ezt a programmpontot is sikeresen valósította meg. Ezek voltak az első zsidó felolvasások, ha egy magában maradt kísérlettől eltekintünk, melyek hazánkban rendezettek. E programmpont végrehajtásában szintén része volt Mezey Ferencnek, kinek figyelme mindenre kiterjedt.

Mezey Ferenc ragyogó írásaival is gyarapította az IMIT-et. Az Évkönyv hat dolgozatát közölte. Az «Onnan hazulról» (I. 374—386), az «Egy kis törmelék» (VIII. 200—224), a «Misejerce» (XXII. 316—323), a «Két rajz» (XXIII. 166—185) mesteri képek a hazai régi zsidó életből. Méltóak lettek volna Zangwill tollára, kinek világhírét «a gettó gyermekei» és «a gettó tragédiái» alapozták meg. Mezey Ferenc a tollnak nagymestere volt, tősgyökeres zamatos magyarsággal írt. «A Közalap aktáiból» című két közleménye, melyek ugyancsak az Évkönyvben jelentek meg (VI. 70—97 és XX. 293—303), történelmi becsű, nagyértékű dokumentumok a Közalap történetéhez.

Mezey Ferenc eszméje volt az IMIT által hirdetett első pályakérdés is, amely így szól: «Az európai zsidóság fennálló szervezeteinek ismertetése és méltatása történelmi alapon». A pályakérdést a hazai zsidóság fájdmájára és vesztéségre korán távozott boldog emlékével Venetianer Lajos oldotta meg, mivel oly művet teremtett, amilyen a mai napig, egy emberöltő leforgása után, sincs meg más nyelven.

Mezey Ferenc háromévi működés után Simon József kívánságára lemondott ugyan a titkárságról, de továbbra

is megmaradt Társulatunk buzgó tagjának és támogatójának, mint Simon József maga is, aki bizonyos okból egyébiránt soha ülésen meg nem jelent. Mezey Ferenc hathatós támogatása az anyagiak megszerzésében excellált: ő nyerte meg az IMIT-nek az Izraelita Közalap állandó szubvencióját, valamint más források segélyeit. Hűségét mindvégig megőrizte, a Társulat minden ügyét a szíven viselte, minden iránt érdeklődött, minden ülésen résztvett, az utolsókban is, melyek már válságos időkben tartattak.

Mezey Ferenc alkotta meg, elsősorban Székely Ferenc támogatásával, a Magyar Zsidó Múzeumot, melyben csekély anyagi eszközökkel valóságos kincseket gyűjtött össze. Hosszú évekig önállóan kezelte, míg végül a vezetőséggel egyetértőleg az IMIT-nek engedte át, melynek most is tulajdona.

Előadásom lényegét összefoglalva, az objektív történeti igazságnak teljesen megfelelően, mondhatom azt, hogy Mezey Ferenc tevékenysége nélkül Társulatunk 1894-ben sem jött volna létre. Az eszme nem volt az övé, mások pendítették meg és terjesztették is, úgyszólván a levegőben volt, de ő volt mozgatója, tolmácsa, népszerűsítője. Ő nyerte meg a mértékadó tényezőket a Társulat megalkotására. Ha mindjárt az alakulás után 900 tag jelentkezett, közöttük 11 alapító tag egyenkint 500 forintjával és ugyanannyi pártoló tag egyenkint 200 forintjával és ezeken felül tekintélyes számban a rendesnél jóval magasabb évi járulékkal, úgy ebben Mezey Ferenc eleven propagálásának jelentős része volt.

Bármely oldalról tekintjük Társulatunkat, ott lát-

juk Mezey Ferenc segítő kezét. Úgy ápolta Társulatunkat, mint az anya a saját gyermekét. Tiszta szívvel és zsidó ésszel karolta fel minden ügyét utolsó lehelletéig, kezdettől végig, több mint 30 éven át. Felemelő példát adott a magyar zsidó kultúra szeretetére önzetlen szolgálatával, hogy az írott szó varázserejével emelje ősi hitünk fényét és erősítse hitközösségünket, amely példán épülhetünk és buzdulhatunk. Hervadhatatlan érdemeket szerzett Társulatunk körül, ragyogó lap illeti meg történetében. Társulatunk minden időben kegyelettel fogja őrizni Mezey Ferencnek, hűséges szolgájának dicső emlékét.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

ALEXANDER BERNÁT EMLÉKEZETE.

(Halálának első évfordulója alkalmából. Felolvastatott az IMIT 1928. október 24-én tartott Alexander Bernát-emlékünnepevényén.)

Egy éve most annak, hogy Alexander Bernát fáradhatatlanul tevékeny élet után hetvennyolcadik évében örökre elpihent. Amidőn ma felidézem emlékét, érzem a feladat nehézségét, hogy egy rövid órában képet adjak gazdag, színes életéről és változatos életmunkájáról. De talán a mai alkalom nem is a részletes rajzot teszi feladatommá, hanem inkább azt, hogy egységes benyomást adjak a férfiúról és életmunkájáról, hogy megértessem azt a lelki alkatot, amely életének és alkotásainak egységes bélyeget ad. Így hát életrajz helyett inkább lélekrajzra törekszem, s az egyes művek jel-

lemzése helyett inkább azt a szellemi struktúrát próbálom megértetni, amely valamennyi műnek, minden tartalmi különbözőségük mellett is, közös vonásokat kölcsönöz. Ha így az egyéniségben elmerülve, ennek legmélyebb magvát keressük, akkor járunk el leginkább a filozófus szellemében, s emlékét is, úgy hiszem, ezzel tiszteljük meg legjobban.

Ha ráeszmélni próbálok arra, hogy Alexander Bernát tanári, tudósi, filozófusi mivoltának sajátossága mikor nyilvánkozott meg számomra a legbenyomóssabban, felejthetetlen élményként felidéződik a következő: A filozófiai szemináriumban történt, egyikén azoknak a gyakorlatoknak, amelyeket hetenként egyszer 6—8-ig tartott a professzor s amelyeken aránylag kevesen vettek részt, főleg csak olyanok, kik behatóbban foglalkoztak filozófiával. E gyakorlatokon mindig valamilyen jelentős filozófiai művet tárgyaltak, mégpedig olyképpen, hogy minden alkalommal egy hallgató referált a neki kijelölt részből, a többiek pedig bírálva szóltak hozzá, s mindez a tanár útbaigazítása és ellenőrzése mellett. Ezúttal Kant Kritik der Urteilskraft c. művének kezdő fejezeteiről volt szó. A felolvasó befejezte penzumát s mi többiek, noha éreztük, hogy a dolgozatnak hiányai vannak, a tárgy nehézsége miatt nem igen mertünk hozzászólni. Ekkor a professzor vette át a szót. Jóságos módján volt néhány elismerő, biztató szava a felolvasó számára, de azt tartotta, hogy a hallottakat némileg ki kell egészíteni. Azzal kezdte fejtegetéseit, hogyan értelmezték és értékelték a művészetet a Kant előtti filozófiában, hogy azután rámutasson arra, mi újat hozott Kant e téren.

Szava nyugodt, egyenletesen folyó, de belső víziók csakhamar nemes lendületet adnak neki s szinte mágikus erővel lenyűgöz, hatalmában tart. A gondolatfolyam valami csudálatos világossággal és plaszticitással fejlík ki előttünk, mind nagyobb távlatokat nyit s egyszerre mi is látók leszünk. Mintha a világszellemet pillantanók meg munkájában, századok kultúrfejlődését egy tekintettel tudjuk átfogni: eszmék, amelyek előbb elszigetelteknek látszottak, most belső kapcsolatba lépnek egymással; ami előbb egy kor szükség-szerű termékének tetszett csupán, most nagyobb egészbe helyezve, mélyebb értelmet kap; érezzük kultúrák belső életét, gondolatok immanens hajtóerejét; végül megvilágosodik Kant esztétikai alapvetésének korszakalkotó jelentősége, s az úgy áll előttünk, mint az újkori ember életérzésének, szépségittas lelkének filozófiai értelmezése, mint a művészetnek öntörvényű kultúrterületként való igazolása. Mintha varázs tartott volna fogva, úgy követtük a gondolatláncot, s amidőn nyole órakor megszólalt a csengő, mintha delejes kontaktus szakadt volna meg hirtelen. Összerezentünk s az eszmék szép világából visszatértünk a gyakorlati valóságba, de azzal az érzéssel, hogy ünnpi percekét éltünk át, s hogy az a szebb világ, amelyből felocsúdtunk, a felsőbbrendű, az igazi valóság, vagy legalább is legmélyebb értelme az evilági valóságnak. S ebben megláthatjuk minden jellemző mozzanatát annak a hatásnak, amelyet Alexander a hallgatóságára gyakorolt: világosságot gyujtani az elmékben, megéreztetni az elvont gondolat életét, élménnyé avatni az igazság meglátását, és vágyat, sóvárgást kelteni ama felsőbb-

rendű élet, az igazság és szépség világában való élet után. Nem a puszta értelmével, hanem mindig egész egyéniségével szólt hozzánk, s nem a puszta értelemhez, hanem mindig az egész emberhez fordult. Innen van, hogy egész valónkat ragadta meg — mint a művész.

Alexander Bernátot sokszor hasonlították művészhez. De ilyenkor rendesen a gondolatformálásnak és kifejezésnek arra a ritka művészetére gondoltak, amely minden írását oly felette élvezetessé teszi. S valóban, a nagy kultúrnemzeteknél is csak kevés oly író található, akik elvont eszméket oly homálytalan átlátszó-sággal, oly színesen és szellemesen tudnának kifejezni, mint Alexander. Ez a művészi képesség kiválóan alkalmassá tette arra, — s ez életmunkája elbírálásánál súlyosan esik a mérlegbe — hogy széles körökben tudjon érdeklődést kelteni a filozófia iránt s így a nemzet egyik nagy tanítójává legyen. De én azt hiszem, hogy szabad Alexandert ragyogó stílusművészetén túl még más szempontból is és sokkal mélyebb értelemben művésznek mondani. Művész volt ő annyiban is, hogy világszemlélése, a világhoz való viszonya hasonló volt a művészééhez. Nincsen ellenmondás abban, hogy a filozófust a szellemiségnek egy másik formájával próbáljuk értelmezni. Nem új megállapítás az, hogy a filozófiai állásfoglalások már úgyszólván általános struktúrájukra nézve különbözők. Vannak filozófusok, akik magatartásukban túlnyomóan teoretikusok, akik nem kívánnak belenyúlni a világ folyásába, csak elemeznek, értelmeznek, következtetnek, összefoglalnak; ezek a tudóshoz állnak legközelebb, valamint hogy a tudomány szolgáltatja leggyakrabban a problémákat filo-

zófia i elméikedéseikhez. Vannak mások, akiket első sorban az akaró, cselekvő ember érdekel s akik új eszményeket hirdetnek az emberiség számára; ezekenél a próféta pátosza hatja át még az elvont gondolatmenetet is, és őik éppannyira mondhatók prófétáknak, mint filozófusoknak. S vannak ismét mások, akik inkább fantáziájukkal, mint értelmükkel fogják át a mindenséget, akiknek világfelfogása inkább meglátás, mint észszerű megismerés, akik ihletett rajongói a világ szépségének, akiknek világképe «fogalmi költészet», szóval, akik a világgal szemben az esztétikai attitude valamilyen formáját mutatják. Az ilyképpen beállított gondolkodók a művésznak lelki rokonai. Ezek a típusok persze sohasem fordulnak elő zavartalan tisztaságban, csak dinamikai különbségekről és változatról lehet szó és mindig az uralkodó diszpozíció ad bélyeget az egész egyéniségnek. Alexander Bernát erősen kontemplatív természet volt; egész szellemi magatartása sokkal inkább a tudósé és a művészé, mint a prófétáé. Legjellemzőbb ránézve az *esztétikai beállítottság* a világgal szemben. Mutatja ezt nemcsak az, hogy állandóan figyelemmel kísérte a művészet, még pedig mindenféle művészet jelenségeit; nem is csak az, hogy irodalmi alkotásainak jelentékeny része az esztétikai világból veszi tárgyát; hanem még inkább az, hogy esztétikai látásának indítékai, mint alább kimutatni próbálom, még azokban a tárgykörökben is érvényesülnek, amelyek kívülesnek ez esztétikai világ keretén. Helytelenül ítélnők meg Alexandert, ha oly filozófust látnánk benne, aki csak mellékesen, s talán a filozófia rovására túlsokat foglalkozott művészettel.

Alexander Bernát számára a művészettel való foglalkozás nem volt mellékes valami, nem akart pihenő vagy változatosság lenni a komoly filozófiai munka mellett, hanem belső kényszerűség, az ő lelki szerkezetében gyökerező szükségesség, s a művészet nemcsak témát szolgáltatott a filozófusnak, hanem döntően befolyásolta egész világszemléletét. Ezt az esztétikai beállítottságot lélektanilag is meg lehet formulálni. A filozófus világa az elvont gondolat, a művészé az egyéni, konkrét szemlélet. A filozófus érdeklődése az egyetemesre irányul, az egyéni jelenség csak annyiban érdekli, amennyiben példánya, illusztrációja az egyetemesnek, azaz amennyiben a törvényt, a szabályt, a típust nyilatkoztatja meg. A művésznek viszont az egyéni jelenség értékes önmagáért, alkotásaiban egyéni szemléletek öltének testet és az egyetemes eszmét is csak egyéni képben tudja kifejezni. Alexander Bernát egész szellemiségére jellemző, hogy az egyéni, konkrét jelenség éppannyira lekötötte, mint az egyetemes gondolat. Megvolt benne szokatlan mértékben a szimbolikus látás képessége, amelynél fogva az egyéni alakban az egyetemes eszmét tudta megpillantani; de az egyénit nemcsak ezért, nemcsak mint az egyetemesnek hordozóját értékelte, hanem vonzódott hozzá önmagáért is, egyetlen voltaért, titokzatos kimeríthetlenségéért, a világot megszépítő változatosságáért. Végő értékelésekről van itt szó, amelyeket nem lehet sem egymásra, sem valami egyébire visszavezetni. Alexander, a filozófus, az egyetemesben látja a lényegest, de az egyetemesnek ez a nagyratartása nem tompítja el érzékét, nem csökkenti áhíthatát a dolgok egyéni, konkrét jel-

lege iránt, amelyet éppannyira a világ értelméhez tartozónak érez, mint az egyetemest. S ha végigtekintek Alexander Bernát irodalmi munkásságán, ebben az esztétikai, az egyénire, konkrétan való beállítottságban látom azt a közös vonást, amely egységet ad az ő egész, oly sokszínű, oly változatos oeuvre-jének.

Ezt a nézetet igazolja mindjárt Alexandernek a filozófiáról vallott felfogása. A filozófiának az a meghatározása ugyanis, amelyet különböző műveiben találunk, nem *egy* rendszerre illő definíció, hanem oly tág keretű, hogy eleve a rendszerek sokaságát és fiziognómiai változatosságát követeli. Az a műve, amely legbehatóbban tárgyalja a filozófia mivoltára és feladataira vonatkozó kérdéseket, a *Nemzeti szellem a filozófiában* c. akadémiai székfoglaló (1893), úgy határozza meg a filozófiát, hogy összefoglalása, rendszeresítése az emberi tudásnak. De ez csak előleges meghatározás, amely a mű folyamán finomabb kidolgozást nyer. A továbbiakban ugyanis részletesen fejtegeti Alexander azokat a tényezőket, amelyekről a filozófia fejlődése függ; ezek pedig egy kor pozitív tudásán kívül a vallás, a műveltségi állapot, értvén ezen a művészeti és a gyakorlati életet, az állami és társadalmi lét aspirációit, szóval «az emberek szellemi életét a maga konkrét valóságában», s végül még egy tényező: az igazságnak, a gondolatok belső kapcsolatának momentuma. Így összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a filozófia egy kor kultúrájának magáraeszmélése, tudatossá vált kifejezése. Ebből pedig nyilvánvaló a filozófiák sokaságának szükségszerűsége; mert hiszen a jelzett függésnél fogva a kor kultúrájának változása szükségszerűen

maga után vonja a filozófia megváltozását is. Talán azt mondja erre valaki, hogy e felfogásban nincs semmi különös, hiszen egy a filozófia történetére vetett pillantás mutatja a filozófiák sokaságát, Alexander pedig, akinek filozófiai munkaterülete elsősorban a filozófia története volt, egész természetesen oly definícióját kereste a filozófiának, amely ezt a munkaterületet teszi érthetővé. Ámde a dolog nem ilyen egyszerű. Mindenekelőtt a rendszeralkotó filozófusok is többnyire nagyon jártasak a filozófia történetében, s mégis a filozófiáról adott meghatározásuk rendesen csak egy rendszerre illik, az övékre. Azután meg, nem is szólva arról, hogy Alexander a filozófia rendszeres munkájából is kivette részét, azok, akik az ő definícióját a filozófia történetének testére szabottnak látják, az okot felcserélik az okozattal. Nem azért határozta meg Alexander így a filozófiát, mert ő filozófiatörténetíró volt, hanem azért lett filozófiatörténetírővé, mert ilyennek látta a filozófia mivoltát; illetőleg a filozófiáról vallott felfogása is, meg filozófiatörténetírói munkássága is az ő sajátos szellemi beállítottságának szükségszerű következménye. De félreértenők Alexandert, ha a filozófiai rendszerek szükségszerű sokaságát valló tanításában a historizmus igazolását látnók. Éppenséggel sem tartozott azok közé, akik szerint a filozófia története maga a filozófia. A filozófiát az emberiség örök, szent feladatának tartotta, amellyel sohasem készülhetünk el egészen, de amelyből minden nemzedéknek ki kell vennie részét, hogy legalább közelebb jussunk a végtelenben fekvő igazsághoz. Relativizmusnak sem bélyegezhetjük filozófiai álláspontját,

hiszen sohasem tanította, hogy a filozófiai rendszerek sokaságához képest az igazság is többféle, hanem ellenkezően: hangsúlyozta, hogy az igazság csak *egy* s tőlünk függetlenül érvényes, s hogy az emberi elme azt nem teremteni, csak felfedezni, felismerni képes. S éppúgy nem tekintette a filozófiát a korlátlan individualizmus birodalmának, ahol mindenki saját szempontjából a maga önkénye szerint építheti gondolatépületét. Úgy látta, hogy a gondolkodók, még a legnagyobbak is, s azok is, kik abszolút kezdeményezőknek hiszik magukat, nagy mértékben függnek előzőiktől s az egyetemes fejlődés sodrába vannak behelyezve. Sőt úgy látta, hogy az alkotás derékrészét nem is az egyénnek, hanem egyénfeletti erőknél kell betudni; a kollektív szellem szabja meg a gondolkodás irányát, sajátosságát, még tartalmát is; az egyén csak annyiban teremtőerejű, hogy tudatosá teszi azt, amit a kollektív szellem alkotott. Ama közösségek sorában pedig, amelyeké a tulajdonképpeni alkotás dicsősége, a nemzeti közösség áll első helyen. A filozófia a nemzeti szellem alkotása, a nemzeti szellem öntudata: ez Alexander egyik alapmeggyőződése, amelyet az említett akadémiai székfoglalóban fejtett ki először s ismételtlen hangoztatott huszonkét évvel később *Magyar filozófia* c. előadásában (1915). Fichtének azt a mondását, hogy amilyen az ember, olyan a filozófiája, Alexander olyképp egészíti ki: «még igazabb azonban, hogy a nemzet lelke tükröződik filozófiájában» (Tanulmányok I. 227). Figyelemreméltó, hogy a filozófiának az a meghatározása, amelyet e dolgozatban kapunk, némiképp módosult a régivel szemben, de az a vonása, hogy

eleve a filozófiák sokaságát involválja, nem változott. A filozófia, azt olvassuk itt, az embernek elveken alapuló, egységes, öntudatos állásfoglalása a világgal és az étellel szemben. Nem elemezzük ezt a definíciót, csak rámutatunk az állásfoglalás fogalmában az értékelés mozzanatára, amelyet Alexander külön is kiemel. De ami bennünket itt érdekel, az az emberi állásfoglalások sokféleségének s ebből következően a filozófiák sokaságának hangsúlyozása. «Nincsen *egy* filozófia, amint nincs *egy* nemzet. Csak a nemzetek együtt merítik ki a *genus homo* egész belső gazdagságát» (U. o. 228). E gondolat élességét nem tompítja az a hozzátevés, hogy a filozófia végső feladata a filozófiák belső kapcsolatának és egységének keresése. A lényeges az marad, hogy Alexander a filozófiát mint színes sokaságot, mint egyéni veretű gondolataalkotások szivárványos sokféleségét szemlélte.

Ezek után érthető, hogy a nagy gondolkodók Alexandert élete végéig varázsuk alatt tartották és egyéni gondolatvilágaik újrateremtésére ihlették. Ezek az alkotások, noha tudományos jellegűek, mégis bizonyos szempontból művésziek is, mégpedig több mint átvitt értelemben. Összegyűjteni egy filozófus életére vonatkozó adatokat, ezeket megbírálni igazságértékük szempontjából, megállapítani a gondolkodó szellemi fejlődését, a koreszméknek reá tett hatását, különválasztani tanításaiban azt, ami az ő sajátja, attól, amit másoknak köszönhet, s meg is ítélni e tanítások értékét: ez a filozófiatörténetíró munkájának tudományos része. De lelket önteni a száraz adatokba, életet lehelni az elvontságba, megeleveníteni egy kor hangulatát és eszmei

küzdelmét, utánaélni a gondolat héroszainak igazságkereső szenvedélyét, egyé lenni a filozófussal teremtető forrongásában, fokozatos megvilágosodásában és a gondolatkristályosodás végső, megnyugtató folyamában: ez művészi munka, amelyhez nem elegendők a tudományos kutatás legkipróbáltabb módszerei, nem elegendő a legélesebb logika: ehhez a fantázia megjelenítő ereje szükséges, amely lélektani mivoltára nézve hasonló a dráma- és regényíró alkotásaiban is érvényesülő képességhez. Alexander Bernát filozófiatörténeti műveire épp e művészi kvalitások nagy mértékben jellemzők, noha írójuk a tudós kutatás fárasztó munkáját is mindig lelkiismeretesen elvégezte. A «Nemzeti szellem a filozófiában» című művében azt írta: «A filozófia először — élet s csak azután gondolat» (Tanulmányok I. 125); ez a mondat szinte jelszóul kínálkozik az ő filozófiatörténeti műveihez. Rendkívüli mértékben volt meg benne az idegen lélekbe való beleélés képessége. Így ajándékozott meg bennünket a Kantról, a XIX. század pesszimista filozófusairól, Diderot-ról, Spinozáról szóló mesteri monográfiákkal. A *Kant* és *A XIX. század pesszimizmusa* a Magyar Tudományos Akadémiától megkoszorúzott művek, a *Spinoza* németül jelent meg és széles körökben nyert elismerést. De e kötetes műveken kívül az említett filozófusokról számos kisebb-nagyobb tanulmányt is írt s rajtuk kívül még Descartes-ról, Leibnizről, Hume-ról, Taine-ról, Rousseau-ról, báró Eötvös Józsefről, Kármán Mórról s még másokról, akiket nehéz volna mind felsorolni — mindmegannyi példája az egyéni arcok, egyéni lélekvilágok plasztikus ábrázolásának.

Azonban Alexander a lélektan művelője is volt; vajjon itt is megtalálható-e az ő esztétikai beállítottsága? Hiszen a lélektan egyetemes törvényszerűségeket keres, mint akár a fizika vagy fizológia, s így eleve kizár minden szubjektivitást, minden egyéni szemlélésmódot. S mégis úgy hiszem, hogy Alexander esztétikai természete még ezen az objektív kutatásterületen sem tagadja meg magát. Tekintsük csak felfogását a lelki életről általában. Ez a felfogás lényegesen különbözik attól, amely korának mechanisztikus asszociációs lélektanában uralkodott. Az utóbbi pszichikai elemekből, mondhatni lelki atomokból akarja felépíteni az egész lelki életet, mégpedig egyetlen törvény, a képzettársulás törvénye segítségével, s pusztá oksági hatásokkal akarja megértetni a lelki életnek spontán, célirányos, teremtő folyamatait is. Ez a pszichológia bizonyára nagyon tudományos, hiszen a természettudományok módszeres exaktsága az ő eszménye, még differenciálokkal és integrálokkal is dolgozik; azonban célját nem éri el, mert az érzet- és képzelemekből nem tudja felépíteni a lelki élet szerves egészét, s a képzetmechanizmus kauzális működése nem képes megértetni a lelki világ legfeltűnőbb vonását: teleologikus, célirányos berendezettségét. Innen is van a sívárnak és élettelennek az a benyomása, amelyet az ily szellemű pszichológiák megvilágításában kapunk a lelki életről. Egészen más jellegű Alexander pszichológiája. A lelki életet eleve mint egészet szemléli, az egészből igyekszik megérteni a részeket s nem megfordítva; s ez alapszemlélet keretében próbálja megoldani azt a problémát, amely kezdettől fogva legjobban izgatja, az

intuíció problémáját. Ebben a pszichológiában a lelki világ nem veszi el még a tudós elemzése közben sem az élet színét. Ha olvassuk *Die Einheit des Seelenlebens und seine verschiedenartigen Äusserungen* c., a genfi nemzetközi filozófiai kongresszuson tartott előadást (1904), vagy *A lelki élet* c. részletesebb tanulmányt, amely a Műveltség Könyvtárának «Az ember» című kötetében foglaltatik, mintha csodakertben járánk. A szerző ugyanis minduntalan rámutat a csodára, vagyis arra, ami sajátos a lelki világban, aminek nincs analogonja a fizikai világban. Egészen véve pedig — s ez talán maga a filozófus előtt sem volt tudatos — az ő megvilágításában a lelki világ esztétikai vonásokat mutat. Némileg hasonlít a műremekhez, hiszen egység a sokféleségben, mint a műremek: gondolkodás, érzés és akarás nem különvaló részei vagy képességei a léleknek, hanem mozzanatai a lelki organizmusnak, amely, mint az életenergia egysége, egyrészt mint gondolat, másrészt mint érzelem és akarat ébred magamagának tudatára. S némileg ez a lelki világ az alkotóművészhez hasonlít, hiszen minden mechanizmuson túl teremtőerejű. S a pszichológus esztétikai érdekeltsége teljességgel megmutatkozik abban, hogy azok a lélektani problémák, amelyekkel külön dolgozatokban foglalkozott, jóformán mind az esztétikai életre vonatkoznak. Csak a legfontosabb dolgozatokra utalok: *Logikai érzelmek* (1903), *A fantázia* (1904), *A politikai rajz* (1907), *A vonalról* (1909), *Zur Psychologie der Kunst*, a heidelbergi III. nemzetközi filozófiai kongresszuson tartott előadás (1910), *A játék, az utánczás, a dísz* (1924). Mindezek adalékok az esz-

tétikai lélektanhoz. *Az intuícióról* (1918) tágabbkörű ugyan, de ehhez is elsősorban a művészi teremtés lélektani megértésének vágya adott ösztönzést.

Nem szorul bővebb magyarázatra a filozófus esztétikai beállítottsága azokban a művekben, amelyeknek tárgya a művészet, akár a maga eszmei egyetemességében, akár egyes teremtő szellemek vagy egyes remekművek alakjában. Mégis néhány megjegyzést kell tennem. Más filozófusok is foglalkoznak a szép világgal, más filozófusoknak is van művészetbölcseletük; de kevés filozófus van, akinek a művészet annyira egész életén át legbensőbb szívügye, mint Alexandernek. Már berlini diákkorában írt egy tanulmányt *Faust és Az ember tragédiája* címen, és utolsó műve, amelynek úgyszólván írása közben hullott ki a toll a kezéből, részletes művészetbölcseletnek volt tervezve. Állandóan foglalkoztatta a művészet mivoltának és változatos jelentkezési formáinak problémája, mindig újabb és újabb formulákban próbálta megrögzíteni a művészet legbensőbb lényegét, nem zárva le sohasem véglegesen e rejtélyes csodára vonatkozó gondolatait. Művészetbölcseleti művei: *A művészet*, a Somogyi-jutalommal koszorúzott dialógus (1898), a *Művészet — élet* című dialógus (1903), *Művészet, a művészet értékéről*, a *művészeti nevelésről* (1908), amely francia fordításban is megjelent, egészen az utolsó, befejezetlen munkáig, amelynek néhány fejezetét ismerjük — valamennyien egy egységes, de mindinkább mélyülő és gazdagodó művészetszemlélet kifejtései. S mily lendület hatja át e műveket! Alexander írásművészete akkor a legragyogóbb, amikor művészetről ír. Nem is

szólva a párbeszédokről, amelyeket életteljességük, fordulatosságuk, szellemességük valódi műremekekké avat, általában is olyképpen fejt ki esztétikai belátásait, hogy a gondolkifejtés minden logikussága, az elemzés minden finomsága mellett egyúttal érezzük a művészet sajátos levegőjét, hangulatát, felemelő, lenyűgöző, varázslatos, boldogító hatását, erkölcsileg nemesítő erejét. Eszünkbe jut Goethe szava, amellyel a vallásos érzés mivoltát jellemezte: Ehrfurcht — áhítatos tisztelet. Ezt érezte Alexander a művészet iránt. De csak az igazi művészet iránt, amelyet mindig féltve igyekezett különválasztani a technika szemfényvesztő ügyeskedéseitől. Az igazi művészet pedig csak a magát teljesen odaadó művészi lélekből fakadhat. Az igazi művészet több mint technika, más mint a természet utánzása. Az igazi művészet az élet ábrázolása, de olyképpen való ábrázolása, hogy egyúttal az élet értékét és jelentőségét is érezteti. Ez a definíció kellően tág, mert helyet talál benne minden művészet, és éppannyira mély is, mert a művészettől a legnagyobbat várja, amire az eszmélkedő emberi szellem csak képes: az élet értelmének felfejtését. S ez a definíció minden tárgyilagossága mellett egyúttal a legszubbjektívebb is. Alexander, a művész-filozófus, a maga mivoltának titkát árulja el, a maga legbelsejét nyilatkoztatja ki, amidőn a művészettől várja, csakúgy mint a filozófiától, az emberi lélek legmélyebb szükségletének kielégítését: az élet értelmezését.

S az igazi művészettel szemben a műkritikusnak is filozófusunk szerint csak egyféle magatartása lehet:

az odaadás. A művészetben nincsenek objektív mértékek, kötelező minták, örök szabályok: a művész szuverén. Az igazi kritikus nem az, aki elavult iskolás szabályok rőfjével akarja mérni a műalkotást, hanem az, aki megújítja a maga lelkében a művész koncepcióját, ezt együtt éli át a művésszel s így mintegy vele együtt alkotja meg újra a művet. Ily odaadó szellemenben írta meg Alexander a maga kritikai műveit: *Az ember tragédiájának magyarázatát, a Shakespeare Hamletjét, a Shakespeare-t*. Hányféle hangulatnak, érzésnek, szenvedélynek volt elemzője, hányféle hangnak megszólaltatója, hányféle művészi tervnek, művészi akarásnak értelmezője, hányféle egyéniségnek, Caliban emberalatti alakjától a nagy tragédiák emberfeletti hőseiig, utánamintázója! S mit szóljunk, ha az ezrekre menő kritikákra gondolunk, amelyekkel egy félszázadon át napi- és hetilapokban a művészeti élet eseményeit kísérte? Hogy mily viziószerű elevenséggel tudta a különböző költői egyéniségeket cikkeiben élénk varázsolni, arra nézve csak az utolsó évek centennáriumi alkalmából a Petőfiről, Madáchról, Jókairól írottakra utalok. A *kritika* c. tanulmányában azt írja, hogy «az születetett kritikusnak, ki a műalkotás lelkébe bele tudja érezni magát, amit így megérezett, fogalmi nyelvre tudja lefordítani, és akit Isten megáldott oly hajlékony lélekkel, hogy különböző irányú művészi lelkekbe tudja beleérezni magát» (Tanulmányok II. 22—23). Ebben a jellemzésben Alexander Bernát önkéntelenül is a maga mivoltát formulázta meg. Valóban ez volt ő: Istenáldotta gazdag szellem, akinek megadatott megérezni a szépnek ezer formáját

s egyben mindenki számára érthetően tolmácsolni a szépség titkát, tanítva és gyönyörködtetve s áhítatot keltve a művészet birodalmának fensége iránt.

S most hadd szóljak az emberről — nemtudományos vonatkozásban is. Alexander Bernát egész életében nagy erkölcsi energia nyilvánulását látjuk, amelynél fogva már kora fiatalságában ösztönösen a felsőbbrendű élet útjait kereste, s amely, bár kemény küzdelmek árán, mégis diadalmasan felvitte őt kultúréletünk vezető szellemeinek magasságába. Szerény családi körből, ahol gyakori volt a kenyérgond, indult neki az életnek. A kis gimnazista megismerkedik már a tanítás komoly és felelősséges munkájával, és a maga csekély keresetével is igyekszik könnyíteni szülei gondjain. Az eszmélő ifjút ellenállhatatlanul vonzza a tudós pályája. Nincs ugyan kitől várnia támogatást a tanulmányok éve alatt; csak önmagára támaszkodhatik; mégis habozás nélkül vállalja a megélhetés bizonytalanságát, a nélkülözést is, csak tanulhasson, csak közelebb juthasson céljához. S ebben a törekvésében nem ismer semminemű akadályt. Alig egy évig látogatta a pesti egyetemet, élete hű barátjával, Bánóczi Józseffel együtt Bécsbe megy tanulmányai folytatására, egyedül abban bízva, hogy tollával és magántanítással meg tudja majd szerezni, amire megélhetéséhez szüksége lesz. Bécsben aratta első tudományos és írói sikereit. Fennmaradtak ebből a korból való levelei, amelyekben volt tanárának, Horváth Cyrillnek, beszámol egyetemi élményeiről. Belőlük is kiolvashatjuk azt a szent komolyságot, amely az ifjú lelkét eltölti. A nagy gondolkodók nyo-

mában járni, akiknek eszmevilága majdan élete fő-tartalma lesz; méltóvá lenni az élő nagyokhoz, akik bizalmukkal és jóindulatukkal megajándékozták; tanulni, minél többet tanulni és tudását majdan a haza és az emberiség szolgálatába állítani: ezek az ideálok hevítik és felemelik minden köznapiság fölé. De e lelki emelkedettségen áttör néha, bármily tartózkodón is, a megélhetésért küzdőnek egy-egy sóhaja, a jelen-nél is bizonytalanabb jövő miatt való aggodása; a rohamos szellemi növekedés érzésének gyönyörűségébe bizony belevegyülnek a szüntelen anyagi vívódás keserűségének örömcseppjei. Ámde ha néha el is lankad, soha a nagy célt szem elől nem téveszti; erkölcsi ereje mindig újabb nekifeszülésre készíti. A harmadik egyetemi tanév végén leteszi a tanári vizsgát s így most állás után nézhetne, amely egyszerre véget vetne a testet-lelket sorvasztó küzdelemnek. De ő csak most akar igazán tanulni, s Bécs után, ahol két évet töltött, Berlinbe készül, hogy a híres Trendelenburgot és Virchovot hallgathassa. Jól tudja, hogy Berlinben megélhetése még bizonytalanabb, mert magántanításra, nevelősködéssre nem számíthat; ezt a tervét meg is írja tanárának, nem hallgatva el a reá várakozó nehézségeket sem; ámde a végén hozzáteszi: de azért mégis el fogok menni. El is megy Berlinbe s utána még — de most már egy állami ösztöndíj birtokában — Göttingába, majd Lipcsébe, ahol doktorátust szerez, végül pedig Párizsba és Londonba. S midőn e többéves vándorlás után hazatér, mint világhírű tudósok tanítványa, szellemben megérlelődve, akkor sem rohan állás után, nem is akar egyelőre állást vállalni, hogy annál

zavartalanabban készülhessen az egyetemi magántanárságra. Mégis két év múlva, 1876-ban, a viszonyok kényszerítő hatása alatt helyettes tanárságot vállal a mai V. kerületi reáliskolában. Tizenhat évig tanított középiskolában. E megkötöttség s még egyéb kenyérkereső munka mellett, amelyre életkörülményei szorították, mégis talált időt gazdag produktív tudományos munkásságra. Első nagyobb műve: *A filozófia történetének szelleme*, ennek alapján 1878-ban magántanárrá habilitáltak a budapesti egyetemen. 1881-ben jött a *Kant* életét és filozófiáját tárgyaló nagy mű. Ugyanebben az évben megalapította Bánóczi Józseffel együtt a Filozófiai Írók Társát, amely magyarul szóaltatta meg a gondolkodás klasszikusait s így rendkívül sokat tett a filozófiai eszméknek és rendszereknek szélesebb körben való ismertetésére, úgyszintén a magyar filozófiai műnyelv megteremtésére. Alexander a Filozófiai Írók Társának nemcsak egyik szerkesztője, hanem legszorgalmasabb fordítója is volt. Nem sorolom fel idevágó munkáit, aminthogy általában nem lehet szándékom műveinek listáját adni. De rá kell mutatnom a fiatal tudósra mindjárt kezdetben nagyvonalú munkásságára, amely tudatosan a szakkörök korlátain túl az egész nemzeti közműveltség emelésére irányul. Neve csakhamar országszerte ismertté vált. S midőn Horváth Cyrill, a budapesti egyetem filozófiatanára, 1884-ben meghalt, sokan Alexanderben látták legméltóbb utódját.

Alexander nem kapta meg a tanszéket. Megkaphatta volna, ha eleget tesz annak a magas helyen kifejezett óhajnak, hogy hozza meg azt az áldozatot,

amely nem egy hitsorsosának utat nyitott díszes állások felé. Alexander elutasította magától a kísértést, nem volt hajlandó megtagadni zsidóságát, mondván, hogy ő, akinek legfőbb élettartalma az igazság kutatása, nem tehet oly lépést, amely az ő szempontjából hazug volna. Életének éppen erről az időszakáról szólva, később azt írta a Bánóczi-Emlékkönyvben: «Mily hallatlan, hogy aki elhagyja hazugul hitét, többre becsülik, mint aki becsületesen, áldozatok árán, kitart mellette!» (29. l.). S ő becsületesen kitartott zsidósága mellett, áldozat árán, hiszen még teljes húsz esztendeig kellett várnia a rendes tanárságra. De ő természetesnek tartotta ezt az áldozatot és sohasem hivalkodott vele. Erős zsidó öntudatának mély érzelmi gyökerei voltak, amelyek gyermekkorára nyúltak vissza. A szülői házban ősi zsidó tradíciók voltak otthonosak, a gyermek vallásos légkörben nevelkedett s még az ifjú is egy darabig azzal a tervvel foglalkozott, hogy a rabbinusi pályára lép. Az agg filozófus hálás meghatottsággal tudott visszaemlékezni az egyszerű zsidó családi otthonra, mert szerinte elsősorban annak köszönhette azt az erkölcsi erőt, amely őt élete munkájára képésítette. De a történetfilozófia magaslatáról objektíven szemlélődő filozófus is nagyratartotta a zsidóságot, nemcsak azokért a nagy kultúrértékekért, amelyekkel a multban gazdagította az emberiséget, hanem a még mindig benne rejlő, alkotásokra képes intellektuális erőért is, amely hogy fennmaradjon és érvényesüljön, szerinte az egész emberiség érdeke. Az Izr. Magy. Irodalmi Társulat munkáját is élénk figyelemmel kísérte Alexander, nem egyszer szerepelt

felolvasóasztalánál és a Társulatnak igazgatósági tagja is volt.

Oly természetek, akiknek életmunkáját belső szükségesség határozza meg, rendszerint bizonyos egyenletességet mutatnak életük folyásában; külső események, siker vagy sikertelenség, bár nem maradnak hatás nélkül rájuk, nem befolyásolják lényegesen őket. Ezt az egyenletességet mutatja nagy gazdagsága mellett Alexander élete is. Ami ezt az életet teljes egészében betölti, az a munka. S minő megfeszített, minő sokoldalú munka! A tanár és a tudós munkájához járul a kritikusé, a publicistáé, a Neues Pester Journalban, a Budapesti Hirlapban, a Pester Lloydban. Egy ideig szerkesztője a Magyar Tanügynek és az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönyének; dramaturgja a Nemzeti Színháznak és dramaturgia-tanára a Színiakadémiának. Munkabírása csodaszámba megy. Kétségtelen, hogy egyike a legtöbbet dolgozó embereknek. S e nagy és értékes munka nyomán az elismerés sem maradhatott el. Tagja lesz a Magyar Tudományos Akadémiának és a Kisfaludy-Társaságnak, előadó tanácsosa az Országos Közoktatási Tanácsnak, rendkívüli, majd rendes tanára a budapesti egyetemnek, elnöke a Magyar Filozófiai Társaságnak, tagja a nemzetközi filozófiai kongresszus állandó bizottságának stb. stb. S minden kitüntetés, minden megtisztelő megbízatás csak újabb munkát jelent számára, amelyet egész tehetsége latbavetésével igyekszik mindig elvégezni. Az egyetemen óriási a hallgatósága. Egyes kollégiumokat csak az egyetem nagy kupolatermében tud megtartani, s itt is néha a hallgatóság egy részének csupán állóhely

jut. A Szabad Egyetemen tartott népszerű előadásaira úgy tódul a közönség, mint akár várva várt színházi premièerekre. Élete zenitjén Alexander a legünnepeltebb előadó, a legtekintélyesebb színikritikus, tudományos és pedagógiai életünk egyik vezéralakja, akinek szava súlyosan esik mérlegbe minden egyetemes kultúrkérdésben. Hatvanadik születésnapja 1910 áprilisában meleg ünnepségre adott alkalmat: barátai, tisztelői, tanítványai nagy, ötven filozófiai dolgozatot magában foglaló Emlékkönyvet nyújtottak át neki, s az ünnepség, ha nem is hivatalos kereténél, de a részvétel nagyarányúságánál fogva messze túlterjedt az egyetem falain.

Ez alkalommal a hozzáintézett üdvözlő beszédekre adott válaszában Alexander vallomást tett legmélyebb meggyőződéseiről. E vallomásból hadd idézzünk néhány mondatot, amelyek legpregnansabban fejezik ki filozófusunk világzézetét. «Vallom — úgymond — a szellem primátusát. Vallom a haladást, a fejlődést, az evolúció elvét, de olyképp, hogy annak egyedüli eszközlője a gondolat. Hiszek a gondolatban, mint a világot megváltó erőben. Némelyek ezt intellektualizmusnak nevezik és ezzel szemben a voluntarizmus sötét-ségébe vetik magukat, az irracionálizmus örvényébe, ahol semmit sem látunk világosan. Igenis, az élet minden emberi érték forrása és az élet tetteben nyilvánul. De a tettek egyedüli biztos vezére a gondolat, az életértékek legfőbbje, a világos, öntudatosá vált, a hatalommá növekedett gondolat. Az igazi tettek a gondolati tettek... A gondolkodó élet az élet teljessége. A filozófia pedig nem egyéb, mint kipusztítha-

tatlan törekvésünk az életnek ebben az értelemben teljessé tételére.» (Tanulmányok I. 11).

Vajjon kibírja-e majd Alexandernek ez idealisztikus optimizmusa a nagy megpróbáltatásokat is? Nem foszlik-e széjjel a lélek e szép harmóniája, ha durva ököl éri leggyengédebb húrjait? Mert Alexander Bernátra élete végén nagy megpróbáltatás várt. Nem szívesen térek reá, de ha hallgatnék róla, talán azt a hitet kelteném, hogy van ok az elhallgatásra. Tudott dolog, hogy Alexandert a kommün bukása után két nagytekintélyű tudományos társaság kizárta tagjai sorából. A külföldön tartózkodó filozófus csak kerülő úton tudta meg, hogy nemzetietlenséggel vádolják. Ez a vád érthetően sebezhetette őt, aki egész életén át szívből, lélekben összeforrottnak tudta magát a magyarsággal, aki Beöthy Zsolttal együtt hirdette a nemzeti szellemnek a kultúréletben döntő erejét, akinek e miatt sovinizmust és trikolórfilozófiát vetettek szemére, akinek Széchenyi és Deák voltak politikai ideáljai s aki publicisztikai működésében is mindenkor a nemzeti kultúra érdekeit szolgálta. Objektíven meg kell állapítani, hogy Alexander mind a Károlyi-rezsim alatt, mind a bolsevizmus idején az illető kormányoktól és kormányközegektől teljesen távol tartotta magát, semmiféle szolgálatot érdekükben nem teljesített, semmiféle előadást a rendes egyetemi előadásokon kívül nem tartott, semmiféle úgynevezett reform- vagy erre vonatkozó tanácskozásban, de általában semmiféle ülésben részt nem vett. Éppen azért hamis az a beállítás is, amellyel néha jóakaró oldalról is találkozunk, hogy Alexander a kommün bukása után önkéntes számúze-

tésbe ment. Alexander nem ment önkéntes száműzésbe, hiszen erre semmi okot nem érzett. Hogy a kommün bukása után külföldre ment, azt szükségessé tette feleségének betegsége, akire nézve az elutazás valószínűs életmentés volt. Még a kommün uralma alatt el akartak utazni, de Alexandertől, mint «politikailag megbízhatatlan»-tól megtagadták az útlevelet. A kommün bukása után Alexander az útlevészerzés hosszadalmassága és egyéb nehézségek miatt még négy hétig tartózkodott itthon. Közben résztvett az egyetem bölcsészeti karának augusztus 25-i ülésén, ahol felolvasták az igazolandók névsorát, de ebben az ő neve nem fordult elő. Csak hónapok múlva, külföldi tartózkodása alatt értesült arról, hogy az egyik tudományos társaságban vizsgálat folyik ellene, de akkor már nem távozhatót feleségének betegágya mellől. A kizárást jogtalanságnak és méltánytalanságnak érezte, de férfiasan és emelt fővel viselte. Egész lelkierejét egyébként is most feleségének súlyos állapota vette igénybe s annak reménytelensége háttérbe szorította az egyéni sérelemre vonatkozó minden gondolatot. S amidőn a beteg hosszú szenvedéseitől megváltotta a halál, az imádott hitves elvesztése alapján rendítette meg a férfiút. Ez volt a legfájdalmasabb csapás, amely Alexandert élete vége felé érte. S ő, aki csorbítatlan öntudattal el tudott viselni minden igaztalan támadást, most vigasztalanul azt írta egyik levelében: úgy hiszi, hogy ezután már nincs sok tennivalója a földön.

S mégis, hatalmas vitalitása újra felemelte s e legnagyobb fájdalom is túlsegitette. Barátai unszolására 1923 tavaszán hazajött, hogy itthon a megváltozott

viszonyok között új életformát teremtsen magának. A sors még négy és fél évet ajándékozott neki, s meg lehet állapítani, hogy ezek voltak életének legnyugalmasabb évei, amelyek sok csendes örömet és boldogságot tartogattak számára. Minden hivatalos megkötöttségtől menten és anyagilag függetlenül élhetett most könyveinek és munkájának, a hozzátartozók és barátok szeretetétől körülvéve. Régi lakásában lakott leánya családi körében, aki a legodaadóbb szeretettel gondozta. Mint a Pester Lloyd és az Újság belső munkatársa szorgalmasan írta cikkeit a régi hevülettel és stilművészettel, a filozófus szemszögéből figyelve és értelmezve minden jelentősebb kultúrjelenséget. Állandóan sokat olvasott, figyelemmel kísérte a filozófia és szépirodalom legújabb termékeit, mindenről tudott, mindent feldolgozott magának, s még néhány hónappal halála előtt is feltűnést keltett a tudományos világban egy Amsterdamban megjelent tanulmányával, amely rámutatott a pszichoanalízisnek és Spinozának eszmei kapcsolatára. Érdeklődött minden művészi esemény iránt, eljárt a színházakba, képkiallításokba s különösen az utolsó évben sokat járt hangversenyekre, hogy friss benyomásokat kapjon készülő művészetbölcseleti munkájához. Az év egy részét külföldön töltötte ott élő gyermekei körében; ott is fáradhatatlanul dolgozott s onnan küldte haza változatos tartalmú cikkeit. Szerette a társaságot; mindig ő volt a nagy szórakoztató, aki elbűvölt mindenkit napsugaras kedélyével, kifogyhatatlanul omló szellemes adomáival, érdekes visszaemlékezéseivel. Imádta a szabad természetet, gyakran rándult ki a budai hegyekbe s órákhosszat sétált,

még utolsó napjaiban is. Bizakodó, az életnek örvendő optimizmusát mindvégig megőrizte; de ez csak saját belsejének kisugárzása volt; mert ő maga volt a mindent megérteni képes bölcsesség és a mindenkor segíteni kész jóság. A sors kegyeltje volt minden küzdelme, megpróbáltatása és csalódása ellenére. S a sors kegyeltje volt halálában is. Szenvedés nélkül, hirtelen húnnya le örökre szemét, a nélkül, hogy a szellemi erők fogyásának gyötrelmes érzését valaha megismerte volna. Vele sírba szállt egyike ama nagyoknak, akiknek neve összenőtt a fejlődő, gazdagodó, magasba lendülő nemzeti kultúra történetével, aki egyben alkotó hőse és szemlélő krónikása volt e kultúrának s akinek szimbólummá magasztosult alakja tovább él a hálás emlékezetben és tovább hat mint szellemi és erkölcsi energia, éreztetve, sejtetve, minden elméleti érvenél meggyőzőbben, az élet mély értelmességét.

Dr. Szemere Samu.

ALEXANDER BERNÁT.

(Halálának első évfordulójára.)

Még délután ott ült meghitt körünkben,
 Reánk mosolygott nyájasan, derülten —
 S hajnalra lelke már fent lebegett,
 Hol meglelhette az örök eget.

A másvilágba könnyen, játszva szállt át,
 Hiszen gyarlóság nem nyugózta szárnyát:
 Egész lényével régen ott lakott,
 Hol nem ismernek port, sárt, salakot.

Döngette őt is Balság kalapácsa,
 Körülhálózta Rontás orv csapása :
 Kristályjellemét nem gyúrhette le,
 Mert ősi méltósággal volt tele.

A legtöbb csillag, tán sohasem égve,
 Kölcönszikkrával pislog a sötétbe —
 Neki hőt, lángot önizzása ad
 S lobogva úzi el az éjszakát.

Ezer terébe nyüzsgő gondolatnak
 Sugarai fényt özönölve hatnak,
 Világossága mindüvé nyomul,
 Odut bűvölt ünneplő templomul.

Mit Kant, Spinóza szűk igékbe rejtett,
 Schopenhauer, Descartes töprengve sejtett,
 Shakespeare-Madáchban mi csodavarázs —
 Ihlett-látón mindent megmagyaráz.

De nincs mező, mit megmunkál az ember,
 Hová ne férne fürkész értelemmel,
 Mindennek megtalálja lényegét,
 Mindenben a szent Eszme bélyegét.

Irodalom, művészet, színijáték
 Az Alkotó kegyéből dús ajándék,
 Akár ezer virággal tarka kert :
 Tünődni késztet és gyönyörre kelt.

És nemcsak agy-szív teljen gazdagabbra :
 Acélosodni indulj a szabadba !
 Erőd a fáradságtól egyre nő
 Mint szélviharban a derék fenyő!

Lélek-test összeforrt harmóniája —
Ez a halandó legfőbb kincse, bája :
Hirdette szóval-tettel s példakép
Végperceig maradt sudára ép!

Mit Apolló s Bakhosz külön daloltak,
Őbenne új hit himnuszába olvadt,
A görög szellem meghatott fia
Egyúttal elmés, könnyed francia!

Ahol köd, pára gomolyogva rengett,
Ő pirkadatként pezsdítón jelent meg :
Jöttén zavar, gond, bú, elszéledett
S rózsásnak nézte mind az életet.

Mert Istennek volt áldott kiszemeltje,
Ki híveit közönyből kiemelte —
Tanítómester, író, bölcselő,
Sziklából forrást buggyantott elő.

S mikor közülünk tűzfelhőben eltűnt
Úgy távozott mint lelki fejedelmünk,
Ki ránk serkentő szózatot hagyott :
Tegyünk termővé pusztát, parlagot!

Hogy egymást megszeretve meg is értsük,
Örömmé váltsuk földi küzködésünk,
S buzgón követve szelleme nyomát,
Kivívjuk szebb lét paradicsomát!

MAGYAR NYELVEN ÍRT IDEGEN IRODALOM.

(Felolvastatott az IMIT 1928. május 16-iki ülésén.)

Néhai halhatatlan érdemű Toldy Ferenc, a Kisfaludy-Társaság tagja, nem értette volna meg, ami most közkeletű és befogadott fogalom. 1876-ban bemutatott a nevezett társaságnak egy Simon Judith című balladát, melynek közismerten zsidó témája, zsidó életnézete van, mégis, mint a magyar irodalom egy új hajtását üdvözölték és befogadták szerzőjét. Azóta sok-sok év folyt le és Kiss József, aki ragyogó ódát írt a Nap-hoz a magyar föld imádatában, ma már idegen költő, aki magyar nyelven írt.

Nem akarok sem harcolni, sem vitázni a tétellel, melyet nyilvánvalóan politikai mellékérzületek találtak ki és irodalom-hatalmi érdekek tartanak életben. Én a tiszteletreméltó meggyőződésesekre gondolok, akik ezt a tételt igazságul vallják, s akármilyen bántó legyen is reánk nézve, az elfogultság tudata nélkül ragaszkodnak hozzá. Tudós és tiszta emberek nem szűkölködnek megokolás nélkül, mely meggyőződésükben erősíti őket. Dehogy is ismernék el, hogy alapokuk az antiszemitizmus, hiszen irodalmon kívül nem antiszemiták. De vallják, hogy az idegen faj hiába sajátítja el a magyar nyelvet, a magyar lélek nekik idegen marad. S hiába érzi hazáját a magyar honban, a saját lelkét mégsem vetheti el. Lehet magyar, de nem nemzeti, lehet hazafias, de a föld, a víz és a levegő lelkét csak az érzi és érti át, aki a magyar föld törzsökös szülötte,

és érzelmekre, búra, gondra úgy tud reagálni, mint a puszták fia, aki századokon át a földből és a földnek él, és akinek nincs olyan jelenperce, melyben nem lüktetne a nemzet egész multja.

Elfogadom ezeknek az uraknak a jóhiszeműségét és ellenokoskodás helyett inkább elmélyülnék a témában. Hátha igazuk van? Nem is akadok fenn azon, hogy akárhány idegen származású írónk és költőnk van, aki ugyancsak keveset szagolta a magyar földet, sőt a nyelvet is későbbben hozzátanulta anyanyelvéhez. Mégis a magyar nyelven írt magyar irodalom művelőjének ismerik el, sőt ezek élén dörög a magyar nyelven írt idegen irodalom ellen. Akárhogy nézem is, tisztában kell lennem azzal, hogy ezt a furcsa kategóriát csak a zsidó magyar írók és költők számára állították fel.

Hogy ilyen magyar nyelven írt idegen irodalom nem is lehetne, nem merném állítani. Hiszen ilyen idegen irodalom más nyelven is van, nem is egy. És hadd vizsgáljam meg, amit más nyelveken találunk, az az idegen irodalom hasonlatos-e ahhoz, amit a magyar irodalom keretén belül a zsidó származásúak teremtettek.

Ott van például az amerikai irodalom egész komplexe. Van angol, francia, spanyol és portugál nyelven írt amerikai irodalom, mely valóban egészen más, mint az angliai, franciaországi, spanyolországi, portugáliai, angol, francia stb. irodalom. És ott van Belgium francia nyelven írt irodalma, melyről maguk a belgák is büszkén vallják, hogy nem francia, hanem belga. Ott van Nagybritannia határain belül az ír és a skót angolnyelvű irodalom és ott vannak a dominiumok irodalmi.

Végül pedig ott van a színes irodalom, megannyi gyarmatország bennszülötteié, a hódító országok nyelvén.

Érdemes volna az irodalom tudományának végigvizsgálnia ezeket a különféle sajtósági kategóriákat. Nekem ehhez tudományom nincsen, én csak műkedvelően elmondhatom, ami felületes szemléletre eszembe jut. Nem sok, de nézőpontnak elég.

Az északamerikai angolságnak semmi kapcsolata az európai angollal. Idegenek, bizonyos mértékben ellentétesek is. Egészen bizonyos, hogy angol írókat nem lehet amerikainak vélni, amerikaiakat nem angolnak. Íme ugyanazon a nyelven egymásnak merőben idegen két irodalom.

Mi teszi azzá? A faj idegensége? Eredettől fogva a faj ugyanaz. Az északamerikainál még ellene vethető, hogy óriási keveredésen ment keresztül s talán kevesebb benne az angol vér, mint a keverék. Tehát igazán a fajtól való ez az elrugaszzkodás teszi idegenné egymáshoz? Íme a déli országokban a spanyol faj uralkodik, elismerten, tisztán. Ami keveredés óhatatlan, nem számíthat annyit, amennyin évszázadokon át az európai fajok átmentek. A kubai spanyol van olyan spanyol, amilyen magyar egy magyar arisztokrata és egy erdélyi nemes. S a kubai spanyol, ha irodalmat csinál, hasonlíthat a brazíliaihoz, a mexikóihoz, de semmiképpen sem a pirennei félszigetbelihez.

Ez a jelenség elég ékesen rácsúfol a magyar felfogásra, mely a zsidók írta magyar irodalmi munkában a faji különbség áthidalhatatlanságát találja meg. Hiszen ahol igazán egetverő különbség van a nyelv azonossága

mellett, megvan a faj azonossága is. Ha az irodalmi jelleg a fajjal függne össze, az amerikai irodalmak épp olyanok volnának, mint az európai anyaföldbeliek, és az anyaföld határain belül az egyes írók termékei között a témák különbsége sem tehetne különbséget. Angol író is írhat amerikai történetet, mégis messziről lát-szanék az óceáni másság.

Amíg tehát kerek e világon sehol különbséget meg nem okol a fajiság, éppen a magyar irodalomban tenné meg? Hiszen ha az azonos faj nem jelent azonos irodalmi lelket, a különböző faj sem jelenthet különböző lelket. Ott a faj azonossága mellett az irodalom merőben idegen. Miért lenne nálunk a faj azonossága irodalmi kritérium? Mellesleg említettem, hogy német fajú íróknál nem keresik ezt a különbséget. Helyesen, nem találnák meg. De vajjon az azonos fajúnak elfogadott alföldi és székely költészet között nincs különbség? Vagy tessék egybevetni egy székely népballadát Kazinczy Ferenc valamelyik beszélyével. Hasonlít-e a kettő csak annyira is egymáshoz, mint Kiss József Szegény Arjéja V. Lászlóhoz? Hol a hasonlóság Mikszáth Kálmán és Petelei István között? A faj azonosságához mérten óriási eltérések, mégis mindnyájan érezzük, hogy a magyar irodalom összességébe beletartoznak, sőt a magyarnak érzett irodalom jellegét a különböző hangoknak ez az öszesége adja meg.

Készséggel elismerem, hogy az irodalmi mű nemzeti jellegét a nyelv még nem adja meg. A belga példa vall rá, hogy a francia vagy flamand nyelv egyaránt szolgálja a belga nemzeti irodalmat. A trianoni világ előtt román, tót és német nyelven is termett nálunk iroda-

lom, melynek szelleme elütött a román, cseh és német irodalomtól. Közös országban, közös életfeltételek mellett közös világnézet alakulhat ki, még az ellenkezés formájában is, mert az, amivel szembeszállunk, azonos azzal, amit mások védenek. S nem különbség, hogy az egyik ekét szorít a markában, a másik boltban eladja. Végeredményben ugyanazon az érdeken osztozkodnak munkájukban és gyümölcsét közösen abban a mértékben élvezik, melyet ugyanaz az éghajlat, ugyanazok a gazdasági feltételek és ugyanaz a kormányzat szab meg. Ellenben a kanadai paraszt és walesi paraszt között az azonos foglalkozás mellett semmi közösség nem mutatkozik. Más a klíma, más a gazdasági helyzet, mások a törvények. És nincs rokonság a csikágói és a londoni húsiparos között, ellenben a kaliforniai marhajcsár és a kaliforniai bankár lelkileg közelebb áll egymáshoz, mint a kaliforniai bankár a hollandus bankárhoz.

Ha egy magyar úr összevész egy magyar úrral, párbajoznak. Ha összevész egy magyar munkással, ha teheti, kidobja, pofonüti, ha nem teheti, rendőr után néz. Ha Kaliforniában történik az összeveszés, az indulat mindenképpen boxra állítja őket szembe. Az idegen szintén rendőr után kiáltana, az odavalónak ez sehogysém fér a fejébe. Ez közös nemzeti vonás, melyet kiérlelt a közös élet, nem a közös származás. És néhány év múlva az idegen is már leveti a kabátját és kiáll boxolni. Részese lett a közös életnek, ha megmaradt is az idegen származása.

A másfajta élet keresztültör minden vérközösségen, az azonos élet kiegyenlít mindennemű fajbeli különb-

séget. Az amerikai irodalmat is az élet más alakulása teszi mássá, mint az európaít. Az életnek ebbe a különbözőségébe beleértem nemcsak a jelen, hanem a múlt életét, a történelmet is.

Nos hát a magyar zsidó írónak, mint minden magyar zsidónak közös élete és közös történelme van bármely más származású magyarral. Ugyanaz a nevelése is van. Ugyanabban az iskolában, ugyanabban az életfelfogásban nevelődött. Minden fogalom ugyanazt az értelmézést kapta. Ugyanazon az irodalmi hagyományon nevelődött tartalmilag és formailag. Tinódi Sebestyéntől Arany Jánosig ugyanazt az irodalmi érzéket csiszolta ki lelkében és Kossuth Lajosról és Rákóczi Ferencről sem vélekedhetik másként. Ha magyar népdalt hall, átérti. Ha magyar tájképet lát, a magáét érzi benne.

Akarva sem lehet más, mikor ugyanolyanná impregnálódott. Téve-tagadva, én nem vagyok magyar, hanem zsidó író. Tessék egybevetni az én zsidó témájú regényeimet akár Zangwillal, akár Shalem Ash-sal. Ezek is zsidók, mint én, de akad-e ember, aki nem látná meg, hogy a háromfajta termék háromfajta nemzetbelié? A londoni és galíciai zsidó nem ismerheti fel magát a magyar író alakjaiban és viszont. Egészen mást fejez ki az angol, mint a német zsidó író munkája, mint a magyaré. Lehetetlen egy kalap alá fogni, hiszen más és más viszonyok között emberek egészen más bújáról, örömeről van szó.

Másfelől képzeljék el, hogy angol író írna regényt magyar témáról. Vajjon a magyar zsidó regénye elüt-e annyira a keresztény magyar íróétól, mint ezé az angol

keresztény? Shakespeare olasz drámái nem olaszok, hanem inkarnátusan angolok. Az én zsidó témájú regényeim ellenben zsidók volnának? Az én felekezeten felüli társadalmi írásaim idegenek volnának, mint az angolé, aki megtanult magyarul és magyar témát dolgoz fel? Ahhoz az idegenséghez néhány ezer kilométer távolság, egészen más nevelésben részesült ifjúság, más történelmi beidegzettség és egészen más előítéletek kellenek, holott én itt nevedtem, ugyanazzal a lelkeséggel, amivel a nevelés és szokás minden ittlakót hasonított. Hiába ismerne úgy minden részletet, mint én, a csatornán túli lelkülettel értékelné őket.

Mégis van valamely nyelven írt irodalom, mely faji alapon idegen. Említettem már a színes irodalmat. Óriási méretű Amerikában is, de különösen a gyarmatokon. Irodalom, melynek legjelentékenyebb hajtásai nemcsak feketék művei, hanem gettószerűen feketék számára íródnak. Van néger egyetem, mely fekete tudományt teremt a feketék között. Négerek számára kiadott könyvek és folyóiratok. Csak egy sorukat kell elolvasni és ki van zárva, hogy amerikaiaknak vagy angoloknak néznék. Ez angol nyelven írt néger irodalom.

Vajjon mi teszi azzá? Az előbbi megállapítás mintha igazat adna a faji felfogásnak. Más faj, ugyanaz a nyelv: nem lehet más, mint faji irodalom bármilyen nyelven. A külső hasonlatosság a zsidó esethez veszedelmesen nagy, legfeljebb méreti különbség van: a négert a színéről ismerni meg, a zsidót csak az orráról.

Valóban ez tenné a különbséget? Tessék egy kicsit böngészni ebben az angol vagy francia nyelven írt

néger irodalomban. Nincs egy sor sem, melyben az író vagy költő az uralkodó fajhoz dörgölőznék. Hamis képzet, mikor sopánkodó feketéket látunk: vagyunk oly emberek, mint ti, hát miért néztek barmoknak? Nem tehetünk róla, hogy a bőrünk fekete, azért belül tudunk olyan fehérek lenni, mint ti. Többet értek nálunknál, de mi is Isten teremtései volnánk.

Szó sincs róla. A néger költő sovénül néger. Hangja a felsőbbbséges emberé, olyanabb, mint a Hédervári Konté, vagy az iré az elnyomó angollal szemben. Nem revoltál ugyan, de melléje áll és különbnek érzi magát. Büszke a színére és ismeretlen történelmére, melyben régebb kultúrát talál, mint akár az egyiptomi. Az újabb ásatások igazat adnak neki. Egy elsüllyedt fejlett művészet maradványai tanuskodnak róla, hogy a néger kultúra fejletten és egész népeket átfogva megvolt. A néger mai kultúra ezekhez nyúl vissza és élesen megkülönböztetve magát az uralkodó fehérektől, kiknek a nyelvét használja, minden egyébre törekszik, csak asszimiláltságra nem. Amilyen egészen más ugyanazon a kávéültetvényen az ültetvényes és a rabszolga világa, olyan egészen más, amit ugyanazon a földön ugyanazal a nyelvvel a néger író lát és megír. Amit magának kívívni akar, az emberi jog és megbecsülés egyenlősége, de soha egy pillanatra sem a nemzeti hozzátartozás faji mivoltának elfelejtetésével. Igenis más vagyok, mint ti, és más is akarok maradni. A bőrömmel meg vagyok elégedve, csak a jogtalanságommal nem. Nem azonos akarok lenni veletek, de egyenlő, és ez fölötte demokratikus kevéssel beérés, mert tulajdonképpen különb vagyok, mint ti.

Sajátságos, talán rejtélyes is, hogy mindamellett az angol irodalom legújabbán a legnagyobb érdeklődéssel kultuszt csinál ebből a néger irodalomból s büszkélkedve vele a nyelv jogán, a magáénak vindikálja. Nem tudja magáévá tenni, noha ambicionálja, ő, az uralkodó nemzet és faj. Az alárendelt, a lenézett és elnyomott faj nem engedi magát bekebelezni. Ragaszkodik az ő más, az ő faji voltához. Az ír költőt, aki angolul versel, hiába tagadná meg a sovén angol irodalom, mégis hozzátartozik. A négert hiába vallaná a magáénak, csak akkor tehetné, ha az maga megadná a beleegyezését.

Most már konkludálhatok. Tessék az angol nyelven írt néger irodalom mintájára megállapítani a magyar nyelven írt zsidó irodalmat. Azonos-e, hasonlatos-e, nem az ellenkezője-e? A magyar zsidóságnak megvan a dicsőséges régmúltja, de történelmének, mióta őshazája elveszett, ismeri azt a nemzeti történelmet, melynek nyelvén beszél. A magyar zsidó igen keveset tud a zsidó történelemből, de a magyarban otthon van, mint bárki más. Irodalmában azonosítja magát a nemzeti irodalmi formákkal, hagyományokkal. Panasza, ha megérződik irodalmában, hogy másnak nézik, pedig magyar. Ami külön hangot és színt a maga sajátosságai révén az irodalomba visz, nem erősebben elütő, mint a székely hang a dunántúlitól, az alföldi íróé a hegylakóétól, a somogyi kiejtés a palóctól. Semmiképpen sem olyan különbség, mint a kávéültetvényes és a rabszolga közti. Ugyanannak a fának egyforma levelei vannak, de nem egyaránt zöldek és nem egyformán sárgulnak. A tanyai élet egészen más, mint a városi, mégis magyar mind a kettő. És Budapest hasonlíthat

Párizshoz is, mégis magyar marad és nem válhatik franciává. S magyar marad a kassai ember, akár száz év múltán cseh nyelvre fogva is, ugyanazon belső erőnél fogva, mely a legkülönbözőbb életfeltételek és foglalkozások mellett együtt tart magyarnak várost és falut, hegyet és síkot, svábot, rácot, kunt, besnyót.

Ez az erő pedig nem más, mint a belső tudat és a már tudattalanná vált elhatározás : magyar akarok lenni és nem engedek a magyarságomból. Amíg a zsidóság magyarnak vallja magát, addig az is. S ha magyar nyelven írt idegen irodalmat akarnak látni, hiába keresik a zsidó írók munkájában. Ahhoz fordítások kel-
lenek, de nem magyar zsidó tollából, hanem lehetőleg négerektől.

Kóbor Tamás.

ARANY JÁNOS VISZONYA A LEGENDÁHOZ ÉS AZ AGÁDÁHOZ.

Azoknak a hatóerőknek sorából, amelyek közremunkáltak, hogy kialakítsák Aranynak nemzeti kinccsé avatott egyéniségét, kettő válik ki hatalmával, jelentőségével : a magyar néphagyomány és a Szent Írás. Alkotó művészetén bizonyosan a népköltés példája érezhető közvetlenebbül abban a benső szerkezetben, amelyet Arany nem győz méltatni és sürgetni, amely a részeknek egymáshoz és az egészhez való viszonyát a műalkotás céljához, eszméjéhez szabja. Ámde az a sajátos áhítat Arany iránt, mely a jobb magyart el-

tölti, még inkább a vallásban nagyranőtt, a Szent Íráson nevelkedett, a belső küzdelmekben nemesedett költőt illeti.*

Föltűnhetnék azonban, hogy Arany bibliaismerete, bibliaszeretete nem nyilatkozik meg bibliai tárgyú költeményekben. Ilyene Aranynak nincs. Ráchelben, Ráchel siralmában is az evangélium tisztára ürügy, lepel, csupán a honfiúi fájdalomra borított fátyol; az *Ige, az eszme*, amelyben a költemény kicsendül, a nemzetnek szól. Evvel a lepellel is csak ez egyszer él Arany, — holott Tompa a bibliai allegóriák egész sorozatát alkotta, — a javából (*Régi történet, Sámson, Heródes, A kísértő, Új Simeon*). S minden hazafias célzat nélkül is bibliai jelenetet ábrázol *Amnon és Támárban*, sőt egyik költeménye, *Jézus és a nép*, bemutatja magát Jézust. Czuczor Gergely is megkísérli, hogy az evangéliumot megköltőisítse. (*A naimi özvegy nő, Jézus a kisdedek barátja.*) Garay Salamon ítéletében a királyok könyvének elbeszélését szedi versbe.

Aranyt, úgy hiszem, épp bibliatisztelete tartóztatta hasonló kísérlettől. Ő a Szent Írástól ihletet kért, de nem kelt vele versenyre. Az ő Nagy Lajosja úgy találkozik a kútnál Rozgonyi Piroskával, mint Eliezer Rebekával; Győri Jakab (igaz, már Arany forrásában) úgy rajtaüt a törökön, mint Gedeon a midjanitákon; Szent László, vészsújtotta népeért imádkozva, Dávid királyként önmagát ajánlja föl az isteni büntetésnek;

* Azt a százszoros kapcsolatot, amely Arany és a biblia közt szövődik, szálanként kifejtette Pollák Miksa gazdag könyve, *Arany János és a biblia*. Budapest, Akadémia, 1904.

Arany maga úgy tűri a megpróbáltatást, a megvakulást, akár Jób, vagy az aggságban homályosodó szemű Izsák. De Eliezernek, Izsáknak, Gedeonnak, Dávidnak, Jób-nak megalakozására Arany nem vállalkozik, — elvégezte azt a Szent Írás.

Szigorú bibliatisztelete, református vallásossága másban is megnyilatkozik: abban a tartózkodásban, amellyel a legenda iránt viseltetik.

Arany János a legendáról.

Arany viszonyát a legendához megszabta nevelkedése és fejlődése. Református zamatú vallásosságban nőtt fel. Szülői háza és a debreceni kollégium bizonyára jámbor borzalommal idegenkedett a katholikus legendától.* Azoknak az ifjúkori olvasmányoknak sorában, amelyekről Arany *Önéletrajza* beszámol (H. J. I., XXXVII. kk.), legendaszerűt nem találunk, ha csak nem Haller Hármas Históriájában. A Bolond Istók ugyan hő vágytól ég, hogy megismerje

A Zend-Avesztát, úgy mint a Kóránt.

Aranyt vonzotta a perzsa eposz, az indus dráma, a héber költészet, de semmi sem vall arra sem költői műveiben, sem elméleti tanulmányaiban, sem levelezésében, hogy egy legendagyűjteményt, teszem az *Acta Sanctorumot* vagy a *Legenda aureát* forgatta

* A protestantizmus viszonyáról a legendához szól Heinrich Günter: *Die christliche Legende des Abendlandes* c. szép művének (Heidelberg, 1910) bevezető fejezete.

volna. Petőfinek ugyan elküldi előolvasásra a *János pap országát* (1848. VIII/12. H. J. III, 169), de ez nyilván a ponyva népies irodalmából való, csakúgy, mint *Salamon és Markalf*, akik az Elveszett Alkotmány híres «Idő malmára» kerülnek (VI. ének).

Arany nem is bízott a maga legendabeli jártasságában. Hogy Zrínyinek, a szigetvári vértanunak imáját Isten meghallgatja, abban az eposz hagyományát mutatja ki Arany, majd így folytatja: «de a csoda, melyet (scil. Zrínyi a költő) alkalmaz, hogy a kereszt háromszor feléje hajolni látszik, s akkor a fölfeszített Jézus szózatát hallja, tudtomra nem fordul elő, hacsak ez nem valami, előttem ismeretlen legendai rész.» (*Zrínyi és Tasso*, Próz. D. 51.)*

Sértenők Arany nagy lelkét, ha kisszerűen felekezeteskedőnek hinnők. Hódol Zrínyi vallásos nagyságának, ámbár ez a protestantizmust egy ízben bálványimádás-

* Ez a vonás valóban nem ritka a legendában. Garay János *A fekete eb* c. költeményében, midőn az elbizakodott úrfi gúnyt üz az Istenhez való megtérésről

a káromló szavakra

Elfordul a szent kereszt.

A *Boldogasszony táncosában* a Mária-kép kegyes mosollyal hajlik a gyermekgül istenfelő kókler felé, kendőjével legyezgeti, forró homlokát kezével hűsíti. (IMIT *Évkönyve*, 1908. 242., 243. l.)

Koroknak és népeknek határain túl elterjedt az a közhiedelem, hogy a szentnek hatalma benne rejlik az ő képmásában is, hogy a szobor, a kép mozgásra, cselekvésre képes. Bőséges példát és változatot (magyart is) ad *Bolte—Polivka: Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. III. (Leipzig, 1918), 127., 128., 242—244.

nak bélyegzi: «E közösség a korrall, amelyben élt, az egyházzal, melynek tagja és bajnoka volt, még akkor sem vonna le költői érdeméből, ha felei buzgalmát a rajongásig osztva, egész kíméletlenül ostromozná a meggyőződése szerint tévelygő hitűeket. De Zrínyi nem volt türelmetlen, vakbuzgó.» (*Zrínyi és Tasso-tanulmányok* II, 46. kk.) Itt aztán Arany méltatja Zrínyiben azt a türelmességet, amelyet Gyöngyösinél is tisztel s amely benne magában még hatalmasabban élt. «A kath. egyház kebeléből... fejlett költőiskolát» igazsággal ítéli meg. «A vallási költészet, mely a földi ember legszentebb, legmagasztosabb érzelmeit öleli át, nemcsak nincs kirekesztve a szépnek birodalmából, sőt a legfönségesebb, mi után költő törekedhetik. Dante, Milton koszorúi méltók a pályafutásra.» (*Kemenes költeményei*, H. J. II, 139). Állott-e valaki áhítatosabb lélekkel Dante vizeinek mélységei fölött, mint Arany?

Ámde református erős meggyőződését Arany sem mint író, sem mint tanár nem tagadta meg. *A magyar nemzeti versidomról* értekezvén, arra hivatkozik, mikép énekelnek «nálunk reformátusoknál» (*Próz. D.* 305). Lonkainak országszerte, Nagykőrösön is tanított olvasókönyvéről Lévay Józsefnek panaszkodik, hogy az rossz, «tele pápistasággal» (1858. II/24. *H. J.* IV, 31). «Kiáltó szükség még egy magyar olvasókönyv: nem volna kedved — kérdi Szilágyi Istvántól — összeállítani egyet? Nekem volt szerződéselem Heckenasttal *protestáns* olvasókönyvre, de belefáradtam, abbahagytam.* Nincs

* Aranynek nyilvánvaló lemondásával nem tudom összeegyeztetni Pap Károlynak azt a közlését, hogy az Olvasókönyv

itt hozzá elegendő könyvtár, kivált miután a tervbe a régibb irodalmat is fel kellett volna venni.» (H. J. III, 259, 1857. XII/3.)

Ebből egyúttal látni, Aranyt a tanári lelkiismereteség a régi magyar irodalom tanulmányára vitte. Ezt is a maga lelkiismeretes alaposságával végezte: «vagy kilenc évig ő is forgatta nyelvemlékeinket s régibb íróinkat, nagy részöket el is olvasta, legalább ami nyomtatva megjelent». (*Mátyás F. Magy. Nyelvtörténeti Szótár*, H. J. II, 299.) Itt azután el nem kerülhette, hogy a legendai irodalomba is el ne mélyedjen, hisz' a magyar irodalom első századainak megnyilatkozásaiból jóformán csak krónikák és legendák maradtak reánk. Iskolája részére készített Magyar Irodalomtörténetében Arany teret is engedett a legendának.* Mint költő olvasta. A Szent Katalin-legendából ellesi a régi költői szófűzést. (*A magyar nemzeti versidomról*, Próz. D. 290.) A Szent Gellért-legendában különösen az ragadja meg, hogy «egy asszony, kézi malomhajtás közben, magyar dallal űzte unalmát». Ebből joggal következtet az alsóbb néposztály éneklő hajlandóságára. (*A magyar népdal az irodalomban*. H. J. II. 11.)

A legendát Arany a népies műfajokhoz, helyesebben a népiesen is előadható műfajokhoz sorozza. Fölveti a kérdést: Mit bír meg a népiesség? Felelet: az elbeszélő műfajok közül balladát, románcot, kalandos be-

«1855 elején már készen áll», teljes címét is közli: Magyar Olvasókönyv. Protestáns felgimnáziumok számára szerkesztették Arany János és Szilágyi Sándor. I. kötet, 1855. (*Arany János Magyar Irodalomtörténete*. Budapest, 1911., 12. 1.)

* U.o. 17., 91., 99. kk., 108.

szélyeket, tündérmeséket, mondákat, legendákat... Monda, legenda is ezen naiv előadást kívánja. (*Elegyes cikkek*, H. J. II, 5705. sz.) Abból, hogy itt a legenda kerül utolsó helyre, ne vonjunk a jogosnál súlyosabb következtetést. De amidőn a népköltés kiváló szerkezeti művészetéről szól, Arany ezt a művészetet legtokéletesebben a népmesében látja megvalósítva:* a népmese kerek egész, annak alkotóelemeit sem elhagyni, sem fölcserélni nem lehet, a mese — úgy véli Arany — a nép eposza; ellenben a monda — Arany szerint a nép története — ámbár szeret gömbölyíteni, nem éri el a mesének szerkezeti kerekdedségét, — mert számot vet a történetszerűnek, a hihetőnek korlátjaival. (*Naiv eposzunk*, P. D. 341, 342.) Itt Arany egyáltalában nem szól a legendáról, de hogy mily helyet jelöl ki számára, az kitetszik abból a teljes összeállításból, amelyben a mesét, a mondát, a mítoszt és a legendát elhatárolja. Tervezett *Magyar Olvasókönyve* Előszavában megokolja, hogy mintájától, Mozart Olvasókönyvétől eltérőleg lefelül bocsátja a népmesét, «az elbeszélésnek a legnaivabb ősfarmáját», ez «sem hagyományhoz nem támaszkodik, mint a monda, sem papi befolyást nem gyaníttat, mint a mythos, legenda». A mítoszt, magyar mítoszt csak részben szorította ki a kereszténység (tehát a legenda is), nagyobbik

* *Arany János Magyar Irodalomtörténete*, kiadja Pap K., 1911., 14. l. Arany felfogásával megegyezik az első mondat, amellyel Róbert Petsch megkezdte értekezését *Formelhafte Schlüsse im Volksmärchen*. (Berlin, 1890.) Das Märchen ist die reinste und vollkommenste volkstümliche Poesie.

részben a krónikásoknak a naiv elfogulatlanságból kibontakozó naiv tudákossága. (*Naiv eposzunk*, P. D. 349.)

Nem tudom, Aranynak is volt-e része abban, hogy a Kisfaludy-Társaság kitűzte pályadíjak rendjén sorra került a legenda is. (*Irányok legelején*, P. D. 353.) Sajnáltni való, hogy nem nyílik módunk megfigyelnünk, miként elemezte Arany a legendai alkotásokat. Olvasgatjuk igen beható fejtegetéseit liráról, balladáról, eposzról, drámáról, — de legendáról csak futtában szól. Bulcsú Károlynak «A vértanu küzdelme» c. költeményét Arany nem fogadja el legendának, jöllehet szerzője annak mondja, «minden cselekvény nélküli rajongása egy máglyára ítéltnek, hangban, előadásban semmi legendai.» (P. D. 497.) Mint a balladától, Arany a legendától is epikai cselekvényt követel, nem szavalatot. Ellenben Tompának *Kálmán és Prezlaváját* történeti legendának mondja nem a költő maga, de Arany (H. J. II. 294), bizonyára azért, mert ami sehogy elérhető nem volt, Szent László nagyváradi sírboltja megrendíti a megátalkodott Prezlavát, úgy hogy magára vall. Ebben a csodásban látja Arany a legendának egyik ismertetőjét, mert Szász Károly *A herceg sólyma* c. költeményéről is elismeri, hogy rajta «némi legendaszínezet ömlik el, félcsoadás peripatiákon fordul le, melyekhez hit is kell.» (*Szász K. költeményei*, H. J. II, 132.)

Hitet keltsen a költő! Ez nevezetes elve úgy Arany elméletének, mint eposzköltő alkotásának. Zrínyi és Tasso-ról szóló tanulmánya háromszor is rávezette ennek kifejtésére. (P. D. 16—18, H. J. II, 440, 441; 474—475.) Tüzetes elemzéssel különbözteti meg a Homéros-Vergilius csodálatosát a keresztény csodála-

tostól, a mítoszt a hittől. «Ama szerént az ember, minden léptén, pártfogó vagy ellenséges démonokra bukkan; ez egy jóságos főhatalom folyvást örökdő gondjaival nyugtat meg; mire elég ottan-ottan rámutatni.» (*H. J.* II, 477.) Tasso vét a költői fönség követelte mértéktartás ellen. A Megszabadított Jeruzsálemből Arany futtában 37 csodás jelenetet sorol föl, «melyek közül némelyik fél vagy egész éneket betölt. A csodás a fönséghez tartozik, gyakori használat rontja a hatását; ritkán, ünnepélyes, felmagasztalt percekben van helye». Zrínyi ellenben óvakodott «túlterhelni eposzát csodással, és tán nem annyira azért, mivel a protestantizmus megrendíté vala már a csodákban való hitet (Toldy), hanem a fönség iránti helyes érzéséből, melyet Zrínyi egész művén keresztül tanusít». (*H. J.* II, 476—478.) Még határozottabban, még tökéletesebben ekkép mondja ki Arany a maga fölfogását: «minden csodásnak, mit eposzíró fölvesz, saját népe vallási vagy babonás hitében kell gyökereznie, másként visszás, gyakran nevetséges; . . . tárgyához illőnek s olyannak kell lennie, mely azt fönségesebbé tegye.» (*H. J.* 474, 475.)

Nagyon csábító volna igazolnunk, mikép valósitotta meg Arany ezt az elméletét a maga nagy eposzaiban, kivált Buda Halálában. De tárgyunknál, a legendánál maradva, — világos, hogy Arany tartózkodhatott oly műfajtól, amely a csodálatosat halmozza s amely oly hitet követel, amelyet sem a költő maga, sem olvasóinak nagy része nem oszt. Kérdés már most, miként alakította Arany maga a legendai tárgyú költeményeit.

Arany János legendai tárgyú költeményei.

Arany maga csak két költeményét mondja legendának: *A Hegedűt* és *Szent Lászlót*. De tárgyuknál vagy forrásuknál fogva még idesorolható: *Szent László füve*, *Az Ünneprontók*, a töredékek közül pedig *Etele* és *Leó, Csanád*.

A Hegedű valójában bajosan fogható a főségesnek körébe. Első ízben ugyan *Allegoria* címmel jelent meg, de nem bírok benne semmi, a közvetlennél magasabbrendű átvitt értelmet fölfedezni. Szent Pétert csiklandja a vágy, hogy a kocsmai életet közéről lássa, Jézus hegedűt teremt a hátára, a duhajkodók noszogatják, húzzon nekik, — nem húz, elverik. Ezek az elemek számos más néphagyományban megvannak. Arany fölhasználja, de nem vonta magasabb légkörbe. Ámbár 1853-ban jelent meg oly időben, amikor Arany hajlott kettős értelmű költemények alkotására, *A Hegedű* sem nem allegoria, sem nem legenda, hanem tisztán költői megalkotása egy tréfás néphagyománynak, amely nem is Péter apostol iránti tiszteletből, tehát nem igazi legendai talajból fakadt.*

Szent László a másik költemény, melyet Arany maga legendának mond. Binder Jenő és Zlinszky Aladár kutatásai eredményekép a költemény keletkezése világos.** Arany a dubniczi krónikában olvasta, hogy a

* L. dolgozatomat, *Arany János: A Hegedű című vig legendájának valószínű forrása*. Ethnographia, 1916. XXVII., 296—302. L. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV., 213., 342.

** Binder Jenő: *Párhuzamok Aranyhoz*. Egyetemes Philológiai

Nagy Lajos idejebeli tatárvészkor Szent László fejét egy ideig egyáltalában nem, majd pedig annyira átizzadtan találták, hogy meglátszott rajta a súlyos munka, amelyet végeznie kellett. A tatárok egyike pedig — folytatja a krónika — azt vallotta, hogy őket nem a székelyek, nem a magyarok győzték le, hanem az a Szent László, akit segítségül szoktak hívni, az állott a székelyek élére, hatalmas lovon, fején aranykorona, kezében pusztító csatabárd, fölötte a levegőben ragyogó női alak aranykoronával. Így vált világossá, hogy a boldogságos Mária és Szent László király keltek a magyarság védelmére. A dubniczi krónikának ezt az elbeszélését — fejti ki Binder — Arany összekapcsolta az életre kelt szobrok motívumával: László nagyváradi szobrának érclova megérzi gazdája közeledtét, leveti érclovasát s hátára veszi a sírboltból föltámadt urát.

Riedl a költemény realizmusát abban látja, hogy László testét *átizzadva* találják: «Még a legendában is, mely jellegénél fogva hiszékeny, alkalmaz ilyen realiztikus részletvonást... A testi fáradtság, a nagy út fiziológiai hatása Arany szerint még a szellemeken is meglátszik.»* Ámde már a dubniczi krónika az egy ideig eltűnt fejet *átizzadva* találtatja meg, ebben a vonásban Arany tehát csak követte forrását. A legenda esodája iránti tartózkodása sokkal erősebben mutatkozik. Ne feledjük, hogy *Szent László* eredetileg *Toldi*

Közlöny, 1900., XXIV., 786—790. — Zlinszky Aladár: *Arany kisebb történelmi költeményei*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1901., XI., 414—421.

* Riedl Frigyes: *Arany János*. Budapest, 1904., 106.

Estéje részére készült. Itt Nagy Lajos művelt udvarában megismerjük apródjainak szellemes szórakozásait.

Ez danol, az tréfál, az vitát feszenget ;

Egy pedig a hárfán ilyen nótát penget : (T. E. V., 13.)

s'elzengi a Szt. Lászlóról szóló legendát. A hallgatóságban azonnal fölébred a bíráló elmének hibáztató kedve :

Így hangzott az ének. Hallgatták mindnyájan ;

Most ki-ki azon volt, hogy hibát találjon :

Egynek itt nem tetszik, másnak ott valahol,

Másnak a vén tatár nagyon hosszan papol.

«Egyszóval, unalmas, mint a bőjti lecke . . .

Sőt, Arany tovább megy a legenda bírálatában, nemcsak a csúfondáros apródokkal ítelteti meg, hanem maga elmagyarázza a csodálatosát, elracionalizálja. A *Daliás Időkben* (a Toldi Szerelme eredeti földolgozásában, amely tehát Toldi *Estéje* után és így Szent László után is készült) olvassuk, hogy Toldit, mert N. Lajos tilalma ellenére levágta a cseh Holubárt, a király száműzte. Toldi bujdosik s azért a tatárok elleni harcban csak fölismeretlenül vehet részt ; elfogja s Laczfinak adja át a tatár khánt, szétveri a hadát s megsúgja Laczfinak, hogy ő Toldi.

Hanem a gobék közt foly különös beszéd,

Mert nem ismerik fel Toldi bajnok kezét.

Azt esküszí lófő, azt esküszí gyalog :

Csoda történt, ámbár szemmel látott dolog :

Néhai Szent László nagy király vezette

Őket a pogányság ellen ütközetre.

Mert amikor, úgymond, éppen tűzbe mentek,

Hogy? hogy nem? előttük egy vitéz jelent meg,

Fegyverkezve talpig vérttel és páncéllal,

Síma csiszolt vassal, csillogó acéllal.

Roppant nagy ló tombolt (tódítják) alatta,
 Maga is egy fejjel őket meghaladta ;
 Pallos a kezében s nagyfejű buzogány,
 Minek a szelétől csak úgy dült a pogány.

Sőt nem egy a hitét arra is ajánlja,
 Hogy fején tündöklött arany koronája,
 Feje fölött pedig, fényes kerekségben,
 Koronás asszony ült a levegő égben.

Voltak ugyan, akik ezt kétségbe vonták,
 Hanem azt mindnyájan bizonyosnak mondták,
 Hogy maga Szent László király a levante
 S hogy Szűz Mária volt az asszony felette.

Íme Arany szinte meg akarja lesni a legendát, amint csodáját szövi s ezt a csodás szövedéket felötlő józansággal szétfejt.

Ugyanegy évben Szent Lászlóval (1847) keletkezett *Szent László füve*. Ezt Arany népmondának nevezi.* Pedig — amint Zlinszky forrásvizsgálata kiderítette — keveset talált a népmondában, annyit, hogy «járvány idején, a jóslatás eddig páratlan módján, mint bocsátotta László nyilat az ég felé, hogy az visszahullva, véletlen esésében egy fűbe fúródjon s ő azt ellenmérég gyanánt nyújthassa a romlott levegőtől megfertőzött testeknek gyógyszeréül». Evvel Arany azonban csak költői művének befejezését kapta. A mesét és a kapcsolatokat még hozzá kellett alkotnia. Megokolja, mért dül a vészhalál: mert a kúnok vérért mértéktelenül ontották a magyarok.

* Itt összekapcsoljuk Zlinszky (Irodalomtört. Közlemények, 1901., XI., 404—421) és Pollák Miksa (162—167) kutatásainak egymástól független eredményeit.

Fenn szóval könyörge. Én uram, Istenem!
 Könyörülj, könyörülj veszendő népemen;
 Ontsd ki rám, ha tetszik, méltó haragodat:
 Csak népemről vedd le sújtoló karodat.

Zlinszky úgy látja, hogy itt «Arany a legmélyebb keresztény gondolatot: a megváltás eszméjét viszi bele költeményébe». «A világ java keresztény felfogás szerint mindig attól függ, akadnak-e egyes nagy lelkek, akik mintegy megfélemlítve egyéniségükről, magukra veszik az emberiség gondját és feláldozva önmagukat, megváltják boldogságát.»

Arany vallásos lélek, de nem dogmatizáló teológus. Őt egyenest a Szent Írás ihlette meg. Mikor Dávidot avval sújtja az Isten, hogy Izraelben pusztít a vészhalál, a király imádkozik: én vétkeztem, a rosszat én cselekedtem, ez a nyáj pedig mit vétett? Örökkévaló Istenem, forduljon kezed én ellenem és atyám háza ellen, de népedet ne sújtsa halállal. (I. Krón. XXI. 17.)*

De a magyar nép — folytatja Arany — bűnbe esik, a pestist annak tulajdonítja, hogy elhagyta régi hitét; azt követeli Szent Lászlótól, állítsa helyre a pogány ősvallást. Arany ekkép László idejére pogánylázadást tesz, ámbár a történelem szerint az utolsó I. Béla idejére esik. Vajjon miért? Azt hiszem, ugyancsak a Biblia hatása alatt. Az aranyborjú Izraelje hasonlóan megtagadja az igaz hitet s visszaesik régebbi bálványimádásába. Evvel a föltevessel mélyebb jelentőséget nyer egy további

* Garay János eposzában is Szent László áldozatul önmagát ajánlja fel, hogy népétől elfordítsa «az örömkelyhet», — úgy hiszem, Garay már Aranyt követte.

egyezés, amelyre Pollák figyelmeztetett. A jámbor király átszellemül, a nép bámul

Nézi, nézi, hát csak azon veszi észre,
Hogy világosság száll a király fejére.

A nép megdöbbenve könyörög

A nagyhitű király erős Istenének.

Ez a világosság nyilván fény abból a fényből, amelytől Mózes arca sugárzott, úgy, hogy az aranyborjúimádó nép nem is bírta el ragyogását. (Exodus XXXIV. 29—35.)

A Szent László művelte gyógyítás, ámbár Zlinszky kimutatta Nagy Károly mondájában is, merően eltér azoktól a gyógyításoktól, amelyekkel a legenda telve van.* Szent László füve sokkal inkább Csaba írére emlékeztet, amelyet Arany szintén készült feldolgozni. (H. J. I. 168., 171.) Binder Jenő (E. P h. K. 1900. XXIV. 787. l., 2. j.) úgy képzei, hogy a régebbi Csaba-monda keresztényítéséből keletkezett a Szent László-monda. Sok szó fér ehhez az érdekes feltevéshez, de annyi bizonyos, *Szent László füve* nem egyházi legendát dolgoz fel, hanem gyér nemzeti hagyományt a Szent Írás búsas és szerencsés felhasználásával alakít művészi egészé.

Az *Ünneprontók* tárgya is legendaszerűnek tűnhetik fel. A költemény Arany késő alkotásai közé tartozik (1877 július 21). Megelőzte ugyanilyen című költeménnyel Tompa s némikép Kisfaludy Károly *Kará-*

* L. Heinrich Günter: *Die christliche Legende des Abendlandes*. Heidelberg, 1910. Index s. v. Heilungen.

csony-éje. A Karácsony-éj nemes úrfia az ünnepkor hajtóvadászatra kergeti a hajdúit, lelő őzikét, amelynek tejével szegény nő táplálkozik, elvágja egy ifjúnak koponyáját, akit szerelmében megsértett, majd meg is ölt, — ez a koponya felkeresi tivornyáján, felszólítja megtérésre, de az úrfi megátalkodik, elpusztul. Tompánál az ünneprontók Úrnapján szőlőt művelnek s így kővé merednek, ezt a követ Abaújban, Regécvár omladékai mellett láthatni. Aranynál az ünneprontók táncsal, duhajsággal szegik a pünkösdnek szentlélekkel teli napját. Dudásnak az ördög csap fel s a pokol tüzes fenekére táncoltatja az egész őrjöngő csoportot.

Az Ünneprontók tárgyának párhuzamait Binder Jenő állította össze messzire terjedő olvasottsággal, Zlinszky pedig megtalálta a közvetlen forrását egy ponyvabeli versben, amelyet Arany kölcsön kapott Szilágyi Istvántól.* Széltében elterjedt néphiedelemmel van dolgunk, nem tulajdonképpeni legendával.

Arany töredékül maradt művei közül legendaszerűek *Csaba királyfi* azon részletei, amelyek Etele találkozását Leó pápával beszélik el. Leó felszólítja Etelét, győzze le önmagát.

Monda és Etele szemét égre veté,
Csudálatos alak onnan fenyegeté :
Egy ősz papi ember, tisztelendő arccal,
Csikorgatta fogát, éles kivont karddal. (*H. J. I.*, 37.)

* Binder cikke Egyetemes Phil. Közlöny, 1900., XXIV., 20—25.
Zlinszkyé Irodalomtörténeti Közlemények, 1900., X., 282—286.
L. még Szendrey, Magy. Népkölt. Gyűjtemény XIV., 251., 360.

Ezt Walamir gót fejedelem beszéli Detrének, így tükröződött az esemény a gótok emlékében. Az ősz Torda, tehát a hún nép, hasonlóan tudja.

Harmadszor, Róma ellen hogy vitte harc-vasát,
Többül' kivágni készült a világ városát.
De kardos ősz, csikorgva, fölötte megjelent,
S megtérve a kapuktól, Átila visszament. (*H. J.*, I., 20.)

Ennek a költői feldolgozásnak értelméről is, forrásáról is számot ad Arany László jegyzete: Róma megszállásakor Leó pápa maga megy követségül Attila elé. S Attila lemond az ostromról és visszafordul, mert a pápa feje fölött a légben megjelenik Szent Pál és Szent Péter alakja, fenyegető pallossal kezökben. Egy más monda szerint maga Jézus Krisztus jelenik meg neki e pillanatban s parancsolja, hogy térjen vissza, ígérve neki, hogy egykor egyik utóda oly kegyet fog nyerni Szent Péter utódaitól, melynek áldása egész nemzetére kiterjed.» (*H. J.* I. 169, 3. j.) Arany csak egy alakot jelentet meg Etelének, de a leírása nem Jézusra vall, hanem inkább a pallossal ábrázolt Pál apostolra. Forrásul Arany László megjelöli Attila történetét Thierrytől és Ipolyi Mythológiáját, tehát Arany ezúttal sem legendából merített.

Ellenben legendából, Szent Gellért-legendájából vette a töredékül maradt *Csanád* tárgyát. Már a Gellért életrajzban találkozunk Csanád meséjével: megölte az István ellen lázadt Achtumot s kimetszette a nyelvét; versenytársa, az álnok Gyula, magának követeli a dicsőséget, felmutatván a lázadónak fejét, de Csanád a kivágott nyelvvel magát igazolja győzőnek. Arany

János tervvázlata hozzáteszi: Csanád és Gyula nemcsak dicsőségért versenyeznek, hanem az aranyhajú Léláért is, akit Gizella királyné díjul tűzött ki az óriás Ótom legyőzőjének. Már Ipolyi* felismerte a legenda Csanád-motívumában a mese elemeit. Valóban a legenda itt egy mesetípusnak egyik legrégebb nyomát őrizte meg, régebb feljegyzése még csak a görög mítoszból és Firduszi Sah-Name-jából ismeretes.** Ipolyi értekezése 1856-ban jelent meg, Arany Csanádja az 1850-es évek elejéről való, — látnivaló, a költő megelőzte a tudóst. A teljes mesében a sárkánynak vagy óriásnak felmutatott nyelve megszerzi a hősnek a maga szépét, királyleányát, már az Alkathos-mítoszból és Firduszinál is, számos újabb mesében is. Arany valószínűleg ismerte ennek a típusnak több változatát. Az ő *Csanádja* tehát mesefeldolgozás, akár *Rózsa és Ibolya* vagy az *Estike és Liliomról* szóló *Népmese-töredék*.

Így végigtekintve Arany legendaszerű költeményein, világos, hogy őt a legendában vagy a nemzeti monda (*Szent László, Szent László füve, Etele és Leó pápa*), vagy a zamatos néphagyomány (*Csanád, A Hegedű, Az ünneprontók*) vonzotta. Általában figyelemreméltó magyar legendaköltészetünk nemzeti irányzata. Vörösmarty *Hedviget*, Nagy Lajos leányát vonja a legenda körébe; Czuczor Gergely Szent Margitot (*Szűz Margit álma*), sőt Hunyadit is, akinek lelkeért az angyalok versenyre kelnek, míglen Mihály arkangyal a menny-

* Ipolyi: *Ungarische Sagen- und Märchenzüge*. Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde. II. (1855), 166., 167.

** L. erről Heller: *A Csanádmonda főeleme*. Ethnographia, 1916., XXVII., 161—168.

országba viszi (*Hunyadi halála*), még *Kapisztrán Jánost* is; Garay János viszont *Szent Erzsébet* rózsacsodáját mutatja be; Tompa leginkább Szent László emlékét tiszteli (Kálmán és Prezlava, Szent László királyról). De a magyar legendaköltészet nemcsak a nemzet nagyjait és szentjeit dicsőíti. Vörösmarty a *Szent Emberben* a gyermeteg hit megindító csodatételét szemlélteti;* Czuczor *Remete Péterje*, Amiens-ből való Péter, tulajdonképp a néphagyománybeli Péter apostolnak azt a sorsát viseli el, amelyet Arany víg legendája: A Hegedű is tréfásan megénekel; Garay nemcsak Szent Erzsébetet, hanem Szent Reginát is dicsőíti. Arany azonban legendát, azért, mert legenda, fel nem dolgoz; őt voltaképp nem sorolhatjuk legendaköltőink közé.

Arany János és az agáda.

Ha meggyőződünk róla, hogy Arany csak mérsékelt figyelemmel viseltetik a legenda iránt, annál inkább felöltik érdeklődése az agáda iránt. Pedig az agáda lélek szerint rokona a legendának. Neve, eredete szerint ugyan voltaképp szentírásmagyarázat. Ámde az agáda írásmagyarázata messze túlmegy a szövegnek értelmezésén; az agádista a maga korának küzdelmeit, törekvéseit, eszméit, eszményeit olvassa bele a szentírásba. Már Herder congeniális megértéssel kifejtette, hogy itt írásmagyarázat mezébe öltözik, ami a költészet köntösében pompázhatnék. Valóban — úgy állapítja meg Bacher prof., az agádának mélyreható kuta-

* L. IMIT Évkönyve, 1908., 239. l.

tója — századokon át a zsidóság költői ingeniuma csak agádában nyilatkozik meg, amely az érzés melegében, a gondolat lendületében, a képzelet merészségében, a kifejezés erejében, szemléltető képekben versenyre kelhet minden idők költői alkotásaival. Ez az agádikus költészet, vallásos mivoltánál fogva, rengeteg legendát is alkotott.

Arany Jánosnak érdeklődését az agádikus költészet iránt, amennyire megfigyelhetjük, két mű táplálta. Ő is egyike azoknak, kik — az ő szavával — Jolovicznak 1853-ban Lipszében megjelent «*Polyglotte der orientalischen Poesie*» című érdekes gyűjteményét forgatták,* mert már 1854 márc. 9-én írja Szilágyinak: «Forgatom Jolovicz Polyglottját, hol az összes keleti költészetből, így a héberből is, számos mutatvány közöltetik sikerült német fordításban.» (*H. J.* III. 257.) A másik mű: Ludwig August Frankl: *Helden- und Liederbuch* (Wien, Prag 1861), Aranynak beható, megértő bírálata erről a műről majd megmagyarázza nekünk, mi vonzotta Aranyt az agádában. Előbb azonban megemlékezünk Aranynak futólagos, véletlen érintkezéseiről az agádával.

Tisztára véletlen, hogy *A rodostói temető*ből hangzó szózat: «Rövid a nap, a munka sok» szószerint megegyezik R. Tarfon tanításával. (*Atyák mondásai* I. 20.)

Hasonlón véletlenül a midrásnak kedves gondolatot nyilvánít Buda, amidőn az uralom megoszlását igazoló képek sorozatába beleilleszti a következőt is:

* A Frankl: *Hősök és Dalok* könyvéről írt bírálat elején *Próza* D. 517.

Nem gondolom azzal fénynek apadását :
 Egy fáklya tüzeről ha gyujtani mását ;
 Atyafi osztályban láng nem fogy a lánggal,
 Sőt ragyog a kettő még teljesb világgal. (B. H., I., 23.)

Csaba királyfiban rövidebben :

Nem gondolá, hogy ezzel saját fényének árt,
 Mint láng, ha gyúl a lángról, nem téssen abba' kárt.
 (H. J., I., 174.)

Mózesről beszéli az írás, hogy szelleméből Izrael hetven vénére száll ; a midrás Mózeset lánggal hasonlítja össze, amely meg nem fogyatkozik attól, hogy róla számos más láng gyúl. (*Szifré* ad. Num. XI. 17, *Szifré* Num. XI. 17., Tunch. Num. ed Buber 29ab, Num. R. XV, 19.) A talmud ezt a gondolatot ily formában tömöríti :

Egy láng egynek is, száznak is gyúl.

(Bab. Sabbath, 122a) *

Nem tudom, honnan ismerte Arany a bibliához fűződő azt a felfogást, hogy Ábel áldozatának füstje felfelé szállt, Kájiné alatt csúszott. De nyilván ismerte, mert felhasználta. *Buda halálában* az áldozat kedvetlen fogadtatása még másképp nyilvánul: amikor az italt az oltárra öntik,

Seregve a zsarát füstöt vete tőle,

Vérharagos lángok csaptak ki belőle. (I. ének vége.)

* Hasonlóan Zrínyi a Montecuccolihoz írt válaszában követeli a vezértől, legyen kiválósága mint a lobogó fáklya, melyen maga fogyatkozása nélkül száz más fáklya gyúl. (*Hadtörténelmi Közlemények*, III., 1890., 435., 440.) A képet az agádán kívül Philo és az Egyházatyák is használják, l. Ginzberg, *Legends of the Jews* VI., 88., 479. j.

De már Csaba királyfiban Etele úgy jár áldozatával,
mint Kájin

Nagy gazdag áldozattal Istent engesztelé :
De nem csapott fel a láng merészen, könnyedén,
Mint sárkány mászott a füst a föld felületén. (*H. J.*, I., 199.)

Mikor pedig Etele a Csaba hajából áldoz pelyhet, nyug-
talankodik

«Torda apám, nézd csak ama füstöt, hol jár ;
Az elébb Istenhez lötte fel az oltár,
Most ahol, mint kígyók, földön együtt csúsznak :
Félek : a *Jó*, a *Rossz* netán haragúznak.» (*H. J.*, I., 233.)

Torda is megijed, de a jel jobbra fordul.

Hanem Isten lángja ismét eleven lett,
Füstje is Ármányét fellengve haladta,
Mint hegyi nagy cserszál a bokrot alatta. (*H. J.*, I., 234.)

E szerint a felfelé szálló füst azt jelzi, hogy Isten kegyesen fogadja az áldozatot, az alant csúszó füst, hogy az áldozat nincsen Isten kedvére. A bibliai történetet tanuló gyermek is általában úgy képzei, hogy Ábel áldozatának füstje ég felé száll, Kájin áldozatáé alant csúszik. De bajosabb ennek a széltiben elterjedt képzeletnek irodalmi forrását megtalálni. Aptowitzer (*Kain und Abel in der Aggada . . . Wien, 1922, 183. l.*) utal arra az agadára, hogy a szentségbeli áldozatnak füstoszlopát a világ összes viharai nem bírták szétoszlatni (*Jóma 21b*) valamint arra is, hogy a mai közfelfogást Byron fejezi ki : Ábel oltárán a tűz legragyogóbb lángú oszlopban ég felé száll, míg Kájin oltárát vihar szétdönti. (*Byron Cain III. l.*) Arany akár By-

ronból, akár a közfelfogásból meríthette ezt a motívumot.

A Dávidról szóló néphit kissé vaskosan szólal meg az *Elveszett Alkotmányban* (I. É. 17. 1.)

Lapos a' tele hold, mint tányér s ráteregette
Dávid kapcáit, szikkadni az éjjeli szélben.

Pollák Miksa evvel kapcsolatban kifejtette, hogy a magyar nép Dávidot holdban hegedülőnek képzei. Ez a hiedelem szólal meg Tompa *Divatos költője* szavában

Káprázik a szemem,
Amint mezőn a hold szemébe néz...
Segíts kollégám, jó Dávid zenész!

Ugyanez a néphit nyilatkozik meg Csokonai Dorottyájának Előszavában; továbbá Jókai egyik leírásában az éjszakáról: «olyan éj... mikor a tündérek szedik a csillagok hamvát s az a vén ember ott a holdban pengeti az ezüst sugárokat». (*Egy magyar nábob* XIV. fejj., Nemzeti kiadás 1908. II. 18.) Petőfinél is megszólal ez a néphit:

Oly csend, hogy szinte vélem hallani,
Mit a holdban szent Dávid lantja zeng. (*Falun.*)

Ezt a népies hiedelmet talán jobban érthetjük, ha felbontjuk két alkotóelemére: 1. a holdban zene szól, 2. Dávid van a holdban.

Riedl* összeállítja Aranyból az adatokat a felülről hallatszó kísérteties zenére. «Arany már a *Csaba-töre-*

* Riedl Frigyes: *Arany János 1904^{3.}*, 264. V. ö. még *Irodalomtörténet*. VII. (1918), 1. 1.

dékben is említi : «a pásztor éjjel égen hall zenét». Innen aztán átment e motívum a csodaszarvas regéjébe : «Zene hallik sötét éjen, zene, síp, dob, mély vadonban, Mintha égből, mint álomban.» A *Tengeri Hántás* jegyzetében Arany egyenest hivatkozik a néphitre : «Mezőn háló emberek sokszor vélnek magasan a légben áthúzódó kísérteties zenét hallani ; a (démoni) zenészek valami nagy kiterült ponyván repülnek tova.» Ezért Tuba Ferkó

Muzsikát hall nagy-fenn messze

a ballada végén pedig

Magasan a levegőben

Repül egy nagy lepedő fenn :

Azon ülve muzsikálnak,

Furulyálnak, eltűnőben.

Dávid zenéjéről, hárfájáról Pollák összeállított adatokat.* De miért helyezték Dávidot a holdba? Itt talán a magyar néphitet kiegészíti a zsidó néphit, amelyet épp Magyarországról jegyeztek fel. «Nyugat-Magyarország babonás zsidói azt hiszik, hogy a holdbeli ember nem más, mint Dávid király. Ez a hiedelem onnan ered, hogy félreértették az egyik áldás-mondás formuláját. Ebben az imában a világ teremtőjének magasztalásához kapcsolódik az a remény, hogy megalapítja a messiás birodalmát. Ez a remény következő szavak-

* Pollák Miksa : *Arany János és a biblia*, 18. l. Tompa Mihály és a biblia, 51., 52., 161., 162. L. még Bacher : *Agada der palaestinen-sischen Amoräer*, II., 353., III., 697. Grünbaum M. : *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*. Leiden (1893.), 203., 289., 290. Zsoldos, Magyar Zsidó Szemle 1929., 108. l.

ban fejeződik ki: «Dávid, Izrael királya, él s fennáll.» Betűhívók ezt szószerint veszik s Dávidot látják a holdban.»* Tegyük hozzá: épp az újholdavató imában háromszor ismétlődik ez a mondás: «Dávid, Izrael királya, él s fennáll.»

Minthogy felülről muzsika szól s minthogy Dávid a holdban él, misem természetesebb, mint hogy a magyar néphit Dávidnak tulajdonítja a lebegő ég zenéjét.

Arany kétségtelenül nem is gondolt erre a kapcsolatra. Éppoly kevésbé, mint ahogy nem ismerte fel az agádát, de nem is a néphagyományt Bulcsú Károly: *A bor* c. költeményében, amelyet Arany «didactico-allegorikus» «tanábrázolat»-nak néz. (*Próz. Dolg.* 499.) Pedig Bulcsú nyilván néphagyományt használt fel, midőn elbeszéli, hogy Noe az elültetett szőlővenyige gödrébe előbb bóránynak, majd oroszlának, végül disznónak vérére önti, azért az első billikomra gyermeteg kedv nyílik; másodikra bátorság, harmadikra azonban elhal tisztesség, kegyelet, erény, vallás. A különböző állatok vérével öntözött szőlőtő mondája nagyon el van terjedve. Feltehetőleg agádikus eredetű, éppen a Bulcsútól ismert változatot három állattal már Herder dolgozta fel rabbinikus legendaképpen. (*Die Pflanzung des Weines.*) A magyar néphagyomány is jól ismeri ezt a tárgyat. Temesvári Pelbárt oroszlán, bóránynak, disznó, kakas és medve vérének hatását találja a borban (az iszákos kakas módjára kikukorékolja a titkot, medve módjára indulatoskodik). Egy szegedi ha-

* Oskar Dähnhardt: *Natursagen. I. Sagen zum Alten Testament.* (1907) 320. 1.

gyomány oroszlán, tigris, medve, disznó, majom, galamb vérét önteti a venyigére.* Arany azonban nem ismerte ezt a néphagyományt.

Szintúgy nem sejtette, hogy a Jóka ördögével az agáda határán járt. Ennek a kapcsolatnak külön fejezetet kell szentelnünk.

Adalékok A Jóka ördögéhez zsidó forrásokból.

A Jóka ördöge Arany humorának *A Bajusz*, *A Füle-müle*, *Pázmán lovag* mellé sorakozó szerencsés megnyilatkozása. Mint a *Fülemüle* megalkotásánál, úgy a Jóka ördögénél sem a magyar néphagyomány gazdagságából merített. Közvetlen forrását Zlinszky Aladár egy szerb változatban találta meg.** Másrészt visszakisérte a mesét eredete felé Indiáig, a Cukasaptati (A papagáj 70 meséje) gyűjteményeig. Ennek a könyvnek perzsa átdolgozásában a Tûtinâmeh-ben már a Jóka ördögéhez közelálló változatra akadt.

Egy favágónak zsémbes felesége kapzsiságból kútba

* Igen gazdag változatgyűjteményt és irodalmat ad Oskar Dähnhardt: *Sagen zum Alten Testament*, 298—314., Pelbárt 301. l., Szegedi néphagyomány, 308. l. Az irodalomhoz kiegészítendő Perles: *Zur rabbinischen Sprach- und Sagenkunde*. Breslau (1873), 46—47. l. L. Ginzberg: *Legends of the Jews*. V, 178.

** Zlinszky Aladár: *A gonosz asszony meséje és Arany Jóka ördöge*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1899., IX., 15—40. Itt még azt vitatja, hogy Arany a tárgyat az 1844. győri kalendárium-ból vette, de utóbb, hozzájárulván Czóbel Ernő helyreigazításához (E. Ph. K., 1912., XXXVI., 830.) valószínűnek elismeri, hogy Helmezy Társalkodójának egy elbeszélése szolgált neki forrásul. (E. Ph. K., 1913., XXXVII., 438.)

száll, pénzt gyanítva benne. Férje kötelet bocsát le neki, de a kötél nem a neje száll fel, hanem démon, aki ezt a kutat lakta s most a veszekedő favágóné elől szökik. Hálából, amiért ettől a nőtől megszabadította, a favágóval engedi magát kiúzni egy királyleányból, akibe belebújt. Ezért a király vejéül fogadja. A démon pedig egy másik királyleányt száll meg. Ennek atyja a favágót szólítja fel, gyógyítsa meg. De a démon megátalkodik: másodszor ő ki nem megy. A favágó csellel él: ő nem a királyleány kedvéért jön, hanem a felesége elől szökik, aki a kútból kiszabadult s most nyomában van. Erre az ördög ész nélkül elkotródik.

A mesének ezt a gerincét elfogadta Arany, azaz már az ő közvetlen (szerb eredetű) forrása. A mesét magát nem igen toldotta meg, csak azzal, hogy Nagy Meseországba, Kis Meseországba, végül, amiért ördöggel cimborált, a pokolra is juttatja Jókát. Meghagyta a cselekvényt, hozzájárult kápráztató nyelvművészet, továbbá ily pazarsággal Aranynál is ritka tréfás, ötletes humor, művészi megfigyelés (p. a beteg királyleány és szülei), lélekrajz (Jóka tünődése), — szóval *csak (!)* költői lánglelkét lehelte a Jóka ördögébe.

Ez a mesetárgy igen széles körben terjedt el. Zlinszky már nagy buzgósággal és szerencsével állította össze változatait. Azóta újabb kutatások módfölött gazdagították ennek a tárgynak irodalmát, amelyről Victor Chauvin nagy bibliográfiai műve ad áttekintést.* Mi

* Victor Chauvin: *Bibliographie des Ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes*. Liège, Leipzig. II. 108., 193. (212.) V/12. (orvos, ki vállalkozik a királyleány gyógyítására s kudarcot vall, halállal

itt csak azokra a magyar és zsidó alakulatokra térhetünk reá, amelyeket még nem hoztak kapcsolatba A Jóka ördögével.

Irodalmilag legnevezetesebb változat a Balfégor (a bibliában Baal Peór bálvány neve), ezt Macchiavelli dolgozta fel s la Fontaine fordította, Baros Gyula közléséből pedig látni, hogy a magyar ponyvára is nem A Jóka ördöge, hanem Balfégor került.* Sátán előtt többen azzal okolják meg pokolrajutásukat, hogy férjük, illetőleg feleségük készítette oda. Sátán ennek kipróbálására Balfégort küldi a földre. Ez itt maga nőül veszi Honestát, de elszökik előle Mateo gazdához s a menedéket úgy hálálja meg, hogy háromszor engedi magát kiűzni a testből, amelybe belebújt. Mateo meggazdagszik. Ekkor Balfégor megszállja a király leányát. A király 100,000 tallért ajánl fel Mateónak, ha meggyógyítja a leányát. Mateo szökik a feladat elől, de választania kell bitó és kincses jutalom közt. Hiába kérleli Balfégort, az ördög nem enged. Mateót akasztani viszik. Ekkor halkán elrendeli, hogy üssék a dob, amikor pereg, elhitei Balfégorral, hogy Honesta jön. Balfégor egyenest a pokolba menekül s jelenti Sátánnak, hogy a házasság a pokolnak kedvező intézmény.

Zlinszky helyes érzéssel hozzákapcsolta *A Jóka*

lakol, mint Jóka Ördögében.) VIII. 152. IX. 78. Ujabban, *Ethnographia* 1919, XXX, 65 l.; kiváltképp gazdag és beható: Trostler József, *Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában.* 1927, 28—34.

* Baros Gyula: Magyar Könyvszemle 1918.

ördöge tárgyát a *Gevatter Tod* mesetípusához. Ennek* a mesefajnak a veleje a következő. Szegény ember a Halált választja gyermeke komájául, mert a Halál igazságos, mindenkinek egyformán mér. Jutalmul a Halál orvossá teszi a fiút, elárulván neki, hogy ha a beteg ágyánál fejtől látja a Halált, a beteget meggyógyíthatja, ha lábtól látja, vallja meg, hogy nem segíthet rajta. Ezek a jelek néha meg vannak fordítva, sőt meg is toldva. Az orvos tekintélyre, vagyonra tesz szert. Egyszer betegnek (királynak) lábánál találja a Halált, ravaszul megfordítja az ágyat, úgy hogy fejéhez kerül a Halál; midőn a cselet megismétli, a Halál kijelenti: ütött az órája. Keresztfia kéri, várja meg, míg egy Miatyánkot mond; a Halál rááll; a keresztfia ravaszul nem fejezi be az imát; a Halál végül kifog rajta, álruhában reábírja az ima befejezésére és elviszi.

Zlinszky ennek az elemeiben változatos mesefajnak két magyar képviselőjét hozza fel. Akad több. Arany János Erdélyinek Zlinszky említette népmeséjén kívül még ismerte — meg is bírálta — a Merényi gyűjteményebelit: *A szegény ember és a komája*. (Eredeti népmesék, I, Pest 1861, 173—182.). Merényi azonban éppoly korcs változatot jegyzett fel, mint Erdélyi: az

* Anti Aarne: *Verzeichnis der Märchentypen*, (Folklore Fellows Communication N. 3) 332. típusnak veszi fel; igen gazdag irodalmát adja Bolte—Polivka: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. I. (Leipzig 1913) 377—388., áttekinti a tárgy költői feldolgozásait is (382. 2. j.), «A Józka Ördöge» nem vág a körébe. A kudarcot valló halál motívumára reátér Bolte—Polivka II. kötete is, 185—188 l., Herodesnek csatlósa és Dávid király is kifog a halálon.

orvos itt nem fog ki a Halálon, a Halál minden ok nélkül elragadja.

Egy további tökéletlen magyar változatát feljegyezte Kriza János : *A két gazdag ember gyermeke*. Itt a Halál komájának meséje össze van kapcsolva az együgyű Bolond Istók történetével. Az együgyű embert útnak ereszti a felesége. Találkozik a halállal, megosztja vele kenyerét és pálinkáját s komájának fogadja. A Halál csudát mutat neki : bebúvik egy ördögbe. Az együgyű ember most nem ereszti szabadon, míg meg nem fogadja, hogy gazdag emberré teszi. Megegyeznek, hogy az ember felcsap doktornak ; akinek a Halál a lábához áll, az nem hal meg s az illet akármely orvossággal meggyógyíthatja ; de akinek a fejéhez áll, annak halál a fején. A király leánya megbetegszik, az orvosok nem tudnak rajta segíteni. A mi emberünk látja, hogy a Halál a lábánál van, széna hamvából készült fürdőben meggyógyítja. Gazdag ember lesz. Egyszer ő maga megbetegszik, a Halál a fejéhez ül s elviszi.*

Közzé van téve ennek a mesének egy magyarországi kerek változata is, de nem magyar, hanem tót, Mednyánszky báró jegyeztette fel Trencsén megye néphagyományából.** Szól egy szegény emberről, aki gyermekének keresztelőjére készül. Szekerére a Halál didergő vén asszony képében felkérérdzkedik, majd gyönyörű nő alakjában komájául ajánlkozik. Fűvet ad át neki, amellyel meggyógyíthatja azokat a betegeket, akiknek

* Kriza : *Vadrózsák*, Magy. Népköltési Gyűjtemény XII. 127.

** Kéziratából Ipolyi Arnold közölte. Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde. I. (Göttingen 1853) 262., 263.

nem áll fejénél a Halál. A szegény ember híres orvossá lesz. Mint gazdag azonban többé már nem jó keresztény. Egyszer a beteg királyhoz hívják. A feje mellett áll a Halál, — megfordítja az ágyat. De midőn a dúsan megjutalmazott orvos kikocsizik, a kocsi feldől, nyakát szegi.

Gazdagabban, mint a magyar néphagyományban, találjuk A Jóka ördöge elemeit és alakulatait a zsidó irodalomban.*

A Halál kijátszásáról zsidó források többször szólnak. A legrégebb ilyenemű hagyomány úgy látszik R. Josua ben Levi mondaövezte alakjához fűződik.** Már a talmud szövegébe is belekerültek azok a tanácsok, amelyeket a Halál angyala Josua b. Levinek adott, önmagától is óvja : ne állj oda a gyászoló nők elébe, amikor halottól visszajönnek, mert én, a Halál angyala, szökdelve járok előttük s van rá jogom, hogy öljek. (Bab. Berachoth 51a). S ha az ember mégis találkozik velük, mikép védekezzék? kérdi a talmud. Ugorjék oldalt négy rőfnyire,; ha van ott folyó, menjen át rajta ; ha van ott fal, rejtőzzék mögéje ; ha nincs, forduljon el s mondja el a Szent Írás versét : mondá az Örökkévaló a Sátánhoz, korholjon az Örökkévaló téged Sátán. (Zak. III, 2.)

R. Josua ben Lévit még közelebbi meghittségben a

* Bolte—Polivka : *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, I. 382 a Macchiavelli Belfágorjának alább említendő két zsidó-német változatát is felhozza, valamint egy palesztinai zsidó mesét is (p. 388), amelyben Azrael fia a Halál angyalát elriasztja azzal a hírrel, hogy felesége jön.

** L. Bacher : *Agada der palästinensischen Amoräer* I. 191.

Halál angyalával bemutatja egy másik talmudi legenda (Bab. Kethuboth 77b). Ezt az aram elbeszélést héberül kibővítették. Mi itt nem kísérvük R. Josuát a paradicsomon és poklon keresztül, — csak azt a cselt közöljük, amellyel a Halálon kifogott. Isten elküldi a Halál angyalát, hogy R. Josuának kedvében járjon. R. Josua kéri tőle, mutassa meg neki paradicsombeli helyét. Az angyal elvezeti. R. Josua elkéri a kardját,* nehogy az útközben rémítse. Elérnek a paradicsom falához. (A még későbbi bővítményben a Halál angyala felemeli R. Josuát s úgy mutatja meg neki a részére kijelölt helyét.) R. Josua egy szökéssel ott terem a maga helyén. A Halál angyala megragadja a ruhája szélét: jer' ki onnan. A Halál angyalának pedig nem volt joga, hogy oda bemenjen. Erre a szolgálattelvő angyalok bevádolják R. Josuát, hogy erőszakkal foglalta el helyét a paradicsomban. Isten megbízza őket, kutassák át R. Josua életét, ha valaha felbonttatta valamelyik fogadalmát, akkor bontsák fel ezt is s távolítsák el, de ha minden fogadalmát állotta, ezt is tisztelni kel. R. Josua ott maradt, — a Halál angyala pedig könyörgőre fordítja a dolgot: adja vissza neki legalább a kardját. Nem akarta. De szózat szólt: add vissza neki, mert szüksége van arra az embereknek. R. Josua azonban előbb megesketi a Halál angyalát, hogy nem mutatja

* Szinte megleshetjük, miként keletkezett a képzet a Halál angyalának kardjáról. Dávid király régebbi története (II. Sam. XXIV. 17) még úgy beszéli, hogy Dávid látta az Isten angyalának pusztítását a nép közt. A Krónikák Könyvében (II. kr. XXI. 16) Dávid már látja az Örökkévaló angyalát ég és föld között, kardja kirántva a kezében, Jeruzsálemnek irányítva.

meg a kardját, — mert addig bárkinek láttára levágta az áldozatát, akár az anya láttára, amikor elvette ölbeli gyermekét. A Halál megfogadja.*

Ezzel a változattal meglehetősen messzire jutunk A Jóka ördögétől. Ellenben ennek lényeges elemét, az ördögnek jóindulatú távozását valakiből, akibe belebújt, megtaláljuk a régi zsidó legenda egyik legkedveltebb hőiséhez, R. Simon b. Jóchaihoz fűzve. A római kormány üldözte a zsidókat, eltiltotta őket vallásos szertartásaiktól. A rabbik elhatározták, hogy a csodákban kipróbált R. Simon b. Jóchait küldik Rómába. Eléje jön Ben Temaljon. R. Simon b. Jóchai kezdetben zúgolódik, hogy az ő ősatyja (Ábrahám) szolgálójának (Hagarnak) háromszor angyal jelent meg, neki pedig csak démon jön segítségére, de Isten neki, jöjjön a csoda bárhonnán. Ben Temaljon előremegy, megszállja a római császár leányát, R. Simon b. Jóchai odajön s kiáltja: távozzál, Ben Temaljon, távozzál! A démon távozik, a császár felajánlja a zsidóknak, kérjenek, amit akarnak. Elmennek a levéltárba, kikeresik a zsidó-üldöző végzést és széttépik. (Meilah 17ab.).

Ezt a Ben Temaljont érdekesen magyarázza Israel Lévi: Bar Talmijonnak olvassa s a démont Bartolo-

* A legrégebbi a talmudi aram legenda Kethuboth 77a; újabb R. Niszszim: *Maaszijjoth*-ban a hosszabb elbeszélés, ed. Velence, 1544. p. 37b, 38a, még későbbi R. Jósua b. Léviről szóló terjedelmes monda, Jellinek, *Bet-ha-Midrasch* II., 48, 49.

A tárgyat hiven és hatásosan földolgozta Longfellow Henry Wadsworth, ily címen: *The Spanish Jews Tale, The Legend of Rabbi Ben Levi*; Longfellow tehát ezt a talmudi legendát mint spanyol-zsidó hagyományt ismerte.

maeus, Bartal apostollal azonosítja. Az apostolról ugyanis azt beszéli a keresztény legenda, hogy térítő útján Indiában meggyógyította Polymnius király démon megszállta leányát, a démon bálványoszlopba szökik, a király emberei nem bírják az oszlopot megmozgatni, de Bartal kiűzi a démont és az összezúzza a bálványokat. Az agáda — úgy magyarázza Isr. Lévi — a csodatevő apostolt démonra változtatta.*

A talmudi monda későbbi változatában a Rómába utazó R. Simon b. Jóchainak a hajón álmában megjelenik Asmódai, a démonok fejedelme,** mint Isten küldöttje. Zokon esik neki, hogy Hágárhoz Isten angyalt küldött, neki csak a démonok fejedelmét. Asmódai megnyugtatta: akár én, akár angyal, eligazítjuk a dolgot: beleszállok a római császár leányába, beteggé teszem s kiáltozom R. Simon, R. Simon, — míg te eljössz, — fölkérnek, hogy engem távozásra bírnj, de én majd kijelentem, hogy addig nem távozem, míg R. Simonnak kívánságait nem teljesítik. Így is tett. A császár leánya sorra zúzta a palota minden edényét, kiáltozván: R. Simon. Simon b. Jóchai kevéssel reá

* Izr. Lévi: *Légendes judéo-chrétiennes, La légende chrétienne de Bartholomée dans le Talmud*, Revue des Etudes juives 1884. VIII. 200—202., *Encore un mot sur la Légende de Bartalmion*, u. o. 1885. X. 66—73. Hozzászólott J. Halévy, u. o. X. 60—65. *Ben-Thyméliion et Bartholomée*, Bacher, u. o. 1897. XXXV. 285—287. *La Légende de l'exorcisme d'un démon par Simon b. Johai*. — Steinschneider: *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*. Berlin, 1893. 883., 884. Heller, *Encyclopaedia Judaica* III., 1038, 1039.

** *Hatvani*ában Arany Asmódait fellépteti a tudós professzor képében, nyilván Tobit könyvéből ismeri ő vagy a népmonda. (Említi még *H. J.* IV. 382.)

hajón érkezik s följánlja a császárnak a jeruzsálemi zsidók küldte ajándékot, de a császár csak azt kívánja, mentse meg leányát, egyetlen gyermekét, trónján utódját. R. Simon elmegy a beteghez s szól: Asmódai, távozzál ebből a leányból, — de az ördög egyre hajtogatja: nem megyek, míg a te kívánságodat meg nem teszik. A császár eltörli a zsidóságüldöző rendeleteit, Asmódai elhagyja a császárléányt, R. Simon b. Jóchai visszakapja a hozott ajándékot és még másokat.*

Egy másik ugyancsak késő változat szintén Rómába kíséri R. Simon b. Jóchait. Útközben hajója árbocán megpillant női démont, aki ajánlkozik, hogy csodát mível részére. R. Simon panaszkodik, hogy Hágárnak 5 (!) angyalt küldött Isten, neki démont. A női démon megígéri, hogy megszállja a császár leányát s hogy a rabbi suttogására eltávozik; távozásának az lesz a jele, hogy összezúzza a palotának minden edényét. Valóban belebújt a császár leányába, ez kiáltozza: hozzátok nekem R. Simon b. Jóchait. Palesztinába küldenek érte, de közben már odaér Rómába, suttog a beteg leány fülébe, a nődémon távozik s összezúzza a palota minden edényét. A császár visszavonja a zsidóság ártalmára tett intézkedéseket.**

Agádikus példát azonban csak a démon jóindulatú távozására találunk, nem egyúttal a gonosz asszony démonúzó félelmetességére. Ez a meselem később hatolt be a zsidóságba. A késő középkorból maradt ránk

* Jellinek: *Bet ha-Midrasch*, IV. (Leipzig, 1857) 117., 118. 1.)

** Jellinek: *Bet ha-Midrasch*, VI. (Wien, 1877) 129., 130.

A *Jóka ördöge* egy párhuzama két másik szatirával, amelyek egyike az ephesusi matróna tárgyát adja. Címe: mamar midj'ené issa. Asszonyi perpatvar. Bevezetésül mindenféle nőgyűlölő mondások vannak összehalmozva, majd mese indul meg. Egyszer egy ember megszökve zsémbes feleségétől, emberképű sátánnal találkozik s elpanaszolja a maga baját; verőfényes nappal azt mondja, sötét az éj, ember fia utcára sem mehet; sötét éjszaka pedig fölkiált: most kétszer erősebben süt a nap, mint délben. A sátán útitársul szegődik, őt is ugyanily nyavalya bántja, ő is ördögös nejétől menekül. Összeállnak, hogy majd a sátán belebújik gazdag emberek testébe, útitársa fölszólítására pedig távozik, az egész szerzett gazdagságon majd osztoznak. Egyszer a sátán megszállta a királyt, a királyné hiába tesz kísérletet mind az orvossal. Erre jön a sátán útitársa s ajánlkozik, hogy ezer forintért* kiúzi az ördögöt három napon belül, — különben ölje meg őt. Csakhogy az ördög megátalkodik: ő ki nem megy, hadd ölje meg a társát, azt akarja. A szegény ember további haladékat kér. Összegyűjt a királyság minden tartományából több mint 5550 énekest, hárfást, hegedűst, kürtöst, mindenfajta zenészt. Meghagyja nekik, ha botjával a király ajtajára üt, zendítsenek reá valamennyien. Erre újra kérleli a sátánt, távozzék. Nem tágít. Adott jelre fölharsan a kürt s a többi hangszer, három mérföldre elhat a harsogásuk. Sátán a király testében meg-

* Ebből az adatból Davidson helyesen következteti, hogy mesénk nem keletkezhetett a XIII. sz. előtt, amikor a forintokat verni kezdték.

remeg, kérdi, mi ez: «Tudd meg, hogy feleséged közeledik nagy haddal.» Erre a sátán a föld végére menekült, azért tartja a példaszó, gonosz nőtől megszökik a sátán.*

Ez a középkori zsidó mese a Zlinszky összeállította változatok közül leginkább az oroszhoz és a lapphoz hasonlít.** Az orosz mesében az ördög a cár lányába bújik s eltökéli, hogy onnan semmiféle hatalom ki nem mozdítja. Az ördögűző összehívhatja a város egész népét s kiabáltatja: «Jön a gonosz asszony», az ördög abban a szempillantásban kiugrik a cár leányából. A lapp mesében pedig elsütteti az összes ágyúkat, hogy ez a bömbölés, durrogás jelezze gonosz feleségének viharos közeledését. Az ágyúlövés megfelel a Balfégorúzó dobpergésnek, trombitaszónak és a zsidó mese kürtölésének, harsogásának, zenének, éneknek.

A zsidó mese annyiban tér el a faj egyéb képviselőitől, hogy két zsémbes feleséget szerepeltet: az emberét és az ördögét, az ördög az ördögi feleségtől szökik.

Nevezetes, ez a mesefaj szinte napjainkig tartotta fenn magát élő néphagyománykép zsidó szájon. A XIX. század nyolevanes éveiben Bécsben két változatát jegyezték föl. Isten tanácsot tart az égben, — sok a panasz a nőkről. A Halál angyala a nők védelmére kél. Isten leküldi a földre, hogy egy évig földi nőnek legyen a férje. Az idő leteltével elszökik a földről. De megtartja gyöngédségét földi házasságából eredő fia iránt.

* *Three Satires: The Physicians Aphorisms, A Widows vow. The Contentions of a Wife, Ascribed to Joseph Zabara (Fl. circ. 1200. C. E.). Edited by Israel Davidson. New-York, 1904. p. 28—30.*

** Zlinszky: *A gonosz asszony meséje és Arany Jóna ördöge.* Irodalomtörténeti Közlemények 1899. IX. 18., 19.

Biztatására a fia orvos lesz ; kioktatja : amely beteg lábánál látja a Halált, annak meg kell halnia, — a többieknek orvoslására bizvást vállalkozhatik. Egyszer a király leánya betegszik meg, fölajánlják az orvosnak a kezét, ha meggyógyítja. De ezúttal atyja a beteg lábához állott. Ámde fiát a nagyravágyáson felül még szenvedélyes szerelem is ösztönzi. Fölkiált : jön az anyám, a Halál megszökik.*

Itt tehát a Macchiavelli-La Fontaine *Balfégorjának* az az eleme, hogy az ördög, illetőleg a Halál a földi házasesetbe kénytelen belekóstolni, össze van kapcsolva a *Gevatter Tod* eszméjével, hogy emberi ész kifog a Halál konokságán. Gustav Meyer, aki ennek a zsidó néphagyománynak két alakját is közli, bennök bizonyosságát látja annak a tételnek : Die Juden sind auch diesmal die Makler auf der grossen Märchen- und Novellenbörse gewesen. Pedig Meyer nem ismerte a Simon b. Jóchai démonúzásának legendáját, sem a Pseudo-Zabara Jóka ördöge-szerű szatiráját. Valóban a talmud korától napjainkig kísérhetjük a régi zsidó néphagyomány érdeklődését e tárgy iránt.

Szerencse, hogy Arany egy fordulatokban gazdag változatra bukkant. A tárgy humora magával ragadta s itt, a tréfa játszi világában, éppoly kevéssé, mint *A fülemilében* vagy *Pázmán lovagban* nem kötötte magát az eposzi hitel magasabta dogmájához. Amikor

* Gustav Meyer : *Essays und Studien zur Sprachgeschichte und Volkskunde*. I. Berlin, 1885. *Der Pathe des Todes* 242—273. első zsidó változat 268. l., második szöszaporító, mesterkél 270—273.

kifogy mintájának anyaga, csak egy pillanatra hőkken meg :

Nem hallottam erről semmit is pletykában ;
Hiába kerestem régi krónikákban ;

De csakhamar könnyedén maga szövi tovább a mese fonalát. Jóka az ördöggel cimborált. Arany pokolra juttatja, hogy Judittal való találkozása újabb tréfás leleményre adjon módot. Arany a Faustról szóló néphagyomány igazságszolgáltatását követte. Goethe ezzel szembehelyezkedett, nem engedi elkárhozni Faustot. De azért célul tűzi ki :

So schreitet in dem engen Bretterhaus
Den ganzen Kreis der Schöpfung aus,
Und wandelt mit bedächtger Schnelle
Vom Himmel durch die Welt zur Hölle.

Hasonlóan Arany a maga Jókáját a földi élet keserves mindennapiságából Nagy-Meseországba, Nagy-Meseországból Kis-Meseországba,* majd pedig a pokolba viszi üdén pergő leleménnyel, alkotó humora hömpölygő jókedvében.

Frankl «Hősök és dalok könyve».

Láttuk, két forrás táplálta Aranynak érdeklődését az agáda iránt : Jolovicz, *Polyglotte der orientalischen Poesie* és Ludw. Aug. Frankl, *Helden- und Liederbuch*. (Wien und Prag 1861.) Mi vonzotta őt a Polyglottában,

* Arany magát vallja Nagy Meseország gazdájának : «Nagy Meseország nem népi invenció : a «Jóka ördöge» című versben olvastuk először.» (*Próz. Dolg.* 459. Merényi L. : Eredeti népmesék.)

bajos megállapítani, ellenben ő maga tüzetesen ad róla számot, mi ragadta meg a Hősök és dalok könyvében. Azon 37 bírálat közül, amely Arany műveinek nagy kiadásaiban össze van gyűjtve, egyből sem sugárik ki melegebb vonzalom a tárgyalt mű iránt, mint abból, amelyet Frankl könyvének szentelt. Vonzotta őt bizonyára a könyvet megnyitó magyar ciklus Salamon királyról, — vonzotta, amint kifejti, a könyv epikai dús változatossága s vonzotta az agáda világa. Itt a példaszerű bírálatnak csak egyik kiválóságát világíthatjuk meg: az agáda congeniális megértését.

Frankl iránt már ennek a kötetének megjelenése előtt is érdeklődött, ismerte egyik elbeszélését (Der Primator) s becsülte a Jolovicz Polyglottájába került két darabját: Der Hohepriester, Der Todtenkopf.

Az utolsó főpapnak szentelte Pollák egyik legszebb fejezetét (173—176). Czijjon elesett, a templom rombadőlt, oltárának szolgái közül csak a főpap menekült, keseregve fordult Istenhez:

«Te elhagyád ten-népedet
Szent templomod feldúlva, im!...
Haragod az oltárt megtöré,
Véráldozat minden papod;
Nem méltatál továbbra bennünk,
Hogy templomodra mi ügyeljünk;...
Vedd vissza hát a templom kulcsát,
Reszketve nyújtom fel neked!»

Amint imádkozva térdel, levegőből tündöklő kéz ereszkedik le s magához vonja a kulcsot; a főpapot holtan találják, azt hiszik, villám sújtotta.

Arany ez eszmejárást költőinek, de modernnek ta-

lálja ; az a gyanúja, «hogy csak «pia fallacia» útján került az *agádai* költemények közé.» Pollák fölhozza a legendának egy talmudi és egy midrásbeli forrását, amabban a fiatal papság, ebben Jójákim király veti föl a kulcsokat. De Aranynak mégis annyiban igaza van, hogy azt, amit ő kiemel, valóban nem az agáda adja : kiemeli ugyanis, hogy «tündöklő kéz nyúl le... a kulcsért» s kiemeli, hogy «másnap reggel a főpapot *villámsujtottan* halva lelik»; ez a toldás, ez a racionalizálás valóban Frankltól való. Teljesen találó tehát Arany ítélete, mellyel megengedi, hogy a költemény «sírāja csakugyan valamely talmudi monda, hanem az alakítás, felfogás, kivitel már szerzőé, erre sokat merénék tenni».

A Pollák gyűjtötte két adatot ki lehet egészíteni Gaster kutatásaival.* Gaster ugyanis a keleti egyház Jeremiás-legendájának kapcsolatát az agádával derítette ki. Jeremiást a keleti egyház szentként tiszteli, napjául november 4-ét tűzte, a görög és román legendában Jeremiás a nap felé dobja a templom kulcsait, hadd őrizze, míg Isten számon kéri, «mert mi méltatlanknak bizonyultunk rájuk». Gaster összeállítja ennek a képzetnek agádikus forrásait, a Peszikta Rabbatiban a főpap dobja a kulcsokat ég felé : «itt a házad kulcsai, én megbízhatatlan felügyelője voltam».

Jeremiás apokrif könyvét kiadta később Rendel

* Gaster : *Beiträge zur vergleichenden Sagen- und Märchenkunde*, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums. XXX. (1881) 131., 418—420. L. még Louis Ginzberg, *The Legends of the Jews* IV. 286., 303., 304. VI. 379., 130. j., 393., 29. j.

Harris (*Paralipomena Jeremiae*, London 1889). A Baruch-Apocalypsisban (X, 18) pedig «Baruch ben Nérijja, Jeremiás írődeákja fölszólítja a papokat, dobják föl a kulcsokat az ég magasába, adják oda az Örökkévalónak, hadd őrizze ő maga a házát, papjai csalárd ház-őrzőknek bizonyultak.»* Az a motívum, hogy a kulcsfölvető papot vagy prófétát villámtól sujtottnak vélte a nép, sem az apokrifák, sem az agáda nem ismerik.

Szintoly találó Arany ítélete Frankl könyvének legközelebbi zsidó vonatkozású darabjáról (*König Davids Leichenzug*). Itt azt olvassuk, hogy mikor Dávid király meghal, nem szól a hárfa, — papok, lévíták félénk távolban kísérik a holttestet, de a Libanonról sas száll alá s királyi szárnyait kiterjeszti a menet oltalmára. Arany ezt a költeményt kisebb értékűnek találja: «Hogy egy sas a Libanonról kiterjeszti szárnyait a kísérők felett, ennek nincs az a megragadó hatása, mert tisztán jelkép.» Bizonyosra is veszem, hogy ennek az ötletnek nincs semmilyen agádikus eredete vagy alapja.

A Nagy Sándorról szóló mondák ciklusába Frankl négyet vesz föl (*Der Prinzenlehrer, Der Todtenkopf, Ein Gräber-Eremit, Der Trank der Unsterblichkeit*).

Az elsőben Nagy Sándor tanítói lépnek föl, az egyik mint medvetáncoltató, példázván, hogy a király is ekkép kényére-kedvére táncoltathatja a népét; egy másik félelmetes oroszánt hajszálon vezet az udvar termébe, jelezvén, hogy szelídséggel így vezethető a nép is; mikor királlyá lett az ifjú, inkább a medvetáncoltató példája vonzotta.

* Kautzsch: *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments* II. 416.

Der Todtenkopf . . . Száz trón omlott le Nagy Sándor előtt, egész Kelet meghódol neki, földön nincs mit kivívnia, — bevonul a Halál országába. De három napnál tovább nem bírja a borzalom honában. Amikor visszatér az Élők országába, a Halál kapusa átad neki egy koponyát, hogy ezzel bizonyítsa, hol járt. Sándor a Halál kapuján büszkén, könnyen viszi az emléket, de künn egyre nehezebb a koponya, nem bírja el, mérlegre vetteti, a másik serpenyőbe vasat, majd aranyat tétet, a koponya nem mozdul, bedobja fejéről a koronáját, a koponya nem billen. Végül egy aggastyán tanácsára annyi földet adat a mérlegre, amennyivé a halott válik, — a koponya mint a pehely fölszáll. A bölcs levonja belőle a tanulságot : az enyészet hatalmasabb minden hatalomnál.

Ein Gräber-Eremit. A Sándor-ciklus 3. darabjában Frankl a Sírok remetéjét mutatja be. Nagy Sándor neve szent a zsidóknak, mert mély tisztelettel lépett templomukba s köszöntötte papjaikat. Róla — úgy folytatja Frankl — így szól a kegyeletes talmud : Diadalai elvitték országba, amelyet nagy fejedelmek tettek híressé : de az uralkodók alakjai emlékszobraikon is, érmeiken is elkoptak. A hatalmas családnak csak egy sarja él, árok közt, mint remete. Sándor fölkeresi, látja, hogy kezén két koponyát mérlegel, kérdi, miért időzik itt. «A különbséget kutatom, — felel a remete — melyik volt rabszolgáé, melyik királyé». N. Sándor magával hívja, de a sírlakó kérdi, adhat-e neki haláltalan életet, soha nem öregedő ifjúságot, gondnélküli örömet. N. Sándor elismeri, hogy ez a válasz még bölcsőbb Diogenesénél, aki csak azt kérte, ne állja el előle a napot.

Der Trank der Unsterblichkeit. Érzéki gyönyörűségek teljességében, diadalmai csúcspontján Nagy Sándor elkomorodik: minden az övé, de érdemes volt-e egy élet munkáját erre fordítani, holott egész dicsősége csak arra való, hogy egy jövődő gyöngé nemzedék nagyra legyen azzal, hogy ami dicsőt ő tett, azt utána gondolja. Erre egy ősz mágus megszólal: rejtelmes ősi vers hirdeti, hogy a sötétség birodalmában az élet arany forrása bugyog, — aki belőle iszik, meg nem hal. A király elindul hadával a forrás fölkeresésére, de nem találja. Aristoteles, N. Sándor tanítója, jól tudja, hogy az élet rejtvényei, a világ titkai nem a széles országutakon tárulnak föl; pusztá hegységben ráakad a forrásra. Körülötte géniuszok szava zúg. Kezébe meríti a remény színében zöldelő habot, de nem iszik belőle, megszállotta a gondolat: örök megmaradást igyék, hogy átéltet folyvást újra átéljen: fájdalmat, gyönyört, a kutatás soha ki nem elégülő vágyát? Nem, de az új királynak hozza, mert az mindig új célokra irányítja lánglelkét. Visszasiet, de már holtan találja Babylonban N. Sándort, már csak tetemét illetheti a csodatevő vízzel, — a holttest fölragyog tőle.

Ezeket beszéli a *Helden- und Liederbuch* Sándor-ciklusa. Agáda ez? Nem vállalkozhatunk itt arra, hogy így közbevetőleg a zsidó Nagy Sándor-mondát fejlődésében, egészében bemutassuk — igen szép dolgozatok szólnak róla* — itt csak a talmudnak azt a részét kivonatoljuk, amely nyilván forrásául szolgált Franklnak.

* Isráel Lévi: *La Légende d'Alexandre dans le Talmud.* Revue des Études II. (1881) 293—300. — Wilh. Hertz: *Gesammelte*

N. Sándor fölkeresi a zsidó bölcseket s velük filozófiai, kozmogóniai és erkölcsi kérdéseket vitat meg. Kitünteti őket, bíborba öltözteti, nyakukra aranyláncot ad. Kérdi tőlük az utat Afrikába. A bölcsek visszariasztják: nem lehet oda menni, a sötétség hegyei állják útját. De Sándor nem tágít: nem lehet oda nem mennie. A zsidó bölcsek tehát tanácsaikkal látják el: libyai szamarakon, Ariadne fonalára emlékeztető útjelzővel, az amazonok földjén át ér Afrikába. Egy forrás mellé telepedve étkezik, kezében sós halakat tart. Amint a halakat mossák, beléjük száll az élet lehelete. N. Sándor fölismerte, hogy ez a forrás a paradicsomból ered. Némelyek azt állítják, hogy a forrásnak vizével megmosta az arcát, mások pedig, hogy követte a folyást s eljutott a paradicsomba. Itt fölkiáltott: nyissátok nekem az igazság kapuit. (118. zsoltár 19). Válasz szól: ez a kapu az Örökkévalóé, igazságosok jönnek be rajta (u. o. 20). Bebocsátják. Vele adnak egy golyót. Föl akarta mérni, de egész aranya, ezüstje nem nyomott annyit, mint a golyó. A rabbik megmagyarázzák, hogy ez egy szemgolyó húsból-vérből s azzal bizonyítják, hogy egy kis port hintenek reá, erre nyomban kibillen. Mert írva van, alvilág és enyészet soha be nem telik, az ember szeme sem telik be soha. (Tamid 32ab.)

Látnivaló, hogy a Sándor-ciklus négy költeménye közül a *Prinzenlehrer* semmilyen kapcsolatban nincs az agádával. Ha valamire, akkor a Királyok könyvének

elbeszélésére emlékeztet, amely szerint Rehabeam elvette a véneknek bölcs tanácsát s inkább fiatal társainak oktalanságára hallgat. Ellenben *Der Todtenkopf* tárgya szinte egészében benne van a talmudban, csak-hogy Frankl, mint előtte már Herder és Chamisso, követvén Rasi tévedését a *gulgalta* (golyó) szót *galgalta* (koponya) értelmében vette, pedig az elbeszélés célzatából kétségtelen, hogy itt az emberszemről van szó, amely oly kevéssé telik be, mint az alvilág, az enyészet. (Prov. XXVII, 20.) *Ein Gräber-Eremit* csak azzal a vonással kapcsolódik az agádához, hogy N. Sándor tisztelettel fogadja a zsidó papokat s hogy neve ezért a zsidó monda arany fényében ragyog, de teljesen jogosulatlan, hogy Frankl a maga kiélezett leleményét ekkép vezeti be:

Von ihm erzählt der fromme Talmud. A rabnak és a királynak koponyáját mérlegelő remete sehogysen eredeztethető a talmudból.* Már akkor inkább fűzhető a talmudhoz a ciklus utolsó darabja: *Der Trank der Unsterblichkeit.* A talmud, láttuk, elvezeti N. Sándort az élet forrásához, de Aristotelest nem ismeri, ezt a költői kapcsolatot Frankl a Sándor-monda egyéb alakulataiból vehette.**

Már most bámuljuk Aranynak agádaértő ítéletét. Megerzi, hogy «a *Királyfi tanítója* és *Halhatatlanság*

* Meglepő, hogy Pollák Miksa: *Tompa Mihály és a biblia* (Bpest, IMIT 1912) 170., 171. l., részletesen közölvén a Frankl kieszelte elbeszélést, úgy tünteti azt fel, hogy «a babiloni talmud beszél», de a Pollák idézte helyen (Thámid IV) egy szó sincs az egészről.

** Erről a mondakörről szól Wilh. Hertz gyönyörű dolgozata: *Aristoteles in den Alexanderdichtungen des Mittelalters*. Gesammelte Abhandlungen. (Stuttgart—Berlin, 1905) 1—412.

itala egészen mai szabásúak». Viszont egész elismerésével fordul *A koponya c.* legendához. Fölismeri «ódon eredetét», hogy lényegében talmudi; szerzőé csupán a kidolgozás. Valóban talmudi, sőt Wilh. Hertz, ennek a mondakörnek messzitekintő tudományú és finom ízlésű kutatója, a paradicsomjáró Nagy Sándor mondáját egyenest zsidó eredetűnek, a zsidó költészet virágának tekinti.* Nem csoda, hogy ez a költői tárgy már Frankl előtt is talált földolgozójára Herderben és Chamissoban. Ők is osztják Frankllal azt a közkeletű tévedést, hogy Sándor a paradicsomban koponyát kap ajándékkul, pedig a legenda a szemnek telhetetlenségét példázza. Herder feldolgozása mindamellet (*Jüdische Parabeln, Der Überwinder der Welt*) közvetlenül a talmud zamatját érezteti. Chamisso (*Sage von Alexandern. Nach dem Talmud*) történelembíráló felsőbbbséggel helyezkedik Nagy Sándor fölé, de ő is hódol a tárgy költőiségének, mert ez akkor is vonzza, amikor az újabb irodalom iránt eltompult. Herdernek s így az agádának szellemében dolgozta föl tárgyunkat Baumbach Rudolf: *Alexander-Sagen. Unersättlich.* Érthető, hogy Aranyt is épp ez a legenda ragadta meg. Részletezi, méltatja, belémélyed eszméjébe s arra az eredményre jut, «hogy a talmudi eredet nem pusztán ráfogás». Ezt Arany, bámulatos ítélettel, a négy költemény közül csakis a *Todtenkopfról* mondja. «Kevesebb költészet van — így folytatja — a *Sírok remetéje* című mondában.» Ebben a költeményben nincs is agádai más, mint az a mondat, amelyet Arany kiemel belőle, hogy

* U. o. 89., 90. Más felfogást vall J. Friedländer: *Die Chadhir-legende und der Alexanderroman.* (Leipzig—Berlin, 1913) 46—50.

«Nagy Sándor neve szent a zsidók előtt, mert tisztelettel lépett vala templomukba s üdvözlé papjaikat.» A talmudi Sándor-mondának imént tárgyalt főhelyén (Bab. Támid 32*ab*) a király ugyan nem a papokat, hanem a bölcseket tünteti ki bíboröltözettel, aranylánccal, de ismeretes az a másik talmudi legenda, amelyben — hasonlóan, mint az európai mondában Attilát Leó pápa — N. Sándort a papi díszbe öltözött Igazságos Simon indítja hódoló tiszteletre. (Bab. Jóma 69*a*.)

Zsidó vonatkozásokban gazdag Frankl művének másik fejezete: *Glaubensstreiter*; Arany «formában, hangban legteljesebbnek» *Az utolsó főpapot* becsüli. A könyv sorrendjében a Hitbajnokok elseje *Jochannan ben Sakai** abba a korba visz, amikor Jeruzsálemet a rómaiak ostromolják. Jochanan megadásra int. Ezért életére törnek a vakbuzgók. Ben Zakkai halottnak tetetve magát, koporsóban kiviteti magát a római hadvezérhez s kegyelmet kér a megostromlás esetére nem a harcosoknak, — azok el sem fogadnák — hanem a védteleneknek. Az imperátor ezt magától értetődőnek mondja, hisz nem Herodes ő; még egy kívánságot enged Jochannanak. A rabbi azt kéri, hogy Jabneben iskolát alapíthasson.

Der Feldherr, lächelnd, winkt Gewährung,
Wie töricht ihm die Bitte scheint!
Und ahnend nicht gewährt der Feind:
Des Volkes ewige Verklärung.**

* Frankl Jochannan-nak írja a nevet, Arany helyesebben Jochanan-nak.

** Arany ezt a szót — ritka eset nála — félreérti, felvilágosodásnak fordítja, pedig megdicsőülést jelent.

Das ehr'ne Rom wird untergehn,
 Der Völker viel der Sturm verwehn,
 Doch Judas Geist wird auferstehen,
 Ein Adler über der Verheerung.

Épp ez utóbbi sorokat fordítja le Arany, melegen méltányolván a tárgynak nemcsak feldolgozását, hanem célzatát is. Itt Frankl valóban lendülettel használta fel a Jochanan b. Zakkairól szóló agáda költői vonásait.*

Hasonló elismeréssel szól Arany a Frankl dicsőítette *Chanina ben Teradjon*ról: «E költemény hangja is magasztos.» Chanina korában a római császár megtiltja a tórával való foglalkozást. De a rabbi titokban tovább is tanítja a szent tudományt,

Das Verfassungswerk des Himmels,
 Das der Erdenherrn Bezwingern,
 Grub in ewige Marmortafeln
 Mit dem lichten Demantfinger ;
 Das er dem erwählten Volke
 Und den künftigen Seelen allen,
 Die am Berg unsichtbar wogten,
 Kündete in Donnerhallen.
 Das Gesetz der Marmortafeln,
 Das in aller Erde Landen
 Frei macht die zerstreuten Juden,
 Sie umschlingt mit Einheitsbanden.

A rómaiak kérdőre vonják, nyugodtan szól: Isten így parancsolja lelkemnek. Máglyára ítélik. A poroszlók az agg rabbi köré csavarják a pergament, amelyből

* A forrásokat összeállítja Bacher: *Agada der Tannaiten* I. (első kiadás) 26. 2. j. Aboth di R. Nathan c. 4. Echa r. ad I. 5. Gittin 56ab.

tanított, szíve tájára nedves gyapjút erősítenek, hogy a gyilkos láng hosszabb ideig gyötörje. A lángok közepette is imádkozik. A pergamenről felszállanak a betűk, jelezve, — így inti a tűzhalálból tanítványait — hogy Isten igéje örök. A máglyaszító poroszló suttogva tanácsolja a rabbinak, tolja el szívéből a nedves kendőt, de Chanina ben Teradjon nem akarja a vértanuságot megkurtítani, tovább tűr, majd avval a felkiáltással: «Istenünk egyetlen!» meghal. S a pogány őr, hogy vele osztozzék a mennyországban, szintén kiáltja: Egy az Isten! s a lángokba veti magát.

Így Frankl. A talmudban (Abóda Zára 17b, 18a) Chanina leánya is be van mutatva zúgolódónak, de atyja csillapítja: aki számon kéri a tóra sérelmét, számon kéri az övét is. Tanítványai adják neki a tanácsot, hogy megrövidítse a szenvedéseit. Poroszlója viszont kérdi tőle, vajjon ha ő gyorsítja a rabbi halálát, szítván a lángokat s eltávolítván a gyapjút a szívéből, bejuttatja-e őt az örök életbe. Chanina megfogadja. Az őr megteszi, Chanina csakhamar kileheli lelkét, őre utána veti magát a lángokba s szózat hangzik: R. Chanina és őre rendelve vannak az örök életre. Rabbi felkiált: van, ki egy pillanat alatt szerzi meg az örökkévalóságot.

Ehhez az agádához fűzhetjük Frankl magaalkotta legendáját: *Moderne Legende*. Fialtal prédikátor avval a megnyugtató gondolattal fekszik le, hogy az ő beszédje adja meg a Szent Írás szövegének igazi értékét. Elszenderedik. Árnyékalak lép be s a gyertya lángjánál elégeti a prédikációt. Az álom összefolyt a valóval: beszédje a gyertyán elégett, csak a Szent Írás szövege

érintetlen a tűztől. «Alapeszméjét — fúzi hozzá Arany — könnyű kitalálni: a Szent Írás örök s emberi magyarázata veszendő.» Ámde ez az alapeszme benne van már Chanina ben Teradjon máglyai látomásában: a pergamen elhamvad; a szent betűk felszállanak.

Chanina ben Teradjon megindító, de nyugodt fenéségétől erősen elüt a rákövetkező borzalmas elbeszélés: *Der Wiedergefundene*. Bécsben játszik, de szinte a spanyol inkvizíció háttérével, oly időben, amidőn zsidónak lenni tilos. Egy zsidó, hogy övéit megmentse, keresztény hitre esküszik fel. Feldúlva jön övéihez, péntek este van, a gyermekek áldásért járulnak eléje, felesége ezüst serlegben hozza a szombatszentelő bort, szemében a bor vérré válik, földhöz vágja a serleget, megvallja, mit tett. Övéi visszaborzadnak tőle. Nyomában érzi a büntető ítélet rémeit. Elrohan a Szent István-székesegyházba, ahol a karácsonyt ünneplik s oda kiáltja: hamisan esküdtem a ti isteneteknek, legyen áldott az én atyáim istene. Máglyára viszik. A tűz lángja a gyermekeknek búcsút int. — Értjük, hogy a rémesnek ez a halmozása Arany szemében is «csekélyebb értékű».*

Ellenben erősen hatott Aranyra egy másik zsidó vonatkozású vers: *Gott weint*. Frankl úgy tünteti fel, mint személyes emlékezést. Maga előtt látja a fekete taláru, fehérszakállú rabbit, aki egyre tanult és imád-

* Arany említi, hogy Frankl ugyanezt az alapeszmét a *Primator* c. elbeszélésében is feldolgozta. Ennek tárgyáról, valamint a zsidók kitérésének ehhez fűződő kérdéséről szól a Pester Lloyd 1910 február 28-1 sekély tárcája: *Ludwig August Frankl und Johann Arany*.

kozott. Költőnk fiatalos merészséggel kérdezte, nem örül-e soha az életnek. A rabbi sejtelmes komolysággal válaszol: Mindennap egy másodpercig Isten sír népéért, melyet szét kellett szórnia; majd újra magához emeli, azon a napon, amelyen népe megbánást érez ebben az Isten siratta pillanatban; már most a rabbi attól fél, hogy az ő hiú földi öröme el találná rontani azt a pillanatot, amelyben Isten könnyezése és népének megtérése egyesül. Ez a tárgy Aranyra sajtószertű benyomást tett. «Újabb bizonyága ez szerző tehetségének, hogyan tudja megragadni a költői mozzanatot még a kabalák avult pergamentjein is.» A rabbinak ez a gondolkozása valóban kabalisztikus s távol esik a miénktől. Forrása talán az az agádikus hiedelem, hogy naponta egy pillanattig haragszik az Isten. (Abóda Zára 4b, Berachoth 7a, Bacher: *Agada der pal. Amoräer* I. 148.) Ezt a felfogást a zsoltár versére alapítják: pillanattig tart az ő haragja, élethosszat az ő jóindulata. (30. zs. 6.)*

Frankl könyvének következő fejezete (*Künstler*) művészanekdotákat dolgoz fel, zsidó vonatkozás nélkül. A negyedik ellenben (*Profeten*) prófétáknak van szentelve. Az első ciklus középpontja Ráchel; darabjai: Die Bestattung, Josef, Saul, Wanderung ins Exil, Sehnsucht nach Rachel. Die Bestattung előadja, miként válik Jákob boldogsága gyászra Ráchel halála által.

* Arról a hiedelemről, hogy a napnak van oly perce, amelyben a kívánság, az átok fog, l. Géza Róheim *Spiegelzauber Imago* V. (1917) 64, 4. j. *Spiegelzauber* (Internationale Psychoanalytische Bibliothek 6) Leipzig—Wien 1919, p. 6, 3. j.

De már itt pendíti meg Frankl ennek a költemény-sorozatnak alaphangját, hogy Ráchel sírjában is tanuja, együttérző osztályosa népe sorsának :

Doch vom Herrn der guten, frommen
 Schönen Mutter ist 's gewährt,
 Aus dem Grab heraufzukommen,
 Wenn die Kinder Gram verzehrt.
 Tröstend darf sie auferstehen,
 Lindern ihrer Kinder Qual...

A második költemény *Josef* már Ráchel fiánál mutatja az elhunyt anya gondviselő vezetését. Ráchel szabadítja ki Potifárné csábítása hálójából, ő tanítja álmok megfejtésére, Ráchel vezeti ki börtönből, ő mosolyog feléje Benjamin vonásaiból, a haldokló Józsefet pedig oázis illatjában lengi körül anyja szelleme. Ez a költői felfogás némiképp agádai eredetre vezethető vissza. A midrás úgy tünteti fel, hogy Potifárné csábítása Józsefet már-már megtántorítja, de megjelenik előtte atyjának képe s lecsillapítja égő érzékeit, megmenekülése nem egyéb, mint atyjának és anyjának áldása. (Genesis Rabba, 87, 7. ad Gen. XLIX. 24.)

A harmadik költemény (*Saul*) hőse, látszólag nehezebben fűzhető Ráchel síron túl is népőrző alakjához, de költőnk megtalálja a kapcsolatot a Szentírásban (I. Sam. X. 2. kk.): Sámuel avval búcsúzik Saultól, hogy ez Ráchel sírjánál majd két emberrel találkozik, akik elmondják neki, hogy atyja megtalálta eltévedt szamarait s most a keresésükre indult fiáért, Saulért aggódik. Frankl finom költői érzéssel mélyed el Saul lelkében; Saul töprenkedik királyi hivatásáról, kételkedik önmaga hivatottságáról, lassan-lassan valóra

válnak a Sámuel hirdette jelek, Ráchel sírjánál próféta szó hangzik fel, az ósanya szelleme megihleti :

Steigst du wieder aus der Erde
Mit dem milden Mutterblick?
Ahnst du, dass den Kindern werde
Auferstehn ein neu Geschick?

A királyság alapításával Izrael sorsa fordulóhoz ér, Ráchelt is rész illeti benne.

A negyedik költemény (*Wanderung ins Exil*) a babiloni fogságba kíséri Izraelt, útközben felhangzik Ráchel vigaszvisszautasító sírása, de isteni szózat felel: hagyj fel könnyeiddel, — visszatérnek az ellenség földjéről. S a nép hívó, nyugodt lélekkel indul neki a számkivetésnek. Jeligéül a költemény elé Jeremiás szavai kerültek: Rámában kiáltás hallatszik, keservesen panaszos sírás, Ráchel siratja gyermekeit, nem akar megvigasztalódni gyermekei miatt, mert nincsenek többé. (Jerem. XXXI. 15.) Ez voltaképpen bibliai alapja a Ráchel-legendának.

A Ráchelbe vetett bizalom, a vágyódás feléje kíséri Izraelt történelmi pályáján. Ebben a gondolatban csendül ki utolsó költeményével (*Sehnsucht nach Rachel*) a Ráchel-ciklus. Izrael is, miként Benjamin, egy Ben Óni, fájdalom fia, így bolyong a világon keresztül; a hazájuktól távol elhaltaknak csontjai a föld alatt gördülnek a szent földre s itt feltámadnak.* Ámde a fájdalom, a hosszú szolgaság megrontotta a népet. Pészach éjszakáján várják a felszabadító Illést, imádkoznak is

* Frankl jegyzetben ezt talmudi hitnek mondja. Valóban az I. Bab. Ketubót 111. a. v. ö. még Tanchúma ed. Buber 214. l.

a Kanaánba való visszatérésért, de félnek a szabadságtól. Ráchelre van szükség.

Geist der Mutter, Geist des Trostes,
Sehnsucht füllt das Herz nach dir!

Ráchelre való emlékezés kísérte őket, amikor el nem tántorodtak hitüktől, Ráchel képének fénye sugárzott vissza Eszterka arcáról, hogy a mámoros Kázmért megajtette.* Ráchel van közel; amikor kutatásba mélyed a zsidó, Ráchel van hivatva egyesíteni a zsidó szellem és szív fényét

Lehre Heimweh deinem Volke ;
In ein Kanaan will sein Herz?
Führe denn als Feuerwolke
Seine Sehnsucht himmelwärts!

Aranyt ez a költemény annyira lelkesíti, hogy java-részt lefordítja, gyönyörűen, részben pedig eredetiben idézi. Fordításába beleveszi azt az ismert széder-esti szokást is, hogy Illés próféta részére is megtöltenek egy serleget. Leginkább, úgy látszik, az ragadta meg, hogy Ráchel, a zsidók ősanja, «talmudi hit szerint mindig feltámad, ha fiainak vigasztalásra, segélyre, mennyei világosságra van szüksége».** Mielőtt még

* Eszterkáról Arany a zsidó etikanak megfelelőbb felfogást vall, mint Frankl, l. erről dolgozatomat: *Eszter*, IMIT Évkönyv, 1898. 301.

** Jeruzsálem pusztulásakor is Ráchel megindítón jár közbe Izráélért, l. erről Bacher: *Agada der palästinentischen Amoräer* I., 524. Frankl forrásául még tekintetbe jön Berésit Rabba 82, 9, s. kivált Herder, *Das Grab der Rahel*, amelybe a bethlehemi gyermekgyilkolás is szervesen beleilleszkedik.

Frankl révén megismerkedett ezzel a szép agádikus gondolattal, Arany már maga bemutatta volt Ráchelt nemzetsirató géniusznak, utólag az agáda annál inkább megkaphatta, mivel benne a maga intuíciójának hagyományos szentesítését találhatta.

Mózes köré négy költemény jegecedik: *Die Mutter des Profeten, Die Lampen, Das Grab, Wo ist Mose?* A legelső elmondja, miként született Mózes azon tilalom ellenére, amellyel Pharaó a zsidó házasokat sujtotta; úgy látszik, Frankl itt az Ábrahám-mondának egy vonását vitte át Mózesre, másrészt abban, hogy Mózeset megteszi elsőszülöttnek, ellentmond magának a bibliának, amely Áront és Mirjamot Mózes idősb testvéreinek tünteti fel. *Die Lampen*ben bizarr ötlet fejeződik ki. Mózes tépelődik, alszik-e az Isten. Isten erre angyalától két lámpát küld Mózesnek, hogy azt egész éjszakán át egyenesen tartsa a kezében. Mózes elszenderedik, a két lámpa összezúzódik. A próféta felriad s hallja az angyal szózatát: ha Isten ekkép elaludnék, lehullana a világ két lámpája, hold és nap. Remélem, ilyet az agáda sehol sem költött.* *Das Grab* Mózes sírját énekli meg. A Halál angyala ember képében ássa Mózes sírját, Mózes fürkésző vágyával leszáll a sírba, a Halál angyala szelíden elveszi a lelkét, a nép a sírban csak Mózes szívét találja s megvigasztalódik, hogy

Bei seinem Volk sein Herz geblieben.

* Némikép hozzávethető a *Sankt Peter mit der Geiss* tárgya, Dähnhardt: *Natursagen*, II. 188.

A midrás ugyan sokat szól arról, mily nehezen bírt a Halál angyala Mózesel, de Frankl költeménye nemcsak az agádától tér el, hanem a bibliától is, ahol olvassuk, hogy senki nem tudta Mózes temetkezésének helyét. *Das Grab* egyenes folytatásának tekinthetjük a reá következő költeményt: *Wo ist Mose?* A Halál angyala keresi Mózes lelkét. Kérdi a tengertől, ott van-e Mózes. Nem láttam, — felel a tenger — amióta a népet átvezette vizeimen. A hegyekhez fordul. «Nem láttuk, — szólnak azok — amióta a kinyilatkoztatás tábláit a hegyen vette.» Elment az alvilághoz.* «Az Örökkévaló tudja, hogy a próféta az örök életnek indult neki.»

Egy kevésbé ismert midrás még hatásosabban részletezi a halál angyalának hiú fáradozását. Miután a föld elutasította, a halál angyala a tengerhez fordul: — láttad Amram fiát? Feleli a tenger: Mióta 12 részre hasított engem s átkelt rajtam Izraellel, nem láttam. Elment Gehennához, ezt azt mondja: fülemmel hallottam őt, de nem láttam. Elment Seólba, a pusztulás honába: láttátok Ámrám fiát? Felelik: nevét ismerjük, Fáraótól, Egyiptom királyától hallottuk, de őt magát nem láttuk, amint áll: tenger mondja, nincs bennem, mélység mondja, nálam nem időzik, alvilág és halál mondják, hallottuk hírét. (Jób XXVIII, 14, 22.) Elment a mélységekhez, azt mondták neki: nem láttuk, csak hírét hallottuk. Eljött Korach fiaihoz, kik a mélységben állanak és mondta nekik: láttátok Ámrám fiát? Nem láttuk, amióta a föld kítátotta a száját és általa elnyelt bennünket. Elment az egekhez:

* Frankl pongyola kiejtéssel *Gehenem*-nek írja.

láltátok Ámrám fiát? Felelték : nem láttuk, mióta az Örökkévaló parancsára mihozzánk felszállt, hogy a tórát átvegye. Elment Éden kertjébe, az Éden fölé rendelt angyalok visszautasították a halál angyalát : ide be ne jöjj, mert mondva van : ez a kapu az Örökkévalóé, igazságosak jöhetnek be rajta. Mit tett a halál angyala? Elrepült az Éden-kaputól 4000 parasangéra s beleesett az Édenbe. Ettől kérdi : Mózes megjelent-e neked? Éden feleli : amióta itt járt Gábriellel, hogy lássa az igazak jutalmát, azóta nem láttam. Elment az élet fájához : amikor 300 parasangenyira meglátta őt az élet fája, kiáltja feléje : ide ne közeledjél! Kérdi a halál angyala az élet fájától : láttad Amram fiát? Feleli : amióta itt járt s elvitte innen a (csodamívelő) botot, nem láttam. Elment a tudás fájához : láttad Amram fiát? Feleli : amióta elvitte tőlem a kalamust, hogy megírja vele a tórát, nem láttam. Elment a hegyekhez, mondják neki : amióta belőlünk faragta a két frigyáblát, azóta nem láttuk. Elment a pusztákba, azt mondták neki : amióta átvezette rajtunk Izrael fiait, mint a nyáját, azóta nem láttuk. Elment Szinai hegyéhez, mondta neki : amióta énrajtam átvette a tórát a szent Isten jobbjaából, nem láttam. Elment az állatokhoz ; láttátok Ámrám fiát? Mondták, nem láttuk, amióta különbséget tett nálunk tiszták és tisztátlanok között. Elment Duma angyalhoz, aki a lelkek fölé van rendelve, láttad Ámrám fiát? Mondta neki : hallottam, mint gyászolták a magasban. Elment az angyalokhoz : láttátok Ámrám fiát? Felelték neki. Elment az ember fiai közé. Elment az emberek fiaihoz : hol van Mózes? Felelték : Vajjon Mózes az emberek

fiai közül való? Ő a szolgálattelvő angyaloknál van, hisz felszállt a magasba és a magasban lakozik.*

Látnivaló, Frankl nem aknázza ki egészen a részletek egész gazdagságát és szépségét, de azért ezt a költeményt szeretnők kivonni Arany egyébként igazságos ítéletéből: «Mózeset érdeklő költemény van e szakaszban négy, egyik sem valami kitűnő.»

A három muhammedán legendát Arany nem tárgyalja.**

Frankl könyvének epikus részét lezárja a *Bunte Gestalten* c. fejezet. Agádikus eredetű benne egy költemény: *Es brennt! Es brennt!* R. Amram szállást ad háza tetején egy szép zarándoknőnek. Kísértésnek engedve, éjjel már nekitámasztja létráját, hogy felmenjen a háztetőre, de megijed bűnös szándékától s önmaga vágya ellen felriasztja háza népét avval a kiáltással: Tűz van! Tűz van! Az álmukból felriadtak kérdik: hol ég? «Bennem» felel R. Amram, «jobb, hogy a ti gúnyotok egy pillanatig sujt, mintsem Isten büntetése egy örökkévalóságon át.» A cselekvény egészében az agádából való (Kiddusin 81a), az agáda avval zárul, hogy az érzékiség démonja tűzoszlopként száll ki R. Amramból, s ez megnyugvással látja, hogy a hús (az

* Ozar—Midraschi med. Eisenstein New-York, 1915. p. 370, 371. A legendáról tüzetesen szól Meyer Abraham, *Légendes juives apoeryphes sur la Vie de Moïse* Paris, 1925. 23—46.

** Arany maga szól egy Muhammed-legendáról, idézván, hogy a szegény peleskei nótárius Mahomettel a holdvilágon keresztül nem utazhatott. (*Próz. Dolgozatok* 238., *Gvadányi József*). Muhammed hold-csodájáról l. Chauvin: *Bibliographie des ouvrages arabes*, X. 34. kk.

ember) diadalmaskodott a tűzön (a vágyakozáson).* Frankl a talmudnak komoly célzatú elbeszélését az erőszakolt tréfa párájába burkolja, de Arany a burkolaton át meglátta s méltányolta a lényegét.

A «Tarka képek» csoportjából Arany ítélete szerint még kiemelendő: «*Juden und Zigeuner*» c. költemény, «melyben a két keleti faj érdekes párhuzamba tétetik». Erdő szélén cigányok hűsölnek, főznek, örülnek az életnek, a szabadságnak, a zenének.** Arra kerül házaló zsidó.

Er denkt der Stadt Jeruschalaim
Es geigt sein Bruder (t. i. a cigány) aus Miczraim.

Meghívják a szegény zsidót, de ez odébb áll

Waldein trägt er die schwere Bürde,
In sich des Gottes heil'ge Würde.

Frankl könyvének lírikus részéből Arany egészen lefordítja a kötetzáró költeményt: *Genius in Banden*. Ebben gyönyörűen fejeződik ki a plátói gondolat, hogy még soha művész, gondolkodó nem tárta fel teljesen a benne élő művészi eszményt.

Kein Weiser hat sein Innerstes verraten,
Kein Dichter je sein schönstes Lied gesungen,
Kein Held vollbracht die höchste seiner Taten,
Was er vermocht, ist keinem je gelungen!

* Ezt az agádát tág körben, eredetében és irodalmi hatásában, behatóan tárgyalja Joseph Perles: *Zur rabbinischen Sprach- und Sagenkunde*. Breslau (1873) 84. kk.

** A cigány kuruenótákat (Rákózylieder) hűz, — ebben is, a cigányok leírásán is megérzik Lenau hatása.

Arany nem vállalkozik arra, hogy kiszabja «Frankl helyét a német Parnassusson». De módfelett jellemző, hogy bírálata során annyit fordít magából Franklból, amennyit az egész egyéb német irodalomból együttesen fordított.* A bírálat során egyes darabokról valószínűs mőfordítást ad, pl. *König Trojanról* s kivált meleg elismeréssel, sőt együttérzéssel a Rachel-ciklus záró darabjáról.

Jochanan B. Zakkai kapcsán kapjuk e jelentős fordítást :

Az érc Róma el fog veszni,
Sok népet elfú a vihar,
De Júda szelleme feltámad,
Miként sas a romok felett.

Vajjon mi vonzotta ennyire Franklhoz? Aligha tisztán esztétikai okok. Hisz' Heinét magasabbra becsülte, mégsem fordított belőle, sem LENAUBÓL, sem UHLANDBÓL, sem HEBBELBÓL, pedig ez utóbbit behatóan bírálta. Aranyt vonzotta az, ami Franklban sajátos, hogy ő az agádának tolmácsa, vonzotta őt «Az utolsó főpap», Jochanan ben Zakkai, Chanina ben Tradjon, a zsidó bölcsék mélyértelmű magyarázata az ajándékról, amelyet N. Sándor a paradicsomból hoz, a népét sírjából is gondviselő szeretettel kísérő Ráchel. Arany leginkább a belső «szerkezetét» sürgette, méltatta, azt, hogy vezérlő gondolat alá rendezkedjenek a részletek. Ezt megérezte az agádában. Vonzották erkölcsi okok. Méltányolja Franklnál, hogy «nemcsak a héber hitvallók

* Arany fordításai németből: Goethétől: Ballada az elűzött és visszatért grófról és az Erlkönig-töredék, Johannától: Anyagond és végül a Német dal.

és vértanuk eszmeharca ragadja költőnket tiszteletre : ő mindenütt lelkesedik, hol a szellem szabadsága megveti az anyagi kényszer korlátait». Mások meggyőződésének tiszteletét ismeri el Franklnál. Hát még mily elismerésreméltóan nyilatkozik e tisztelet Aranyban, amikor így szól Franklról : «Szerző t. i., mint azt az eddigiekből is gyaníthattuk, héber. Meggyőződéséből nem csinál titkot, lelkesül hitéért, melyet úgy fog fel, s csak annyiban méltányol, mint a tiszta szellemi világosság vallását . . . Ez átható, mély meggyőződés, mint minden, ami lélekből jön, tiszteletet gerjeszt s ama valódiságot adja költészetének, mely el nem hibázhatja útját az olvasó rokonszenvéhez. Légy meghatva erős hittől akármiben s tudd azt költőileg kifejezni : veled érzünk mi is bizonnyal, noha véleményben külön járunk. Így a «Ben Sakai» költeményt olvasván, a felekezeteség szava sem képes elnyomni költőnk diadalát, midőn felkiált, hogy a máglyán «ugyanazon zsoltárok zengése mellett hamvaszták el az ő hitfeleit, melyek először az ő királyköltőjük ajkán hangzottak vala».

Látnivaló, Arany a zsidó lelket oly teljességében bírta felfogni, akár Lessing, Byron vagy Eötvös. Az agádában rejlő értéket Herderen kívül nemzsidó költő alig látta meg oly mélységesen, mint Arany. S ha hozzávesszük, hogy a világirodalom nagy költői közül (talán eltekintve Racine egy-két művétől) senkiben sem szólal meg, nem testesül meg Szent Írásunk erkölcsi ihlete, mint Aranyban — nyilvánvaló előttünk az a bensőséges hódolat, amellyel Arany nemzetnevelő, emberiség-emelő emlékének tartozunk.

Budapest.

Dr. Heller Bernát.

A MESSIÁS-REGÉKBŐL.

A Széfer Maaszijotból s a Peszitka Rabbaitból.

I. A Messiás lakása.

Józsua ben Lévi, a csodálatos mester,
 megmérte az Éden kertjét egyszer:
 háromszáz öl a hossza,
 s a szélessége száz öl,
 s a magassága ötven;
 tűz-szekéren szállt az ég honába,
 s egy palotának ezüst-csarnokába'
 Izrael ama királyait látta,
 kik életükben igaz úton jártak,
 aztán volt ott egy arany csarnok,
 ott úgy ragyogtak édes angyal-arcok,
 mint hajnal-tenger rubint tükörében,
 a nap gyémántja gyöngyök keretében,
 ott laktak Ábrahám, Izsák és Jákob,
 Mózes és Áron, s Dávid király, a lantos,
 s ott csillogott egy csoda-ágy damasztból,
 egy ifju arca ragyogott ki abból,
 és sirt az ifju keserü sirással,
 és hullt a könnye sűrű harmatárral,
 aggastyán állott őrséget körötte,
 s egy bűvös kendőt lengetett fölötte,
 s így szólott hozzá: «meddig fogsz még sírni?
 az Úr majd egykor vágyad teljesíti;
 Józsua aztán az ősatyákhoz szólott:
 «Ki ez az ősz, ki lengeti a kendőt,
 és vigasz-szóval hívja a Teremtőt?»

S ők ilyen válaszoltak :

«Illés próféta — áldás emlékének —
ki vigaszt hoz majd Izráel népének,
aminthogy meg van írva régen,
emigy az ősi, isteni igékkal :
mily kedvesek a hegyek fénylő ormán
a hirnők lépti, ajkán vigaszt hordván,
ki békét jósol — áldott ez a hirnök,
ő hirdeti az eljövendő üdvöt.»

És megkérdezte Józsué még ezt is :
«Ki ez az ifjú, ki az ágyon fekszik?»
És szállt a szó az ősapák szivéből,
mint napsugár a földerengő éjből :
«A Messiás ez, Dávid sarjadéka,
őt várja, várja népünk maradéka,
ő hoz majd vigaszt Izraélnek egykor,
nem léssen szem, mely könnyet hullajt akkor!»

II. A Messiás vendégei.

Joholámból, smaragdból, szafirból,
gyöngysugárból és rubintos píról
épült föl e csoda édenesarnok,
ötödik az a nagy palotában,
s drága olaj hullámos patakja
körülfolyja, falait öntözve ;
trónus-széke emelkedik ottan,
oszlopai cédrusfából vannak,
egész mása ama frigysátornak,
melyet Mózes készített a pusztán,
ott székel a mennyezetnek árnyán
Dávid fia, a mi Messiásunk,
Jeruzsálem : szivének szerelme,

Illés, kinek neve legyen áldott,
 áll mellette, és így beszél hozzá :
 «Hordozzad a szenvedést és Urad ítéletjét
 aki téged Izráel bünéért
 kinoz, amig eljövend majd egykor,
 idők végén, amire mi várunk.»
 Róla beszél, Ezsaiás, a látnok :
 «Vétkeinkért van ő megsebezve,
 büneinkért vagyon ő megverve.»
 Ám a hétnek két választott napján :
 a második s az ötödik napkor,
 s minden szombat s minden ünnepnapkor,
 eljönnek a koronás királyok,
 Dávid törzsből származott királyok,
 próféták is, jámborok is jönnek,
 látogatni jönnek a megváltót,
 köszöntik és vele együtt sírnak —
 de azután vigasz-szóba fognak :
 «Türjed csak, mit Urad reád mért ki,
 közel van már az a végső óra,
 amikor a nyakad láncos örve
 meglazul és széjjel lészen törve,
 visszanyered újra szabadságod.»

III. A Messiás panasza.

Száll a rege, mint virágra lepke,
 s mézharmattal van az ajka telve :
 «Majd amikor Dávid fia eljő,
 vasgerendát raknak a nyakára,
 és a háta meggörnyed a súlytól,
 kiált majd és sikoltozva jajgat,
 és a hangja fölhatol az égbe :

világ Ura! erőt honnan szerzek?
 lelket honnan, viselni e terhet?
 honnan vegyek izmokat e kínhoz?
 nem vagyok-e én is húsból, vérből?»
 Ezt az órát siratta meg Dávid :
 «Mint a cserép, erőm olyan száraz,
 és a nyelvem rátapad ínyemre,
 Te pedig a halálnak porába
 fektetsz engem, mint az avar lombját.»
 Ez órában szól hozzá az Isten :
 «Efráim, te fölkent igazságom,
 emlékezz hát, emlékezzél róla :
 akkor történt, a teremtés napján,
 akkor vetted ezt a kint magadra,
 nos hát, kínod, mint az enyém, olyan,
 mert mióta Nabukodonozor,
 istentelen, pogány gonoszságban,
 szentélyemet romokba taposta,
 s templomomat tűzben hamvasztotta,
 életemre! ama naptól fogva
 nem léptem én többé föl trónomra,
 ha nem hinnéd : tekints a harmatra,
 ami az én fejemet borítja,
 aminthogy az írásban van írva :
 fejem telve harmatgyöngyözéssel,
 s fürtjeim az éjszakai dérrel.»

IV. A Messiás vigasza.

Fölhasad majd egy tavaszi hónap :
 Nizán lesz, s az ősapák majd jönnek,
 s így szólnak a Messiáshoz akkor :
 «Efráim, te! igazság fölkenntje!

mi vagyunk az ősapáid, s mégis
 több vagy mint mi, értékebb, drágább,
 mert te hordtad gyermekeink bűnét,
 s oly kinokat viseltél el értük,
 aminőket senki sohse hordott,
 gúnyt és kacajt türtél el miattuk,
 pogány hordák szitkos ajakáról,
 Izraélért szenvedted el hősen,
 sötétségben lakoztál s nem látták
 szemeid a fénynek ragyogását,
 rászáradt a bőröd csontjaidra,
 és a húsod redves lett, mint holt fa,
 mindezt a mi gyermekink bűnéért ;
 akarod-e vajjon hát még mindig ;
 hogy fiaink azt az üdvöt nyerjék,
 amit Isten Izraélnek tervezte?
 avagy talán megváltozott lelked,
 kinok miatt, amit értük hordtál,
 és mert téged be is börtönöztek?»
 S így felelt a Messiás legottan :
 «Oh ti ősök! a világ apái!
 mindent, amit én megcselekedtem,
 csak értetek s fiatokért tettem,
 hogy dicsőség szálljon óréájuk,
 és hogy részük legyen a sok jóban,
 amit Isten Izraélnek tervez».

Erre aztán így szólnak az ősök :
 «Efráim, te! igazságnak pajzsa!
 lelked nyerjen nagy vigasztalódást,
 s mert a lelkünk te megvigasztaltad,
 azt mondja a próféta igéje :
 papi disszel diszitett föl engem,
 mint vőlegényt úgy fölékesített,

Efraímot, igazsága vértjét
oly köpenybe burkolta be Isten,
melynek fénye egyik világszélről
a másikig ragyog csodaképen,
nagy fényétől sugározik népünk,
s így énekel Izraélnek népe :
áldott óra, amikor teremték,
üdv a méhnek, mely világra hozta,
üdv a népnek, amely megláthatja,
üdv a szemnek, amely méltó erre,
ajakáról áldás, béke árad,
örömöknek forrása : beszédje,
szíve csöndet, szent pihenőt áhit,
bünboesánat, engesztelés : szája,
imádsága : myrrha illatárja,
könyörgése : tisztaság és szentség,
boldogok az ősök, s ükapái,
elveszik az üdvnek nagy jutalmát,
amit Isten ősidóktól fogva
őriz nekik rejtett kincsesházban.»

V. A Messiás szombatja.

Minden hétnek a hatodik napján,
amikor a szent szombat közelget,
megrendülnek mind a csodás termek,
benn az Éden gyönyörű kertjében,
s velük együtt a legbelsőbb templom,
«Madárfészek» : neve e szentélynek,
s ott lakik a Messiás, az ifju ;
elhagyja a Messiás e termét,
s vele együtt kísérői serge,
minden igaz, minden jámbor férfi,
szombatnapra elhagyják lakásuk ;

bűvös köntöst ölt akkor magára,
 bosszú-köntöst hord a Messiás most
 s fölkészül, hogy Izraélt segítse,
 megáll akkor a kert közepében,
 négy főoszlop emelkedik ottan,
 megragadja a négy gyűrűt mostan,
 amelyek a kert négy sarokjában
 vannak elhelyezve ősidőktől fogva,
 hangja mint az oroszláné, ordit,
 s meginog a boltozatnak íve,
 mely az Éden-kert fölébe hajlik,
 amikor a Messiás elindul,
 amikor a négy gyűrűt megrázza,
 amikor a hangját fölcsonditi:
 megrendül az Éden boltozatja,
 s hét angyal jön Dávidnak fiához,
 s így beszélnek az angyalok hozzá:
 «Némulj el, te, Isten választottja,
 mert eljött már az időknek telje,
 s elpusztul az istentelen ország» . . .
 Ám amikor fölhangzik erre
 templomok és iskoláknak hangja,
 s hangos szóval dicsérik az Istent:
 «az Ő neve mindörökké áldott» —
 akkoron a legszentebb, az Isten,
 minden eget megremegtett menten,
 és szeméből két könny hull peregve
 az Óceán tengerfenekére . . .

VI. A Messiás haragja.

Titokzatos, titkos elzárt templom
 rejtőzik az Éden kelet-részén,
 «világosság templomának» hívják,

fénye olyan mint a mennynek fénye,
falaira írásjegyek írva,
úgy ragyognak e betük csodásan,
mint Orion csillaga az égen,
s vesztég nem maradnak egy helyen nyugodva
e betük — de folyton ugrándoznak,
egy oldalról a másikra szöknek,
ám sorrendjük sohasem változik meg,
nincsen ember, aki megfejthetné
írásuknak nagy-rejtelmes titkát ;
virágcsokrok, csodabüvös csokrok
ékítik a csarnok falazatját,
s négyes színű fényben tündökölnék,
szombatnapon aztán bemegy a templomba
a Messiás fényes kísérettel,
jártában az ósapák kísérik
és az írásjegyek akkor elpihennék,
csöndben állnak s meg sem is moccannak :
s elolvassák most a szent vendégek
az írások büvös lángbetűit,
rajtuk kívül nincs ki nyitját tudná :
mit jelenthet a falon az írás ?
Eme templom legbelsőbb termében
van egy ajtó, tágra tárva-nyitva —
ez vezet egy legbelső szobába,
ahol is egy függöny mögé rejtve,
képek vannak fölaggatva sorban,
azok képe, akik Ludban egykor
vértanuság halálával haltak,
s azonkívül Róma tiz martirja
látható ott képben örökitve,
s mindazok, kik hitük miatt túrtek,
és akiket öltek, vertek, úztek,

Izraélnek minden szenvedői,
baltáknak és máglyáknak halotti,
s amikor a Messiás ezt látja,
s rátekint e néma vértanukra :
fölemeli rémületes hangját,
s úgy kiált, mint megsebzett oroszlán,
megrendülnek mind az igazak most,
megrendül az Éden egész kertje,
és inog az oszlop : közepében,
s látható az isteni szekérnek
négy kereke tündéries fényben,
megragadják a négy sarokgyűrűt
és forog a boltozat is körben,
s a legfelsőbb égi tájból akkor
hang hallatszik, dörgő riadással,
és az Isten szemeiből két könny
perog alá : két sirató könnycsepp
azután a kerekek indulnak,
s elgurulnak a belső terembe,
a templomnak legbelsőbb termébe,
s látják ott a martirok csoportját,
akik éltük kinban odaadták,
s elszörnyedve állnak meg előttük,
de azután mind fölkerekednek,
s fölszállnak az Isten trónusához,
és az Isten-neve dicsértessék —
elrendeli : öltsenek magukra
bosszúköpenyt — s kérjék számon tőlük :
kérjék számon mind a bűnösöktől
gonoszságuk, gyilkosságuk vétkét.

MENDELSSOHN KÉTSZÁZ ESZTENDEJE.

Felolvasatott az OMIKE-ben 1929. január 9-én és 23-án,

I.

Mendelssohn Mózes és a zsidóság.

A híres talmudbölcsek, Akibának mondása, hogy, miként a madár szárnyaival repül, úgy Izraelnek szárnyai a tudósok, kik által felemelkedik. A kultúra mint történeti erő és megváltás : ez a gyönyörű, ősz zsidó gondolat megdicsőült Mendelssohnban, kinek születése kétszázéves forduló ünnepe az idén. A szellem nagyja volt, de ő nem ebben a nagyságban kivételes, hanem a műveltség mindenhatóságának hitében, hogy szinte a történelmi messianizmus eszméjének vallotta, hogy elmaradt, elnyomott népének majd a szellemi felemelkedés szabadságot, elismerést szerez. A fejlődésnek ez az álma, az erkölcsi idealizmus szent naivitása Mendelssohn jellemének legzsidóbb vonása. Ez a történelmi hit az ő mély, hamisítatlan zsidósága, hogy a tudást, a nyelvi kultúrát, a társadalmi életformák esztétikáját, egyszóval az európai szellem imponderabiléit súlynak érezte, mely a jogokra való érdemesség mérlegét népe javára fogja billenteni.

Az észimádás, a kultúraszereget tipikus zsidó erény. A tanulás istenszolgálat is. A tórának lépten-nyomon felbukkanó költői magasztalása a szellemi egyetemesség ihletévé lett a zsidónak. Történetünk három reprezentatív man-je klasszikus bizonyosság : alexandriai

Philo, Majmúni és Mendelssohn. Mindhármukban koruk hiánytalan szellemisége. Philo az ó-kor hellenista bölcséletének, Majmuni a középkor arab-görög filozófiájának és Mendelssohn az újkor európai műveltségének zsidósága. Mindhárom a kultúra átszellemültje, rajongója, de az indítékaik különböznek. Philo hellén zsidósága romantika, Majmúni a metafizikai racionalizmus, Mendelssohn kultúrprogrammja politikum. Philo görögössége a zsidó lélek elragadott, legnemesebb pártosza, mert a görög filozófia zsidó eredetének ábrándját szögezi környezetének elfogultsága s önhittsége ellen — tehát lényegében apológia. Majmúni törekvése vallás-pedagógiai vállalkozás, a hitbeli képzetek tisztaságának érdeke; Mendelssohn kultúrpropagandája történeti átalakulás: nem annyira a zsidó hívőnek, mint inkább a zsidó polgárnak, vagy a kettő összhangjának problémája.

A talmudbölcsek példázata szerint Isten a fényből alkotta a mindenséget. Ezt a világteremtő elvet alkalmazta M. a zsidó történelem kozmogóniájára: hogy a fényből, a kultúrából, a felvilágosodásból, a zsidó élet műveltségéből fog megépülni Izraelnek igazi, méltó, emberien szép történelmi léte, a zsidógyűlöletnek, a zsidó megvetésének és jogtalanságának sötét káosza helyén. Hitt a fény diadalában, mert zsidó volt, s vakíthatta is a fény, a XVIII. század felvilágosodása, midőn a jeles talmudifjú szülőföldjéről, Dessauból, Berlinbe vándorolt s küzködve, mohó tudásvágygal figyelhette a nagyváros szellemi, irodalmi életének lüktetését, csillogását. Pályája úgy indul, mint a bibliai Jákob vándorútja. Kőpárnán a feje, de álmában az égig érő létra

jelenése, fel- és leszálló angyalokkal, amely kép a nagy spanyol-zsidó költő, Salamon ibn Gabirol magyarázatában a tudományok s a bölcsélet allegóriája.

Ez volt s ez még ma is elég sűrűn a zsidó szellemi nagyság self made man-jeinek sorsa. Szenvedések kőpárnáján a tudományszeretet idealizmusa. Mendelssohnak a köveknél is keményebb lehetett a vallási értetlenség, fanatizmus s előítéletek ama világa, ahol a hitközség vénei akkortájt utasították ki a városból a Bleichröderek egyik őst, mert német könyvet találtak nála. Rege vagy hősköltemény, hogy ilyen keretek közt M. mindenektől megbámult, ünnepelt filozófiai s esztétikai íróvá nőtte ki magát, akit Lessing szívébe zárt, aki Nagy Frigyesnek felrótta franciáskodását, hogy elhanyagolja a németet, s a királynak verseit, melyek éppen nem voltak fejedelmi alkotások, meg is bírálta; Mendelssohn, aki a berlini Akadémia egyik pályadíját elnyerte Kanttal szemben, s a königsbergi bölcs nem egyszer nagy dicsérettel szólt róla s örült a vele való ismeretségnek; M., aki Berlin irodalmi elitjének dédelgetettje volt, háza pedig a tudomány és a közélet legkiválóbbjainak gyűlőhelye, — M. már a bibliafordítás s a «Jerusalem» megírása előtt zsidó történelmet csinált: történelem volt az egyénisége, sugárzó tekintélye, sikerektől beragyogott tudományos szereplése. A «Philosophische Gespräche» és a lélek halhatatlanságáról írt «Phädon»-ja, vagy a «Morgenstunden» a német bölcsészet tárgya, de zsidó ügy is, mert szerzőjük a zsidóság gyermeke volt és M.-nak, a «zsidó Sokrates»-nek híre, dicsősége eláradt a népére s megcsodált tehetségének aranyszemei ráterelték a

figyelmet arra a sziklára, melyben az a nemes érc termett — a zsidóságra, amely szirt évszázadok villámcsapásainak s a gyűlölet csákányütéseinek számtalan sebhelyétől úgy tűnt fel a nézőnek, mint a Természet valami szörnyű torzalkotása; mintha dúlt, kopár felszíne alatt petrifikált babonák rétege s az egész a szellemi és erkölcsi meddőségnek, a történeti avultságnak és kárhozatnak kővé fagyott kísértete volna.

De Lessing nem a históriai éktelenség s halottasság tüneményét látta a zsidóságban, hanem azt a talajt, mely etikai embert érlel. Mendelssohn személyének varázsától lenyűgözve a zsidóság becsülésére tanítaná a társadalmat, nemes zsidó jellemeket rajzol a «Juden»-jében, hogy a színpadról hirdessen igazságot s terjesszen türelmességet a zsidóság iránt. Különben a vallási türelem modellje is Mendelssohn volt neki: róla mintázta a Bölcs Náthánt. De a fenkölt lelkek, az emberszeretet szánalmának egy-egy kósza, eltévedt nap-sugara erőtlén volt arra, hogy megvilágosítsa a szemeket. Mendelssohn egészen a XVIII. század szellemének, ízlésének sodrában, a zsidó élet belső megújulásának napkeltétől várja a sűrű ködgomoly eloszlását, mely a zsidóság megítélésére ránehezült. A XVIII. század racionalizmusa is érlelte Mendelssohn lelkében a zsidó európaiság eszméjét, hogy majd hajnalhasadtával, mint Jákob patriárka a birkózásában, kikényszeríti Ézsau szellemének áldásait; hogy a zsidó műveltség virradtán földereng a jog, a szabadság, a társadalmi együttélés. Hittestvéreinek európai műveltséghez való hozzásegítését szinte prófétai küldetésnek tekintette. Valóban az volt; rajta a prófétasors martírszépsége: csa-

lódás, szenvedések. Pedig a fellépése, szava csendes, félénk; megbocsát és kérlel: az észnek és jellemnek ez az erőse csak édeset terem. Halk, óvatos, gyöngéd. Nem a XVIII. század szellemi radikalizmusa lobogott a lelkében, hagyományt, tekintélyt elperzselő lázzal; Mendelssohn nem reformer volt, nem vallási forradalmár, — hiszen kegyelettel szól a szertartásokról s gyakorolta őket — de valami fordított mefisztói végzet tapad a működéséhez: csak a jót akarta és akarata ellenére rosszat okozott, munkatársainak és meghitt embereinek zsidótlansága miatt. Mendelssohn, e tiszta szándékú civilizátor, történelmünk tragikus alakja.

Már a mult század elején, midőn tömeges aposztázia pusztította a zsidóságot, és később is, az ijesztőn sorvadó erkölcsi öntudat és vallásos lelkesedés halálát siratók újra meg újra tetemrehívást rendeznek a zsidó hitbeli hűség ravatalánál és kutatják, hogy ki-mi ölte meg — a Mendelssohn szellemét, törekvését ítélik bűnösnek. Mintha Mendelssohn egy féktelen kultúrharc vezére és riadója lett volna, zsidó európaiságért való epedése pedig kendőzött árulás, leplezett csábítás, mely avval a gondolattal mérgezte meg a lelkeket, hogy a jogegyenlőségért, befogadtatásért a hitehagyás sem drága bér. Evvel vádolták Mendelssohnt, pedig így ír «Jerusalem»-ében: Azt hiszitek, hogy polgárilag nem társulhattok velünk, amíg a ceremóniák miatt külsőleg eltávolodunk; nem eszünk veletek, nem házasodunk össze, amit a ti vallásalapítótok — azt hisszük — szintén nem tett s nekünk se engedett volna... Ha a polgári egyenlőségnek az a feltétele, hogy elszakadjunk

a törvényektől, melyeket kötelezőknek vallunk, sajnálattal kijelentjük, hogy nem kívánjuk a polgári befogadtatást. Nem engedhetünk, de azért testvériesen szeretünk benneteket és kérünk, hogy nyomasztó terheinket tegyétek elviselhetővé. Tekintsetek bennünket ha nem is testvérnek és polgárnak, de legalább embertársnak és az ország lakóinak . . . Jó lelkiismerettel nem pártolhatunk el törvényeinktől, de mit is érnének nektek a polgártársak lelkiismeret nélkül? . . .

Mendelssohnra hárítanak a süllyedésért való felelőséget és vallási kétszínűséggel gyanúsítanak, aki a zürichi Lavater térítgetését nemcsak felemelő bátorsággal, de kritikai odavágásokkal visszautasítja; aki nem siet a sorsán könnyíteni, midőn a berlini Akadémiába való beválasztását Nagy Frigyes nem hagyja jóvá épp a zsidósága miatt. A német zsidóságot a XVIII. század szelleme, a Voltaire kételkedő, gúnyoló elmésége, Rousseau érzelmességének ingatag moralitása, a kor levegőjéből áradó vallási frivolság szédítette meg s vitte az enyészet útjára. Aztán a gazdagodással együttjáró élvezetvágy, társadalmi hiúságok, érvényesülések kórságos hajszolása, de erről nem tehetett az emancipáció vágya, mely mégis csak a legbecsületesebb és legtermészetesebb zsidó történeti igény volt, sőt történelmi létérdék a megindult küzdelem, mert a zsidó művelődés emberi érzékenysége nem akart többé beletörődni a jogfosztottságba, mint a középkor messiásváró passzivitása; lélektani lehetetlenséggé vált az elnyomás tűrése, mely elől a német zsidók seregesen szöktek, a helyett, hogy önérzetesen s állhatatosan harcoltak volna

a zsidóság jogaiért. Az emberek erkölcsi gyöngeségén, nem az eszmén múlt a válság bekövetkezése.

Mendelssohn civilizátora volt a népének. Titáni cselekedet a német zsidóság szellemi gettójának lebontása, melyet a történeti sors démoni művészete alkotott, hogy az emelte falak mögött mozdulatlan, élőhalottak világa, a docta ignorantia, a tudatlan tanultság s a misztika középkori elszigeteltsége. Mendelssohn egy tetszhalálba merült népet támasztott életre a bibliafordításával, melyről elmondhatjuk a szentírás szavait, hogy «az ember keletkezésének könyve» volt — általa lett a német zsidó emberré, kultúrlénnyé, hogy bekapcsolódhassék a honi és európai műveltségbe, mert megadta neki a hozzávaló nélkülözhetetlen kelléket, a szabatos és irodalmi veretű szónak eszközét, a nyelvi kultúrát s ennek révén a magátképzés, a tudományos haladás lehetőségét.

Mendelssohn bibliafordítása a zsidó újkor legfontosabb kultúrhistoriai ténye. A diaszpóra zsidóságának az ókorban megvolt a görög szentírása, az arab középkorban az arab, és a keresztény országok zsidói közt ott találjuk a bibliai könyvek és héber imák olasz, francia és egyéb európai nyelvű fordításait és megbélyegzés nem sujtotta e műveket. Mendelssohn csak azt tette, amit előtte mások is megtettek a maguk idejében: a kor nyelvén szólaltatta meg a bibliát. Mégis óriási a különbség. A mult példáiban előbb volt meg a nyelvi és kulturális egység, melyből önkényt adódott a fordítás szükségessége; Mendelssohn esetében pedig a fordítás volt arra hivatva, hogy elősegítse és létrehozza a nyelvi és szellemi összeforradást. Ekkép jelent-

kezik e fordítás rendeltetésében az európai zsidóság egyik létkérdése, a nemzetekkel való műveltségi asszimilációnak célul kitűzése.

A zsidó szellem sohasem volt exkluzív. Már a talmud is telve a kor és a környezet hatásával. Aztán véges-végig: görögök, rómaiak bölcselete, tudománya, a keresztény népek germán és román nyelvének, irodalmának elemei át- meg áterezik a zsidó szellemtörténet anyagát: mikép vallásunk az erkölcsi univerzalizmus, úgy kultúrfejlődésünk a szellemi egyetemesség, mely mindenhonnan merített. A talmudi legendával példázhatjuk, hogy az első ember a világ egyik végétől a másikig ért, magassága pedig az égbe nyúlt. Ez volt a szüntelenül kutató, örökké nyugtalan zsidó tudásvágy: átfogta a mindenséget, de a lendülete megállott az égnél; azt a diadalmas művelődést a mennyek boltozták be: fölötte a vallás szépségének koronája, az ősi, szent tanulmány. De mintha a XVIII. század meg akarta volna hazudtolni ezt a jelleget. Ama kornak embere is fejével a firmamentumot verdeste, de nem azért, hogy az istenezsme legyen gondolkozásának betetőzése, hanem hogy átszakítsa az eget és véget veszen a kinyilatkoztatott, hagyományos hitnek.

Mendelssohn irtózott a divatos, egetvívó tagadástól — buzgón élte a zsidóság formáit is — és mégis kiátkozták bibliafordítását. Királyok, fejedelmek köszöntötték és siettek megismerni a korszakos művet, a zsidóságban pedig szégyenbélyeget nyomtak rá. Megbízható volt, az egyszerű, természetes jelentéshez híven ragaszkodó, de a jámborok, a jövőért aggódók nem tekintették vallásos vívmánynak, mert kiéreztek, hogy

csak a német nyelv megtanulására fogják használni; féltek a következményektől, hogy a héber stúdiumok enyésztét vonja majd maga után a német zsidók körében, ami be is teljesedett. Mendelssohn nem akarta detronizálni a talmudot, nem az ő civilizátori buzgalma tette a rabbinikus tudományt unottá, értelmetlenné sokak számára, hanem a 18. századnak kortársai közt annyira kapós aufklärista egyoldalúsága, szertelenségbe csapó világpolgári szelleme, mely szinte röstelte már a nemzetek szerint való megjelölést is; nem beszélt francia, német vagy angol emberről, hanem csak európairól: ebbe a színtelen, elmosódott európaiságba süllyesztették a specifikus zsidó szellemiséget, mely vallási eredete és tartalma miatt jelentéktelen volt a szemekben, zsidósága miatt pedig társadalmi tehertétel. Egyrészt a kultúrgóg fikciója, másrészt az exkluzivitástól való mentesség fitogtatása döntötte le uralkodó polcáról a zsidóság géniuszának örök alkotását, a hagyományos irodalmat.

Az a kor az egyén szellemi felszabadulását, az ész szuverénitását ünnepelte. A renaissance kezdte és a XVIII. század győzelemre vitte az értelem függetlenségi harcát a tekintély és hagyományok ellen. Csak az ész bizonyosságai számítottak, amit a józan belátás szentesít. A polgári méltóság teljességéhez hozzátartozott minden hívés s ú. n. szellemi gyámkodás ellen való attitűde, a hagyományoktól való elfordulás.

A racionalizmusnak nincs történeti érzéke, nem számol a fejlődéssel. A XVIII. század zsidóságának racionalizmusa túltette magát a zsidó népiség és a zsidó tanulmány összefüggésének élettani törvényén, mely az

egész 1700 év ellenállóerejének titka volt. Mendelssohn munkatársai a «Measszéf» (Gyűjtő) c. héber folyóiratban terjesztették a felvilágosodást, a haszkálát. Afféle általános ismerettár és a tiszta, helyes héberség kultusza, de erőtlen volt és lapos. Kivált a műfordításaik; csak a zsidó néplélek ősi, csodás termékei nem jutottak szóhoz. Mendelssohn német szentírása a világi művelődés és a nemzeti kultúrával való egység útmutatása és megkönnyítése, de nem annyit tesz, hogy a világi tudás *minden*, a zsidó *semmi*, hanem összefogja mindkettőt. Ám nemcsak az együtteséget szimbolizálja, hanem felveti a zsidó tudás összetételének problémáját, a talmud és a szentírás hegemoniája kérdését. Mendelssohn *ezért is* fordította a bibliát; amit cselekedett, nem a talmud ellen kieszelt aknamunka, hanem jogaiba szerette volna visszahelyezni a szentírást, reaktiválni, erkölcsi áldássá tenni, kivált a nevelésben. A Luther-hasonlat — Heine elmés ötlete — nem helytálló. Luthernél egy új hitbeli konstrukció a lényeg, Mendelssohnnál a kultúra, melynek nincs semmi transzcendens mellékszöngéje.

A zsidó gondolkozás szörnyű elnyomorodása volt, hogy a szentírás kisikkadt a szentírás népének tudatából; a túltengő dialektika s a misztikus káprázatok teljesen háttérbe szorították. Szellemeskedő, csűrőcsavaró versmagyarázatok porondjává lett s kabbalista álmok tenyészete, betűjátékok, szóbüvészkedések tarkasága, értelmetlensége. Mendelssohn a zsidó lelkeségnek s életformáknak megnemesbülését várta a szentírás pedagógiai szerepétől. Műve, melyet sokan csak szótárnak néztek, vagy a német nyelvgyakorlat segéd-

könyvének — civilizálni akart: tisztultabbá tenni a vallási gondolkozást, emelkedetté. De a vallási művelődés álma is megcsalta Mendelssohnt, mert a tömeg akkor is, mint mindig, vaknak bizonyult az eszmei szépségek iránt, a felsőbb százaknak pedig sehogysem kellett a zsidóság. Mendelssohn intencióit a «Mendelssohn iskolája» néven megjelölt vallástalan aufkläristák meghamisították. Mendelssohn a bölcsesség választottja volt, a zsidó hűség felesküdttje. Bámulták, de nem követték. Vallásféltség és a felszabadult gondolkozás bíráló kényessége torlaszolta el az útját: a tudatlanság s a korszellem fanatizmusa.

A kultúrtörténeti renaissance-nak Mendelssohn lelkében élő zenéje csak a jövő orkesztruma volt, mert még hiányzott hozzá a Resonanzboden. Mendelssohn legfőbb eszménye csak később valósult meg: a zsidónak világi művelődése, a nemzetekkel való kulturális egysége. De, hogy ebben az egységben a zsidó vallási és szellemi élettartalom mikép kapjon méltó helyet, nemcsak a lekuporodás engedélyét — ma is felfogások harca. Mendelssohn nem megoldásokat hagyott ránk, hanem problémákat. Jelentőségét úgy határozom meg, hogy ő a zsidó modernség első teorétikusa, az újkori zsidó problematika megteremtője.

Mendelssohn teológiáján is a racionalizmus fémjelzése. Azt hirdeti «Jerusalem»-ében, hogy a zsidóságnak nincsenek dogmái. Ez a beállítás ajánlólevél lehetett a kényeskedő intellektualizmus világában, mely egyházellenes volt, mert a racionalizmus kritikai egyoldalúsága idegenkedett a vallási dogmáktól, melyeket csak hinni lehet, de nem az ésszel bizonyítani is. Men-

delssohn arra is gondolhatott, hogy a dogmanélküliség, a zsidó vallás racionális jellegének hangoztatása erősíti majd a rokonszenves megítélést és a hitelvektől való mentesség, mint a gondolatszabadság princípiuma, kultúrtörténeti érdem- és fölényzámba megy az egyház dogmai megkötöttségével szemben. A Tóra — így okoskodik Mendelssohn — sohasem mondja : ezt hidd, vagy ne hidd — hanem ezt : ezt tedd, vagy ne tedd. Neki a zsidóság nem kinyilatkoztatott religió, hanem kinyilatkoztatott törvények és történeti igazságok ; de gondolati részében tiszta észvallás, mely nem szorul isteni eredetre, mert a természetes ész is diktálja azt. Az ú. n. «örök igazságokra», amely elnevezést Mendelssohn Leibniztől vette, pl. Isten léte, világkormányzása, gondviselése — az ember saját meggyőződéséből rájön. Ez pusztá deizmus, egészen az angol morálbölcselet nyomában. Mendelssohn felfogása a XVIII. századbeli felvilágosodás rejtelmes, érthetetlen antinómiája. Hiszen ama kornak stílusához tartozott a szellemibb vallási ízlés, a formák, cselekedetek, külsőségek lefokozása. A racionalizmus vegyi laboratóriumában a pozitív vallási rendszerek anyagából kivonatolták a metafizikai és etikai alkatrészeket és a kornak finnyás lelki szükséglete legfellebb ezt a pótléket túrta meg. Mendelssohnt nem kísérti a zsidóságnak szellemiséggé való elvonása ; nem az eszméken a súlypont, hanem a formákon ; szer-tartás, törvény és tilalom : ezeket nyilvánítja Istentől adottaknak. «Más népek — úgymond — törvényeiket idő és szükségletek szerint változtathatják, de nekünk maga a Teremtő írt elő törvényeket... Igaz, hogy már részben nem ismerjük a hasznukat. De hol mondta

a Törvényadó, hogy csak addig lesznek kötelezők, míg mi ismerjük előnyeiket? Mely halandó merészelné tehát érvényüknek határt szabni? Az emberi törvényeket az emberek idő és körülmények szerint változtathatják, de az isteniek változhatatlanok, míg teljes meggyőződésünk nincs, hogy Isten kijelentette azok megváltoztatását. A ceremóniák Júda fiainak történeti kapcsa örök időkre.»

Mendelssohn a zsidóság lényegéhez tartozó törvényeket, parancsokat is ceremóniáknak nevezi; ez okozta a félreértést, hogy a zsidóság csupa ceremóniából áll. «Amit az isteni törvény parancsol, — így folytatja Mendelssohn — azt a nem kevésbé isteni értelem nem semmisítheti meg... az Isten iránti hódolat határt von a gondolkozás és a gyakorlat közt, melyet a lelkiismeret nem hághat át... Alkalmazkodjatok az ország szokásaihoz és rendjéhez, melyben laktok, de apáitok vallása mellett is tartsatok ki szilárdan. Viseljétek mindkettőnek terhét, ahogy csak tudjátok. Bár megnehezítik nektek a polgári életet, de azért álljatok meg rendületlenül a helyen, melyet a Gondviselés számotokra kijelölt... Ki mondhatja: én behatoltam Isten szentélyébe, átláttam céljainak rendszerét és meg tudom határozni érvényüket? Sejthetek, de nem dönthetek; nem cselekedhetem pusztá sejtelmek szerint.»

Mendelssohn elméletét különösen a vallási reform szószólói támadták: Einhorn, Holdheim, Lőw Lipót, Geiger. Nekik szükségük volt dogmákra, a zsidóság erkölcsi és eszmei lényegét megrögzítő formulákra, hogy belőlük vezessék le és velök igazolják újításait. Tény,

hogy a zsidóságban nem volt dogmaszentesítő fórum. A szinedrion se volt az, hogy a zsidó hitének követelményeit pontokba szedte volna az egész népet kötelező módon és olyan szankcióval, hogy a tagadásuk kiközösítéssel jár. A misna említi ugyan, hogy pl. aki a Tóra csak egyetlen betűjének isteni származásában kételkedik, vagy a holtak feltámadását nem ismeri el tórabeli tannak, nem lehet részese a túlvilági élet üdvének, — de *egy* lélekzetre, ugyanott a misna hasonlóképp sujtja azt is, aki sebet ráolvasással gyógyít, amely utóbbi eset igazán nem vehető dogmának. Tehát a szórványos kijelentések inkább az itt-ott felbukkanó téves hiedelmek, balvélemények ellen irányultak: polémikus megállapítások.* De szükségtelen is volt a hittételek összeállítása, nem kellett ünnepélyes credónak beiktatni se a kinyilatkoztatást, se annak tárgyát, bizonyos sérthetetlen alapigazságokat, mert benne éltek állandóan a nép tudatában s az imák és különféle vallásgyakorlati tények által folyton megelevenedtek.

A reform teológusai a zsidóságnak transzcendens elemeiből kiválogatják a nekik dogmaszerű jelentőséget, a vallás centrumába helyezik, hogy onnan, mintegy archimedeszi pontról kiemeljék és eltávolítsák mindazon szabványokat, melyek dogmaik értelmezése szerint feleslegesek vagy nincsenek velök összhangban, logikai összefüggésben. Mendelssohn meg épp a törvényt vallja isteninek, érinthetetlennek még akkor is, ha okát, jelentését nem tudjuk felderíteni. A vallási elmélkedés korlátatlanságában a cselekedetek egyforma-

* Leo Baeck: MGWJ. 1926. évf. 234.

sága : közel jár a zsidó vallásgyakorlat lélektanához, mert a zsidónak vallásos cselekedete ha nem a hitnek, hát a zsidó népléleknek, a zsidósághoz való tartozásnak kategórikus imperatívusa.

A felvilágosodás teológiájában a törvény mint vallási feltétlenség. De Mendelssohnak a vallás — Lessinghez hasonlóan — nem intellektuális, hanem érzelmi ügy volt. Valóban, az érzelem önfeledtsége, szárnyaló fellengzése megbírja az irracionálisat, mert maga is az; de a zsidóságban egészen más természetű az az érzés, amit Mendelssohn nem látott vagy nem mondott ki: nem csupán szentimentális elrívültség, mely átsegít minden akadályon, hanem historizmus, történeti hangulat, a kegyeletnek mindenható költészete. Az a könyörtelen zsidó racionalizmus tud kritikátlan is lenni és e kritikátlanság a legnagyobb ereje, életösztöne és az életösztön nagyobb úr a világnézeteknél. A zsidóság nemcsak teológia, hanem életforma; ez parancsolja ránk a kinyilatkoztatott «Ceremonialgesetz», a Törvény tartását, mert benne gyökeredzik a zsidóság egyénisége, történeti kohéziója.

Mendelssohn vallási hűsége komoly, őszinte. Szelíd és türelmes s toleranciát kér a vallási vezetőktől, hogy hagyjanak fel a kiátkozással; hogy mi, akik annyit szenvedtünk mások szeretetlenségétől, ne essünk ugyane hibába egymással szemben. Mendelssohn kitapintotta a zsidó élet egyik legfájóbb, legkárosabb betegségét, a türelmetlen és nem egyszer igazságtalan túlzást, mely a legkisebb mulasztásért rögtön lecsapni kész, kipellengérezzi, eltaszítja a hittestvért. Nem ad ő *salvus conductust*, vagy előre való felmentést a vallás

ellen vétőknek, hanem mintha azt hirdetné, hogy a vallás nem járhat az «aut Cæsar, aut nihil» elvére — hogy minden, vagy semmi. Mintha az a talmud szellemében való türelmesség sugallná felfogását, hogy még a vallási fogyatkozás is telve lehet micvákkel, mint maggal a gránátalma. Necsak a negatívumot vegyük észre, amit aztán élvezettel lehet kipécézni, ócsárolni. Ne feledjük, hogy a tízparancstáblák töredékei is a frigyszekrényben nyugodtak. A töredékvallás is zsidó érték, ha csak pozitív zsidóság van benne. Ez Mendelssohn teológiájának legmélyebb zsidó motívuma, a zsidóság élettana, történeti életképessége, hogy a zsidóságnak vallási konkrétumokban is kell jelentkeznie. Ha a fejlődés útja a vallási spiritualizmus, mely mindent elpárologtat eszmékké, — a zsidóságban meg kell maradnia a vallásos cselekedetnek, mely tudatossá teszi számunkra a történeti összefüggést, a multat, azt, ami speciálisan zsidó.

Különben Mendelssohn zsidóságelmélete nem is elgondolás, hanem élmény: önarcképét rajzolta meg benne; így élte ő a zsidóságot. És mennyire zsidó a gondolat- és lelkiismeretszabadságnak, meg a cselekvésben való megkötöttségnek az az együttessége, a zsidó léleknek ez a szellemtörténeti titokzatossága, hogy benne vallásos ellágyulással ölelkezik a tudományosság és az ész meggyőződésének szigorúságán a zsidó hűség alázata, a zsidó emlékezés könnye, mosolya. Ez a zsidóság: az ellentétek harmóniája. Mintha az egyént felszívó bibliai törzsszellem tudatalattisága, az ősi szolidaritás-érzés visszaterelné s megállítaná a túlságos differenciálódást, hogy szét ne hulljon a kö-

zösség. Mendelssohn ennek a vonzási törvénynek volt élő bizonyossága : a szabad gondolkozásban pozitív zsidó. A Leibniz-Wolff bölcselete nyomán alkothatta meg világképét, az isteneszmét, a lélekteóriát, de a házában összegyűlt írók, filozófusok eszmecseréjéből félrevonult, ha elérkezett az imádkozás ideje. Ez az egyetlen adat mindennél beszédesebb magyarázata Mendelsshon egyéniségének.

Az ő működése zsidó szempontból nem egy letűnt korszak, hanem élő történelem, a történeti változhatatlanság. Paradox kijelentés : hiszen a történelem az örök változás. Eszmények, igazságok mindig csak a maguk idejében uralkodó felfogás tükröződései — de a Mendelssohn koncepciója nem ezért szól minden időkre. Az európaiság és a szellemi gettó összeférhetetlen : ez tanításában az örök törvény. Mendelssohn látta meg először a zsidóság szellemi nagykorúsításának és történeti, meg társadalmi elhelyezkedésének sorsdöntő összefüggését és az új konstellációt a műveltségi közösségben és az együttérzésben szabta meg. Csak a gettót áldozta fel, de nem a zsidóságot is. Ez a mendelssohni asszimiláció, eredeti tisztaságában, becsületességében. A környezet természetes, ellenállhatatlan velejárója volt, függetlenül az emancipációs reményektől. Csak szította az a nagy történeti illúzió. Vagy illúziók története az egész mendelssohni pálya? Nem. Hatalmas erjedések, eredmények a nyomában, erők, elvek, forrongása — egész a jelenkorig. Amit történeti szükségességnek s áldásnak hirdetett — az európai zsidóságot eszményi módon valósította meg a saját személyében. De őt is utólérte az eszmények

végzete: törekvését megcsúfolta a rákövetkező kor zsidóságának eltévelyedése.

II.

Mendelssohn hatása és a zsidó újkor fejlődése.

A Kohelet könyvének igazsága jut az eszünkbe, hogy a tudással együtt növekszik a fájdalom is. A nagy mendelssohni mozgalom, a művelődés látóvá tette a zsidóságot, hogy amit látott, szíven ütötte: az elnyomottság és a belső ziláltság képe. Sokszázéves örökség volt ez a zsidó sors, a túrni és szenvedni tudásnak ez a páratlan erkölcsi művészete. A zsidó talán boldogja is volt a szenvedésnek, mert általa még jobban rászolgált a messiási elégtételre. Elsírta panaszát az imáiban és a lelke könnyeken át is felmosolygott az égre, a hitben megcsillapodott.

De az újkor művelődő zsidójának lelkén nem fogott az érzéstelenítés — sőt a tudással együtt növekedett a fájdalom, megalázó helyzete annál kínosabb volt. A művelődés és a jólét társadalmi kényességet, igényeket támaszt. A zsidó jogegyenlősége, világi műveltség, s asszimiláció: a XIX. század zsidóságában ez a mendelssohni ideológia uralkodik, melynek megvolt a természetes visszahatása: az ortodoxia és a zsidó nacionalizmus. A zsidóság világi tanulásra rendezkedik be. Állami oktroy a zsidó iskola. A tömeg húzódozik a forradalmi újítástól, féltette a vallást. De a maskilok, a mendelssohni kultúrtörekvések hordozói mindenfelé hozzálátnak a felvilágosodás, az ú. n. haszkála terjesztéséhez. Galiciában, Lengyel- s Oroszországban

félelmetes volt a zsidó tömegek elmaradottsága, a szellemi gettó, a fanatizmus és a babona. Az aufkláristák német műveltséget akarnának meghonosítani és a zsargon helyébe itt-ott német szó, majd a lengyel és az orosz kerül. A kormányok erőltetik ezt a civilizálást. A reform nemcsak az elméleti oktatást öleli fel, hanem programjukban ipariskolák is: a zsidónak iparoságra nevelése már Mendelssohnnál felbukkan. Ez a felfogás egészen a francia felvilágosultság köréből való, mely szintén a polgári élethez méltónak találja a métiert, a különféle mesterségeket. A zsidó gondolkozásnak becsületére válik, hogy már a talmud tele van az ipari munka dícséretével. Számos talmudbölcsek efféle mesterség volt a kenyere. A zsidók a későbbi évszázadokban is szívesen választották az ipart élethivatásnak, míg el nem tiltották nekik. De tilalmak és megnehezítések közt is ragaszkodtak hozzá. A XIX. század zsidójának életeszmenye: a polgári egyenjogúság. De ezt előbb ki kellett érdemelnie. Rászolgáltak a zsidók szerte Európa országaiban, mert jogfosztottan is hű és hasznos gyermekei voltak hazájuknak.

A Rút könyvének híres szavairól emlékezünk, hogy «a te néped az én népem» — ez a XIX. század zsidó történetének hajtóereje: az asszimiláció. A te néped az én népem — a zsidónak őszinte, bensőséges összeforrása a nemzettel, amely befogadta. És sokan a testvériesülésnek abban a mámorában nem érték be «a te néped az én népem» vallomással, megszenteléssel, hanem folytatták a bibliai szót: «a te Istened az én Istenem» — nem álltak meg a hitehagyásig; a vallási egységet fitogtatták, avval bizonyították az asszi-

milációjukat. A környezettel való lelki és szellemi közösség, meg a társadalmi külsőségekben való alkalmazkodás nem Mendelssohnnak volt a találmánya, hanem felleljük azt az ó- és középkor zsidó diaszporájában, míg végül a hatalmasoknak sikerült szívós gyűlölködéssel és megnyomorító elszigeteléssel széttépniök azt a nyelvi egységben, polgári szokásokban és az egész megjelenésben látszó harmonikus együttélést. Hiszen a sárgafoltnak ruhajelét épp azért rendelték el, hogy meg lehessen különböztetni a zsidót a nem zsidótól. Vajjon nem a társadalmi egység típusa-e pl. a III. század kisázsiai hellén vagy a XII. század spanyol, francia, olasz s német zsidója? Az asszimiláció ősi és természetes életjelensége volt a zsidó diaszporának; a gettó-zsidónak homo Europaeus-szá való átalakulása nem új képződmény a történeti morfológiában, hanem csak folytatása a gettó-világ előtti hagyománynak, melyet a kirekesztés, a sokféle korlátozás évszázadokra eltemetett. Csak a nyelvi egység maradt fenn, de teljes vallási elzárkózással: ez a gettó életformája. Ezt az elzárkózást nem izgatta se társadalmi becsvágy, se a polgári jog; a zsidó legfellebb kegyadománykép remélhette kényurától a szabadabb érvényesülést, a fizette adók fejében. Vallási birtokának sértetlensége volt számára minden boldogság és beteljesedés.

De a XIX. században, a művelődésnek ama koheleti tragikus üdve megtanította a zsidó lelkét, hogy fájni tudjon neki a zsidóság történeti gyalázata. Művelődés, asszimiláció: ettől várták a megváltást, a zsidónak befogadtatását. A zsidó becsülettel élte a «te néped az én népem» szellemében való életet, hogy nemcsak ajkán,

hanem szívében is egy volt a hazájával, melynek multja, dicsősége, gyásza, reménye dobbant meg benne. Ehhez még emancipáció sem kellett. Az európai zsidó túlzás nélkül hirdethette magáról, hogy ő zsidó vallású magyar, német, francia vagy egyéb országbeli. Mert a lelkeség teszi a honfihűséget, nem az etnikum. Ez lett volna az igazi, a szükséges asszimiláció, de nem így történt, hanem a polgári életegység nevében megdöbentő zsidótlanság kap lábra, mely az exkluzivitással való szakítást akarta jelenteni. Ilyenformán még polgári erénynek tűnhetett fel a zsidó vallástalansága, mely a barátkozás útjából félredobná a kirívó és elkülönző vallási hagyományokat. A jámborok, a tradícion csüggők az iskolát a vallástalanság intézményének tekintik s a XIX. század 30-as, 40-es éveiben már győzelmesen erős az ortodoxia az ő hajthatatlan non possumus-ával: egy jotát sem enged a multból. Az a zsidó művelődés pedig nyűgnek érezte és restelte a középkori formákat. Azt a művelődést bántotta az istentisztelet elhanyagoltsága. Éktelen, értelmetlen, minden épülés nélkül való volt sokak számára; semmi emelkedettség, áhítat. A zsargon-prédikációk elriasztották a modernséget, vagy legalább is közönyösen hagyták. Elkövetkezett a vallási reform, mely mindig is ott settenkedett az emancipációs törekvések nyomában. A kormányok nem csináltak belőle titkot, hogy a vívmányok fejében elvárják a vallási és szellemi állapotok javítását, más szóval a — reformot, hogy a zsidó emancipáció ne csak politikai, hanem társadalmi befogadtatás legyen. Ilyen célú propaganda folyt nálunk is az 1840-es évek szabadelvű sajtójában. Itt is,

másutt is, a kormányok bekérték a zsidó hitelveket. Napoleon császár igen fogós kérdőpontokat terjesztett a tanácskozó zsidó szinedrion elé, hogy meggyőződjék: vajjon a zsidó vallástanok az állampolgári hűség és kötelességteljesítés szempontjából nem kifogásolhatók-e? Persze, hogy a hitelvek megnyugtatók voltak, a zsidó etika csak hódolatot érdemelt minden oldalról. A rituále volt az, ami szemet szűrt, a különféle tilalmak, melyek éket vertek zsidó és nemzsidó közé.

Az exkluzivitás folytonos emlegetése, az örökös gyanúsítás, hogy a zsidó nem a lakóországot, szülőföldjét tekinti igazi hazájának, hanem a messianizmus nemzeti renaissance-a az ő legtitkosabb vágya, fohásza — ilyen és hasonló mérlegelések gondolkodóba ejtették a teológusokat, akik zsinatjaikon elevenbe vágó reformoktól sem riadtak vissza, pl. a liturgiának nemzeti és messiási vonatkozásait elhagyták, mintha azok az ártatlan emlékek és vallási álmok politikai partikularizmust jelentettek volna; de hát akkor, a döntés idején mindent kihasználtak ellenünk. Persze, nemcsak az emancipációs érdek szabta meg az efféle állásfoglalást, hanem a sokat emlegetett korszellem is, az uralkodó mendelssohni elv: a zsidó művelődés, mely kikívánkozik az avult, méltatlan keretek közül, nem bírja el az istentiszteletnek akkor dívó külsőségeit; a formák nemesbítése, a vallásgyakorlat esztétikája lelkesíti, hogy a templomi élet súlypontja ismét a lelki-erkölcsi épülés legyen; a túltengő liturgiát alaposan megkurtítják. De akár a polgárjog eszménye, akár a világnézet csorbította meg a vallás tekintélyét — az ortodoxia megalkuvást nem ismerő szigorral őrködött.

hosszú évszázadok vallási birtokállománya fölött. Minél mohóbb volt az emancipáció rajongóinak, vagy a kultúra kényeseinek újításvágya, annál hevesebb és nyomasztóbb a visszahatás. Ezért látjuk a XIX. század közepén oly hatalmas erőben a vallási konzervativizmus táborát, mely nem enged se a jogegyenlőség, se a kultúra kedvéért. Mendelssohn zsidó hűsége éppoly intranzigens, mint az ortodoxiáé, hogy nem kell a polgári rang, ha csak törvényszegés árán juthatunk hozzá — mert ezt tanítja Jerusalemben — de a hasonlóságban döntő különbségek. Mendelssohn bizonyította önmagán, hogy a zsidó európaiság még ortodoxan vallásos is lehet, de a múlt század ortodoxiája, az elkeseredett hitviták ama korszakában, a sok hitehagyás láttára, vallási veszélyt sejtett a világi műveltségben, elzárkózott tőle; a régi vallási forma érinthetetlen volt a legapróbb részletig, mintha a konzervativizmus a megmerevedést, a mozdulatlanságot jelentené. Mendelssohn egyénisége az a történeti gondolat, hogy a szigorúan vallásos zsidó is lehet jó állampolgár és az európai műveltségű zsidó is lehet vallásos. Végzetes csapás, fejlődésünk nagy nyomorúsága, hogy a XIX. században felbomlott ez a mendelssohni egyensúly: az ortodoxia vallási kizárólagosság lett, a másik részen pedig, az ú. n. haladó zsidóságban a világi műveltség és a jogi vívmányok mendelssohni értékelése, de a vallás rovására. Hiába, eszmények harca volt és a vallási hűség teherpróbáját nem bírta mindenki.

A haladó zsidóság kellett volna, hogy szellemi örököse legyen annak a meghatóan szép mendelssohni elképzelésnek, hogy a hagyományok és a polgári köte-

lességek nagyon jól megférnek egymással, de kárhozas egyoldalúságba tévedt, csak a világi művelődés vágya hevítette. Mendelssohn emlékének ezt az intelmét, tanítását érezték át legjobban — az európaiságért való lelkesedést, de sajnos, a zsidó szellemiség elhomályosult, elsorvadt mellette. Épp a Mendelssohn kultuszát hangoztatók, a lázasan művelődők hazudtolták meg Mendelssohn intencióit, az ő harmóniaelméletét, hogy a hagyományos életformák közt is lehetünk hazafias és művelt polgárok; ellanyhult a vallás szerelme. Hiába, a mind szélesebbkörű és magasabbrendű kulturálódás fenyegető vallási válságba döntötte a XIX. század zsidóságát. Eszmények harca volt: hagyomány és tudományos világnézet, tekintély és egyéniség összecsapása. Máig sincs és talán sohasem lesz nyugvóponton ez a viszály. A zsidó lélek megfogózik mindkettőben: a kultúrában és a zsidóságban. Nem mondhat le az európaiságról, de tradíciók nélkül nincs zsidóság. Ha csak valamit is, ha akármennyit is — a zsidóságot *élni* kell. E vergődésben, meghasonlottságban felemel a mendelssohni türelmesség, hogy semmi átkozódás, kitagadás. Mert az örök kultúrfejlődés óhatatlan, hogy meg ne bolygassa az ősi életformákat, a tudományos képzettség vis major-ja megtépázza a szebbnél-szebb tradíciókat, de ami megmarad és érvényesül, annak örülünk. Ezt jelenti a Mendelssohn toleranciája, melyet hitfeleinek is prédikált: a megértést, hogy az egyre-másra követelt világi műveltség a vallási berendezést sem hagyja érintetlenül, óvjuk és mentsük, ami csak menthető; a restitució in integrum pusztá emlegetésével nem sokra

megyünk. Mendelssohn igénytelen szavaiban mintha valami fájdalmas megbékülés reszketne, távolbalátó balsejtelem, hogy a hön óhajtott európaiság és jog-egyenlőség oltárán sok minden elhamvad a vallásból. De Mendelssohn mégis a türelem szószólója: nem tud haragudni se a kultúrára, se a polgári becsvágyra; ha megrendíti is a vallásnak addig centrális jelentőségét — a művelődésről nem mondhatunk le. Sőt az ortodoxia is, mely az elriasztón rendetlen, zilált formákhoz sem engedett hozzányúlni és a legártatlanabb és az esztétikailag, meg az erkölcsi épülés szempontjából kívánatos újítás is nyugtalanította — végül meghódolt a műveltebb ízlésnek: a honi nyelv kezdi ott is kiszorítani a zsargon-prédikációt és a környezettel való kulturális közösség mendelssohni követelménye, már a kötelező iskolázás révén és parancsoló létérdekből is, mindinkább megvalósul.

A XIX. század zsidó történeti eszménye a honfitársaival egyenjogúsított zsidó polgár. E célnak szolgálata: világi műveltség, produktív munka, nemzeti érzés — egészen mendelssohni koncepció. Nála összhangba simul a hívő és polgár fogalma, de a XIX. század első felében a zsidóság mohó törtéteése, a vagyonnak és műveltségnek minden áron való kiemelkedni akarása, tüntető zsidótlansággá torzította az asszimilációt; mert a lelki összeolvadásnak ama természetes folyamata korántsem kívánta meg a vallási elidegenedést. Újkori történetünk belső megrázkódtatását az hozta ránk, hogy egyik oldalon a hívőt prédául dobták a polgár eszményének, a másikon meg a zsidó polgár jelentősége eltörpült a hívő szemében.

Mendelssohn a vallási meggyőződés állhatatosságát szögezte neki az állam térítő kényszerének, ha a zsidó jogát csak hitehagyás fejében kínálja, de utána, a XVIII. század vége és a XIX. első tizedei csak úgy ontották a temérdek aposztáziát. És az emlékezés mintha felhányná Mendelssohnak: érdemes volt-e a gettót elhagyni, az ősi életformákat? és a csüggedt lemondás rádöbben a végzetes igazságra, hogy nincs köszönet a hűségért, önfeláldozásért; hogy a XIX. század emancipációs törvényeinek Jákob-hangja mellett ott az Ézsau-kéz, a gyakorlat már ezerszer rácáfolt az elméletre. Mit értek a humanitárius vívmányok, az európaiságért való lelkendezés, hiszen rossz szemmel nézik a zsidónak tanulását, művelődésvágyát és a prófétának megparancsolják: «Ne prófétáljatok». Feljajdul itt is-ott is a zsidó önérzet: soha még ilyen történeti hálátlanság. Polgári érdemek elfelejtve, a zsidó hon-szerelmén méltatlan gyanusítás szégyenpírja; a nagy társadalmi barátkozásra keserű kiábrándulás. És mégis azt valljuk és világgá kiáltjuk, hogy vissza nem fordulunk: nem tagadhatjuk meg a mendelssohni elvet, a zsidó újkor fejlődésének spiritus rectorát, az európaiságban áteszményült zsidóságot, a lelkek mélyéig ható szellemi és érzelmi közösséget. Fájdalmas a csalódás, éget a megalázás, de az európai zsidó életének kerete csak az asszimiláció lehet, az európai és honi műveltségben való egység. Még ha akarnók, se tehetnők meg, hogy mint kultúremlékek ne benne lélegezzünk az európai kultúrában; a műveltség pedig nivellál. Csak legyen rá gondunk, hogy az a zsidó európaiság zsidó öntudattal párosuljon; hogy a zsidó múlt, a zsidó em-

lék, a zsidó gondolat, a zsidó néplélek halhatatlan értékei el ne kallódjanak a zsidó európaiság kultuszában. Zsidó öntudatosság csak a zsidó tudományból fakad. Ez volt a XIX. század első tizedeiben a kritikai zsidó tudomány megalapítóinak, Krochmal, Rapaport, Zunz, Luzzattónak és a rájuk következő tudós nemzedéknek nagyszerű életmentése.

Történelmünk feltárása, vallásunk, irodalmunk, a zsidó szellem alkotásainak, szépségeinek megismerése a fásultság helyébe lelkesedést varázsolt. Ez a zsidó ellenállóerő, a zsidó örökkévalóság: históriánk és szellemiségünk kutatása s tudományos feldolgozása. A Wissenschaft des Judentums lett a zsidó renaissance s ellenszere minden demoralizáló bánásmódnak. Mendelssohn szíve is megriad a zsidó sors jelenésétől, hiszen önmagán tapasztalta. Jogtalanság, embertelenség kijut neki is, mégis hisz az európaiságban, hogy ez a zsidó üdvnek útja. A vallási hűség támogatja, felsegíti a csalódások közt. Meghúzódik, elrejtőzik szobájában és várja, míg elvonul a zivatar. Mit is tehetett volna a régi zsidóság fergeteg idején? Ma sem cselekedhetik másképp; megbúvik, míg elül a vihar. Biztos oltalma az öntudatossága, az a szellemi magáratallás, a zsidóság tudományában való elmélyedés. Bűvös hatás; visszahódítja az ingadozót, hogy a gyenge így szól: «Erős vagyok». Mendelssohn kitartásra buzdít a megpróbáltatással szemben, hogy ragaszkodni a zsidósághoz a szenvedésben is: a kegyelet, a vér ezernyi ezeréves köteléke megbírja a vértanuságot is. Sajnos, nem bírta meg. Ő nem vértézhetette testvéreit szellemi öntudatossággal, mert a kritikai zsidó tudomány még

ismeretlen volt. Vagy talán mégis: hiszen Mendelssohn a zsidó szellemiség legjavát adta — a szentírást. És honnan áradhatna jogosabb büszkeség a zsidó lelkébe, mint azon öntudatból, hogy mi a szentírás népe vagyunk; tőlünk kapta az emberiség, ami az emberiség kultúrájában a legértékesebb. Igen, a zsidó öntudatosság is mendelssohni motívum, talán ez a cél is vezette fordítói munkáját, hogy testvérei megbecsülést merítsenek a bibliából; hogy ez legyen a könyv, mely az európaiságban is megtartja a zsidót zsidónak, mert a legszélsőbb tudományosság is leborul a próféták erkölcs-vallásának, vagy a zsoltárok hitének fényébe előtt.

A modernség adósa Mendelssohnnak, mert még nem jutott el a szentírás értékelésében oda, ahol ő tartott, hogy az legyen a zsidó családi nevelés súlypontja. Nemcsak iskolai tárgy, leckeügy, hanem az egész zsidó életnek, a jellemképzésnek, az életlátásnak etikai átjelkesítője. De vajjon megkapja-e még a zsidó lelket a vallási érték? Az asszimiláció nem jelentheti számunkra a nagyszerű halált, hogy nyomtalanul elmerüljünk az európai kultúrában. És szervezkedik a mentés munkája: itt a szellemi öntudatosság, ott a faji önérzet, a héber nyelv, a zsidó nemzetiség, a népi aspirációk programja. A történelem dialektikája nem jut döntésre. Meggyőződés meggyőződés ellen: egyiknek a szellemiség, a másik szerint csak a zsidó politikum háríthatja el tőlünk az emberiségbe való végleges felszívódást. És mindegyik a maga igazára esküszik. Nem mércsigélem az igazságukat, de kétségtelen, hogy mindkettőjükénél zsidóbb a Mendelssohn állás-

pontja. Akit sokan az elzsidótlanodás ősapjának szeretnének megtenni és ráolvassák az európaiságért és jogegyenlőségért való sóvárgás beteges elfajulását — Mendelssohn, a racionalizmus ihletettje, a legzsidóbb egyéniség, a genuin zsidóság őstipusa, mert irracionális ember, aki nem tágít az ő Ceremonialgesetzétől, hogy megszentelje általa az életet. Soha zsidóbb lelki alkat: a felvilágosodás szerelmében az irracionalizmus szava. Mendelssohn a vallás embere. Ez nála a zsidó történeti erő is, melynek nem szabad hiányoznia se a zsidó szellemiség, se a nacionalizmus számvetéséből.

Akár kulturális, akár politikai beállítottság, a vallás, — mindegy, hogy törvény vagy etikum — valamilyen formában immanens eleme a zsidóságnak. — Ez következik Mendelssohn zsidóság-tanából. A zsidó szellem diadalának titka nem a lángoló kultúraszeretete, hanem az irracionalizmusnak benne lappangó, a legrégebb őskorból rámaradt tehetsége, hogy az Élet megszentelésének, az Erkölcnek álmodozója. Benne vallásos ösztön, a próféták és zsoltárköltők felséges naivitása. A zsidóság vallásos zsenijének megmozdulásától függ, hogy zsidók tudunk-e maradni az európai kultúr- és társadalmi fejlődés forrongásában. Az egész zsidó újkor kialakulását mendelssohni eszmék determinálják: a művelődés, meg a polgári érvényesülés és mindaz, ami felvonul és megütközik e problémák körül: ortodoxia és neológia, asszimiláció és zsidó nacionalizmus.

A Mendelssohn utáni korszak belső menete mind a mai napig legombolyítható a világi művelődés mendelssohni principiumáról. Mert amikor műveltséget mondunk, asszimilációt is mondtunk és mindazt, ami

vele összefügg mint közvetlen hatás vagy visszahatás. Mendelssohn szelleme vitt kultúrárt a zsidóságba, de ne felejtjük az ennél is nagyobb jelentőségét: hogy zsidóságot akar vinni a kultúrzsizidóságba, mert vallás nélkül nincs történeti életképességünk.

Makó.

Dr. Kecskeméti Ármin.

A SZENTFÖLD MAI HÉBER KÖLTÉSZETÉBŐL.

Az IMIT februári felolvasóestjén ismertettem az új Palesztina költészetét, amely különösen két költői egyéniségnek, a magyarországi származású *Avigdor Hameiri-Feuersteinnek* és a Lengyelországból kivándorolt *Uri Cvi Grinbergnek* poézisében csúcsosodik ki. Új hangot ütnek meg mind a ketten az új héber költészetben. Avigdor Hameiri még bizonyos formai kötöttségben, Uri Cvi teljesen szabadon. Az Évkönyv olvasói számára méltatás helyett bemutatom a két költőnek néhány jellemző, biblikus erejű versét, ragaszkodva az eredetinek formanyelvéhez. Ezekben a versekben főképpen az új palesztinai nemzedék Messiásvárása, az új honfoglalók küzdelme és lángolása, az úttörők viaskodása a természeti viszonyokkal; a zsidó jövő építőinek emelkedett, lelkes hangulata jut kifejezésre.

AVIGDOR HAMEIRI (TEL-AVIV) VERSEIBŐL:

I.

A Messiás árnyéka.

Csitt, csönd, hallga, hunyjátok be szemetek,
Ime már jön.

Isteni üdvözlet, üdvök esője,

Ime már jön.

Ime már jön, közeleg előre,

A zengő kertből új szent dal ragyog. —

Csitt, csönd, hallga, megálljatok.

Nézd: dicsben tündököl a fák koronája:

Ime már jön.

Nézd: csillagok fonódnak koronába,

És dalt dörög száguldó felhő szárnya:

Ime már jön, ébredjeteK, ébredjeteK,

Ime már jön, jaj, ne késsetek,

Ime már jön.

Csecsemők csókolóznak, virágok zengenek,

Jaj, nézzéteK: vegyülnek hegyek és tengerek,

Oh jaj nekem, hédad, jaj nékem,

Kicsoda barát itt? kicsoda testvérem?

Hédad, oh jaj, — ime már jön!

Ime már jön, már útban van, útban,

Ime már jön és én nem is tudtam,

Én nem is tudtam, én nem is hittem,

Tiszta fehér lelket elébe se vittem,

Jaj, mennyit bűnöztem, hogy hozom rendbe?

Ime már jön fénylő fellegen lengve,

Jaj, hogyan állok majd vele szembe?

Hogy fogadom dallal, ébresztő szóval?
 Néma a lantom, szavam se szólal,
 Jaj nekem, jaj, ime már jön,
 Ime már jön és én nem is vártam,
 Nem, nem reméltem, csak epedtem, vágytam.
 Nem tudom: elébe, jaj, hogyan álljak,
 Jaj, hogyan nézzem,
 Jaj, hogyan ömlök elébe merészen?
 Jaj, hogyan nézzem? Ő jön és reám néz,
 Ő jön és kérdez — és mit szólok én?
 Ő jön és szólít apáim nevén,
 S én dadogó szívű, tisztátlan ajkam,
 Jaj nekem, jaj, ha végignéz rajtam,
 Ime már jön, ott lobban az árnya,
 Jaj örök lekésők, szemünk lezárva,
 Ime már jön s mi ámulunk kérdve:
 Mit cselekedtünk s a napoknak vége...
 Ime már jön, ime már jön,
 Fogjátok le szemeim, fogjátok, jaj,
 Jaj nekem, jaj, már jön, közeleg,
 Ő, — ő, — ott — itt,
 A Messiás...

II.

Miért.

Jaj, miért van így,
 Hogy reményünk, e sugár-jószág,
 Mely izzó napként tűz, melenget,
 Ha húst és bőrt ad rá valóság,
 Betegen, búsan összeernyed?
 Oh mért van így?

Jaj, mért az átok?
 Hogy vérünk, ez a dölyfös tenger,
 Mely égre tör, hogy a Napot oltsa,
 Ha partot szagol kényelemmel,
 Holt mocsár léssen, iszaptócsa?
 Oh, mért ez átok?

Jaj, mért van így,
 Hogy törzsünk, csipkebokor törzse,
 Miből termő áldásunk áradt,
 Ha ideér ez áldott földre,
 Mint őszi levél fonnyad, szárad?
 Oh, mért van így?

III.

Én nem jövök . . .

S én nem jövök hozzátok surranva, lopva,
 «Csengő és gránát, csengő és gránát» —
 S bíbor-palástom fölragyog a csillagokra.

Én nem tudom élni az életet félig,
 «Finomra törjed, finomra törjed» —
 Örökös percek. S jövendők kísérik.

Nem rejtem a vérem, míg eljön a holnap,
 «S föláldoz a főpap tömjénben mindent,
 Telt markot, telt lelket az Örökkévalónak» . . .

URI CVI GRINBERG (JERUZSÁLEM) VERSEIBŐL:

I.

Ébredés.

S én akarom, hogy belőlem törjön fel mély hangja meggyalázott zsidóim vérenek, mely kiált az ősi föld felé:
Anyá, Anyánk!

Nélküled, Föld Anyánk, lebegnénk a csillagokon és ragyognánk, mint ők, és lehullanánk, mint lehullanak ők. Minden kuszáltságból, kígyózásból, vonalak töréséből élesen vág ki, mint penge éle az egyenes vonal: *Zsidó-föld!*

Hömpölygő küszöbe a Nílus és kijárata a Libánon...

A Földközi-tengert nem nézem én, mint poéta testvéreim, hajnali fényében és alkonyának fenségében.

Ha kimegyek is a partra, mikor kizengenek a sugarak és mikor elrejtőznek,

Gondolkodásra késztet gondolatom: Bár szárazföld területne itt e hatalmas vizek helyén — és kitágulnának héber-ségem határai.

Mennyi város iparra, mennyi falu aratásra, kenyérre!

S ha már tenger van itt s nincs választás — mit nézzem a napkelte fényét? mit nézzem napszállta fényét?

Most nézni kell nap-nap után Jaffa kikötőjéből a vizekre: Számlálni a hajók árbocait, mennyi jön, mennyien jöttek a száműzetésből.

(Európa beteg és kihányja nékem megalázott zsidóimat.) Sivatagjaim csúcsáról és elperzselt síkságaimról sóhajok jönnek csontjaimba és ezer éjszakával sötétítenek.

Ha gondolok a tájra a Holt-tenger és Jerichó közt.

És sokszor éjjel fekvőhelyemen úgy fáj a testem: Sajgó bordám, melyet levágtak rólam, túl a Jordánomon...

S halálra búsít, ha elvonulnak előttem én földem tájai,
életemnek látomásai . . .

Ezek a Tóra-pergamentek, mik fölé úgy görnyedtem : Szent
tóraíró, kezemben kalamussal . . .

Lábam alatt a Holt-tenger : A feddés fejezete és az Ébál
hegye az én púpom.

És szám előtt — Jeruzsálem szétzúzott koponyájával.

És mi az én életem e Tóratekercs nélkül a Világ Anyjának
ölén? . . .

Itt az idő, ledönteni a ponyvasátrat, mit ki-ki terített ma-
gának, hogy üljön és szőjje vágyait, mint a selymet.

Ideje fölkelteni a vért, mint háború napján, királyi pa-
rancsra.

Ideje megremegtetni a szívet, mint földrengéskor.

Ideje fölmérni minden csepp vért, harmatot és verejtéket
minden szűz sziklán és izzó homokon, nagy szomjú-
ságunk mérő köveivel . . .

Ideje imádkozni Istenhez — én akarom, hogy belőlem hasad-
jon ki a népek közt szétszórt millióknak imája :

Teríts felhőket e költői kékségre, hadd takarják el, legyen
eső országunkban, mint mindenütt a világon.

(Vigyél izzó nyarunk fölöslegéből Szibériába, — Isten, elég
nekünk!)

Ideje tudni, minden pillanatban, mint égő húsba hasadjon
bele minden ajkbiggyesztés, midőn zsenge ifjak és
leányok

Lehajtják zengő életüket a földre és figyelik halkán, mozdul-e
itt a rozsda . . .

Mióta visszatértek a földhöz, közelebb értek az Éghez!

II.

Szállj lázadás dala . . .

Kelj lázadás dala, kelj Izrael országáért, miként beléhasít
az ágyú a hegybe a holtak várásával szemközt.

Izrael istene nincs a vékony csöndben. A mi istenünk a
vérben mi zúg, mi fellobog a tűzben.

Midón megrendülnek az ember fundámentumai, miképp a
földnek rengésekor.

Gyűlölni tanultuk a csendet, mert az evett meg minket,
mert az parancsolta ránk a hallgatást, ha belénk
sűrűsödött az undor.

Míg a csend a félelem szikrája lett marannuséletünkben,
míg a gyalázat ki nem gyújtotta nagy csillagait . . .

Mi, amint vagyunk, ős lázadók lelkének hordozói, ébresztők
csapata a huszadik században,

Kimentünk a sivatagba, hogy fölkeltsük a koldus királyt...

Hogy fölemeljük az elsüllyedtét, hogy mennydörögtessük
az elhallgatottat e hazának földjén,

Melyben mint csiszolt üvegben látjuk

A királyságot, mely beléje rejtve, Dávid pajzsával és kard-
dal a szívében,

És kiduzzadó ereit a vad örök héberségnek.

Arcunkon jelei a viharnek és a héber harag. Szemünkben
a fény tegnapi tüzek pírjából,

A Messiás látomása a szívben, mint nemes érc a tűzben.

És ki a puhaszívű, ki még tanítaná nekünk a csönd tanát?

És ki az ember, ki kalmár serpenyőjén mérlegelné lobogá-
sunk súlyát? . . .

Ahogy beléhasít a villám a fába, úgy hasított rejtekekbe
 napjaink hajnala, mely fölkelte oroszánok ordításával.
 Egyiptom folyójától Szíriáig megesküdünk: hogy meg-
 gyalázzuk szent csöndjét e történeti sivatagnak.
 Hogy füttyülő vonatokat vezetünk Jerichó völgyéig!
 Hogy fölébresztjük a mi Caesareánkat Edgar Poe álmából!
 Hogy dalra tanítjuk a halott Filiszteának Askelonját is!
 S hogy fölszántjuk Isten mezőit ember fiainak mezőivé,
 hol imádkoznak esőjükért és harmatjukért...

Kelj lázadás dala, kelj, légy dala sivatagtájak gyűlölőinek,
 kik gyűlölik a csodás csendet, az aranyló homokon...
 Gyűlölik a költői kékséget, mely szertefoszlik,
 Gyűlölik a távoli horizontokat és becézik a valóságot.
 Gyűlölik a vékonyka hárfákat, mikor fújni kell a harsoná-
 kat a népnek kapuin.

Budapest.

Patai József.

KAYSERLING M. EMLÉKEZETE.

(Felolvasatott az IMIT 1929. május 29-én tartott Kayserling-
 emlékűnnepélyén.)

Június 17-én lesz 100 éve annak, hogy e tiszteletre-
 méltó társaság alapítóinak egyike, ki hírnevének fényé-
 vel dicsőségére vált és ki díszje volt a pesti zsidó közös-
 ségnek, melynek vendégszerető termében összejöttünk,
 Gleidingben, Hannover kis kehilájában látta meg a
 napvilágot. A históriának és irodalomtörténetnek nagy-
 nevű művelője, ki 35 éven át a zsidó tudomány egyik
 centrumává tette Pestet, méltán megérdemli, hogy az

Izr. Magyar Irodalmi Társulat egyik felolvasó estéjét dicső emlékének szentelje. Az IMIT megalapítóinak az a fontos cél lebegett szeme előtt, hogy helyes történeti megismerés terjesztése által a Magyar Izrael újjászületését elősegítsék, leküzdve a vele szemben oly dúsan burjánzó előítéleteket, és hogy elnémítsák a rágalom és rosszakarat szavát, melyet megfontolás nélkül nemzedék nemzedéktől átvett, továbbá hogy meggyőződést és elvhűséget keltsenek a lanyhák, közömbösök tömegében. Az öntudat nemes fegyverével akarták felfegyverezni a jóhiszemű, de tudás nélküli zsidót, összetartást teremteni közös nagy ősök széthúzó ivadékai közt, hogy tudatosan folytathassák az emberiség javára történelmi hivatásuk nagy munkáját.

Ez eszmék vezették egyébként a mult század elején és derekán mindazokat, kik a modern zsidó tudomány megteremtésével a zsidó szellemi életnek új irányát jelölték meg, kik Mendelssohn Mózes elgondolásában hozzáláttak a zsidó kultúra regenerálásához. Luzzatto, Rappaport, Zunz, Geiger, Philippson és a zsidó renaissance többi szellemi hőroza ezen megismerés jegyében végeztek úttörő munkát, és ezek méltó adeptusa Kayserling Meier, kinek centenáriumát mai összejövetlünk ünnepli.

Lelki szemünk maga elé varázsolja a szerény és külső applomb nélkül fellépő férfiút, ki gigásza volt tudományának. Utolsó peszach ünnepünkön elmúlt huszonnégy éve, hogy «az életet átengedte az élőknak», hogy talmudikus kifejezéssel éljünk, és csendes lakója lett a kerepesiúti temető történelmi sorának, amelyben legjobbaink között alussza örök álmát, de még eleve-

nen áll előttünk az istenáldotta tudós, az élesszemű történeti kutató, hitének és fájának lelkes bajnoka. Sokunknak fülébe cseng meleg és meggyőző, ékesen szóló szava és még mindig hatnak alapvető írásai a virágzó históriai tudományok tágas mezején.

Valóra vált rajta a zsoltáros szava : Igazak birtokba veszik a földet és mindvégig rajta lakoznak (37, 29). Azon magvetők közé tartozott, akik a világosság magvait elvetik, miket vihar el nem sodorhat, forróság meg nem perzselhet, zápor el nem moshat, melyek a történet termékeny humuszában gyökeret vernek, virágoznak, fejlődnek és az emberi nem szellemi élelmévé érlelődnek. Ezért örökéletűek, és új életre kelnek akkor is, ha szájuk rég elnémult és testük rég elporladt.

Az IMIT 1906-i Évkönyvében tette közre K. veje, a nagykanizsaiak felejthetetlen rabbija, Neumann Ede K.-nek szeretettel megírt életrajzát, mely színes előadásban bemutatja élete folyását és egy darab kortörténetet tár az olvasó szeme elé. Arra utalva nyugodtan mellőzhetjük annak ismétlését, foglalkozzunk inkább K. élete summájával, tudós munkásságával, könyveivel.

1852-ben érnek véget K. vándorévei, miket különféle zsidó kultúrcentrumok nagy rabbijainak lábainál töltött, tartózkodási helye 1861-ig Berlin. Az itt töltött egyetemi évek, a fakultás filozófiai professzorai, baráti kör és a genius loci Berlin nagy zsidó filozófusára terelik figyelmét, kinek ifjúsága a maga külső viszontagságaival a saját ifjúságára emlékeztethette Kayserlinget. Különösen leköthette Kayserling figyelmét a dessauai gettóból jövő Mózes pályájának fel-

felé való ívelése, ki a XVIII. század populár-filozófusainak legjelesebbikei sorába emelkedett, ki egyúttal a zsidó negyed zsargon világából kijutva, a német klaszszikus prózának lesz egyik megteremtője, ki világos, könnyen megérthető, de azért választékos nyelvezettel ír súlyos esztétikai és bölcséleti kérdésekről. Fokozta csodálatát Mendelssohn iránt a zsidó testvéreire gyakorolt felszabadító befolyása, kiket bevezetett a német kultúrába, előkészítve így a zsidó *szellemi* emancipációt.

Szeretetteljes odaadással merül el Dessau-i Mózes bölcsészeti rendszerébe, és első irodalmi szárnypróbálgatása: M. M.' philosophische und religiöse Grundsätze mit Hinblick auf Lessing. Nebst einem Anhange einige bis jetzt ungedruckte Briefe M. M.'s enthaltend. Hermann Mendelssohn, a berlini bölcs egyik sarja, adta ki a könyvet Lipszében 1856-ban. Minden tekintetben biztató kritika fogadja Kayserling szellemi zsenégjét, tőle várja a M.-biográfiát, mely méltó a német Platóhoz. E biztatás arra bírja, hogy hangyaszorgalommal összehordja mindazt, ami M.-ra, családjára és baráti körére vonatkozik. Kutatásainak eredménye az 1862-ben megjelent M.-életrajz (Moses Mendelssohn. Sein Leben und seine Werke. Nebst einem Anhange ungedruckter Briefe von und an M. M. Leipzig. Hermann Mendelssohn 1862, 556 o.; II. javított kiadása u. o. 1888.). Lelkesedéssel fogadta a bírálat a munkát, mely az azóta szép számmal megjelent biográfiák közt még mindig felülmúlhatatlan feldolgozott anyagának gazdagságában és kiaknázásában, noha néha kétségbevonhatatlan panegyrikus volta. A legérdekfeszítőbb

regény sem kötheti le jobban az olvasót. Kitűnő, mindvégig lebilincselő a stílusa, sehol sem unalmas vagy száraz. Méltó emléke a dessauai Mózes egyéniségének, pótolja az ércemléket, melyet a berlini Thiergarten Lessing-szobrának reliefjei közt hiába keres a szemlélő. Egyforma szeretettel és alapossággal méltatja benne M.-t a felülmúlhatatlan német író és M.-t a hű zsidót, aki egyrészt megtanítja a keresztényt, hogy a zsidóban *az embert* tisztelje és becsülje, és aki másrészt zsidó testvéreiben új művelődési elemek által új szellemi életet ébreszt. Évszázadokon át tartó izoláltság után a kultúréletbe vezeti testvéreit, egyengetve előttük a *polgári* egyenjogosítás útját.

Az életrajz megjelenése óta különféle folyóiratban foglalkozik Kayserling Mendelssohnnal és körével. «Von einem Manne wie M. M. — úgymond — darf nichts verloren gehen, darf keine Zeile ungelesen bleiben. Zu den merkwürdigsten Dokumenten, die ein bedeutender Mann hinterlassen kann, gehören, sagt Goethe, Briefe, in ihnen prägt sich die geistige Physiognomie unwillkürlich aus. (M. M. Ungedrucktes stb. Bev.) Ez készíti Kayserlinget utánajárni M. leveleinek, felesége, Guggenheim Frumet írásainak. Ennek eredménye: Zum Siegesfeste. Dankpredigt und Danklieder. Eine Reliquie (Berlin 1866) és M. M. Ungedrucktes und Unbekanntes von ihm und über ihn (Neuzeit 1882 és könyvalakban, Leipzig 1883). Nem kevesebbet, mint *harmincegy* kisebb-nagyobb tanulmányt számoltunk különféle nyelvű folyóiratban, mely az említett munkákon kívül Mendelssohnnal és családjával foglalkozik, *tizenkettőt* pedig, mely a M. köréhez tartozó személye-

ket tárgyalja. Ezek közül egyeseket avatott tolla emel ki a feledés homályából, kijelölván számukra a német irodalomban megfelelő helyüket. Így ismerteti Kuh Ephraimot, a félreértett és megbántott, izzó német-érzésű költőt (Der Dichter Ephr. Kuh. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch. Literatur, Berlin 1864) és Behr Falkensohn Iszachart, kinek 1782-ben megjelent költeményei: Gedichte von einem Polnischen Juden, Goethe figyelmét is felkeltették (Ein unbekannter Dichter: Wertheimer—Kompert, Jahrbuch für Israeliten 5623. Wien 1862. 1—6).

Így válik Kayserling munkássága elválhatatlanná Mendelssohn megismerésétől. A csodás véletlen ez esztendőbe állította egymás mellé e két férfiú nevét, hiszen M. bicentenáriuma is ez esztendőben esedékes.

Kevés tudósnak adatik meg, hogy kutatása két tárgykörben legyen egyszerre eredményes. Kayserling szelleme csudálatos módon egyidőben két témába merül. A Mendelssohn-kutatásokkal u. i. egyidőben folynak a spanyol-portugál zsidók történetére vonatkozó tanulmányai, melyek a M.-hoz hasonló úttörő munkákat eredményeznek. Csaknem előmunkálatok teljes hiányával fog hozzá e kutatásaihoz. Mesterének, a nagy Rankenek biztatására hamarosan megtanul spanyolul, hogy a zsidó történetnek e terra incognitáját felfedezze. A spanyol-arab virágzási kor nagy mesterein kívül alig ismerték azon zsidók nevét, kik a *keresztény* Spanyol- és Portugálhon *nemzeti* művelődésének voltak buzgó munkásai. 1856 óta jelennek meg ily tartalmú tanulmányai tanítójának, Hirsch Sámson Rafaelnek Jeschurun c. folyóiratában, 1857 óta a

Frankl-féle Monatsschriftben és 1858 óta a tudomány legszigorúbb mértékével mérő Steinschneider Zeitschrift für hebr. Bibliographiejában. Spanyol nyelven verselő költőkről és drámaírókról számol be legelőször e tanulmányokban. Ugyanez évben jelenik meg dolgozata a korában tekintélyes Deutsches Museum c. folyóirat hasábjain, melyet Brockhaus kiadásában Prutz Robert szerkesztett, Anton de Montoro, der letzte spanische Troubadour címen; ezt követi 1860-ban még ma is elérhetetlen nagy műve: Sephardim. Romanische Poesien der Juden in Spanien. Ein Beitrag zur Literatur und Geschichte der spanisch-portugiesischen Juden (Leipzig, Mendelssohn). Történeti háttérükből lépnek ki plasztikusan költők, költőnők, dramatikuskok és írók, kik spanyol nyelven verseltek, írtak és terjesztették a nemzeti kultúrát oly hazában, melynek sötét egén vöröslettek a máglyák, melyekkel vallási türelmetlenség és kapzsi rablási vágy szegélyezte Hispániát. «Historiát — úgymond klasszikus bevezetésében — éppoly kevésbé lehet elválasztani irodalomtól, mint irodalmat históriától, oly elv, melyet főleg zsidó történet és irodalom historikusainak kellene megszívlelniök.» Kissé túllépi e tekintetben a históriai keretet, néha szubjektív megjegyzésekkel kíséri az inkvizíció barbárságának leírását, amit a különben hízelgő kritika szemére lobbant; de ki veheti rossz néven egy 29 éves embertől, ha szíve is megszólal annyi bűntény leírásánál és annyi igazságtalanság megnyilvánulásán, mely kíséri hőseit, kik számára a dicsőséget jelentik, élükben és halálukban.

Kiapadhatatlan kútforrása maradt e munkája a kutatásnak, melyből még most is merítenek, melyet újabb

napfényre kerülő adatok csupán kiegészítenek. Spanyol irodalomtörténészek Kayserling Sephardimját a spanyol nemzeti irodalom egyik értékes alapmunkájának tekintik.

Ugyanezen évben jelent meg könyvecskéje: *Ein Feiertag in Madrid*, amelyben az 1680. június 30-án Madridban, II. Károly neje, a bourboni Mária Lujza tiszteletére rendezett auto dá fét írja le. Megrázó olvasmány, melynek objektivitásra törekvő előadását itt-ott megszakítják a szerzőnek lírikus kitörései, ki az annyi forrás alapján bemutatott szerencsétlenség és tragikum leírása közben nem tudja türtőztetni indulatát és szent hevét. Angol és francia nyelvű fordítások hamarosan növelték szerzőnk hírnevét Európaszerte és Amerikában.

Szakadatlanul folynak tollából a spanyol-portugál történet köréből vett értekezések. Különféle tudományos folyóiratokban szól zsidó írókról, államférfiakról, orvosokról, spanyol városok zsidó kultúrájáról és így előkészíti az 1861-ben megjelent összefoglaló kötetét: *Geschichte der Juden in Spanien und Portugal I. Die Juden in Navarra, den Baskenländern und auf den Balearen.* (Berlin 1861.) Két évvel megelőzi Graetz zsidó történetének spanyol kötetét, melyre vonatkozik megjegyzése: Graetz war ein selbständiger Forscher, der neue Geschichtsquellen aufgedeckt, neue Gesichtspunkte gewonnen, der aber auch viele Quellenarbeiten absichtlich verschwiegen und stillschweigend benutzt hat. (Winter-Wünsche III. 848. Die jüd. Lit. seit Mendelssohn.) 1867-ben követi ezt a második kötet: *Geschichte der Juden in Portugal*; ezt a Philippson-féle Institut

zur Förderung der isr. Literatur adja ki. E két kötetben vonzó stílusa mellett már teljesen objektív, a történeti igazság magaslatára emelkedett autor beszél, ki magukat az eseményeket szólaltatja meg s távoltage elöadásából minden kínálkozó apologetikát. 1869-ben adja ki a Philippson-féle Jahrbuchban a spanyol községek belső történetére alapvető kasztíliai községsszervezeti statutumot, melyet azóta többen is újból feldolgoztak. Pesten lesz munkatársa az Ersch—Gruber enciklopédiának, melynek több kimagasló, spanyol történeti vonatkozású cikkét írja. Ezek közül a *Ladinót*, a spanyol zsidó zsargont tárgyaló, beható ismertetése vált híressé. Több folyóirat külön le is közölte ez alapvető tanulmányát. 1890-ben adja ki francia nyelven úttörő munkáját, a spanyol-portugál zsidók irodalmának bibliográfiáját: *Biblioteca española-portuguesa-Judaica. Dictionnaire bibliographique des auteurs juifs, de leurs ouvrages espagnols et portugais et des oeuvres sur et contre les juifs et le judaïsme cimen*, melyhez spanyol-zsidó példabeszédgyűjteményt is fűz.

A spanyol zsidókkal való foglalkozás nyomán eljut azon országok zsidóságának történetéhez, ahol a menekülő marrannok új hazát találnak. Így lép előtérbe történelmi kutatásaiban Hollandia. Külön monográfiát szentel 1861-ben Menasse b. Izraelnek, Amsterdam polihisztor szefard rabbijának, Rembrandt barátjának. Angol fordításban is megjelent, hiszen az angol zsidók Angliába való visszatelepítésének volt Menasse lelkes előharcosa, kit Cromwell Oliver is nagyrabecsült. Krisztina svéd királynéval való relációjának is külön értekezést szentel.

De különös figyelemmel kíséri *Amerika* zsidóságának történetét. Hiszen felfedezése a Gondviselés csodás irányítása szerint összeesik a spanyol zsidók kiűzetésének dátumával és zsidó tudás, zsidó vagyon nagy szerepet játszik az újföld felfedezésének történetében. Már 1859-ben foglalkoztatja a portugál felfedezéseknek a zsidókkal való relációja, azóta több értekezését szenteli az amerikai kérdésnek. Midőn Amerika előkészíti felfedezésének negyedik évszázados ünnepélyét, az amerikai zsidó történelmi társulatok, melyeknek élén Straus Oszkár, az Unió későbbi török nagykövete állott, Kayserlinget kéri fel, hogy írja meg a zsidóknak Amerika felfedezése körüli szerepét. Spanyol és olasz levéltárakban folytatott kutatások eredménye kitűnő könyve: *Christoph Columbus und der Antheil der Juden an den spanischen und portugiesischen Entdeckungen. Nach zum Theil ungedruckten Quellen bearbeitet* (Berlin 1894). E mű angol nyelven és részben magyar fordításban is megjelent.

Entuziasztikus fogadtatásban részesült könyve Amerikában. A pesti község levéltára őrzi Straus Oszkár levelét, melyet községünk előljáróságához intézett. Túláradó szavakkal mond köszönetet az amerikai zsidók nevében a hitközségnek, mely szabadságot tudós rabbiját, hogy munkájának forrásait különféle levéltárakban kiássa. A kiddus hasém, melyet Kayserling munkájával végzett, a hitközségnek is érdeme. Azóta Kayserling neve fogalom lett Amerikában. Tudományos és népszerű folyóiratok és szemlék vetekednek Kayserling írásaiért. Tetemes számban jelennek meg azóta Kayserling dolgozatai a különféle amerikai periódikus mun-

kákban. Az 1900-ban meginduló Jewish Encyclopedia Kayserlinget nyeri meg szerkesztői bizottságába. Tö-
lából folynak a lexikon spanyol vonatkozású cikkei,
világosak, instruktívak, egyikükből sem látszik szer-
zőjük aggkora, fáradsága.

Így teljesít szolgálatot a spanyol kultúrának és a
spanyol kiűzöttek késő utódainak Kayserling. Mun-
kássága folytán figyelni kezd a spanyol kormányzat és
közvélemény a szefárd zsidókra, kik a száműzetés év-
századaiban a mártíromság sokszoros dicsfényével
övezve megőrizték hűségüket ősi nyelvük iránt,
melyet semmiféle viszontagság sem tudott kiirtani
ajkukról. És amit Menasse b. Izrael jelentett az angol
zsidóknak, azt jelentette a szerény pesti rabbi a mai
spanyol és portugál zsidóknak. Joggal ünnepelte őt
madridi tartózkodása alatt nyilvános ülésben a spa-
nyol tudományos akadémia mint oly tényezőt, ki a
spanyol kultúra körül szerzett hervadhatatlan érde-
meket.

Történeti kutatásai a Mendelssohn és köre világából
a német zsidók újabb történetéhez vezették. A Mendels-
sohn—Lessing-féle barátság más zsidó és nemzsidó tudó-
mányos érintkezések felderítését eredményezte. A zsidó-
francia tudományos folyóirat és az A. Z. d. J. hasáb-
jain beszámol keresztény hebraisták törekvéseiről, na-
gyobb német közösségek történetéről. Megkapó és han-
gulatos az a kis irata, mely a Koblenz melletti Rajna-
szigetecskének elhagyott zsidó temetőjéről szól: Die
Judeninsel und der Schiffbruch bei Coblenz (Ein
Gedenkblatt, Baden 1872). Zunz: Die Monatstage des
Kalenderjahres című művét kiegészíti: Sterbetage aus

alter und neuer Zeit c. tanulmánya (1891), melynek méltó folytatása az 1897-ben megjelent Gedenkblätter. Hervorragende jüdische Persönlichkeiten des neunzehnten Jahrhunderts. In kurzen Charakteristiken. Lapidáris mondatokban állít benne emléket a XIX. század jeles zsidóinak, hogy azok tevékenysége buzdításul szolgáljon a jövő generációnak, melynek okulására írta a könyvet, hogy az ifjúság már korán ismerje meg a népük jogaiért küzdők bátor seregét, a zsidó irodalom művelőit, s azok példáján okuljon.

A mellett a bibliográfiának is lelkes munkása. Pontosan regisztrálja és megbírálja a zsidó történeti munkákat és cikkeket. Az Allgemeine Zeitung des Judentums hasábjain 1858 óta csaknem haláláig Literarische Wochenberichtenben ismerteti a francia, angol, német, spanyol, magyar és héber nyelven megjelenő történelmi munkákat. Ítélete bölcs, megfontolt. Minden műnek kikeresi jó oldalát, csak hazugság és irodalmi plágium tudják haragra lobbantani. Steinschneider Hebräische Bibliographie-jának oszlopos munkatársa, a Magyar Zsidó Szemlében is olvasható több tanulságos recenziója. E téren azonban klasszikusnak mondható munkásságot a Berlinben 1886—1902-ig megjelenő Jahresberichte der Geschichtswissenschaftban fejt ki. Ezekben számol be évről-évre az elmúlt év irodalmi terméséről hihetetlen pontossággal és lelkiismeretességgel. Fiatalkor kezdők irodalmi zsengei elismerő, biztató bírálókat találnak benne és nem egy ma dolgozó művelője a zsidó tudománynak Kayserlingtől nyerte a buzdítást további munkájához.

Mestere a kritikának, néha találó szarkazmussal uta-

sítja vissza a kérkedőt és az üres hivalkodót, egy-egy pregnáns szava, mellyel a megbeszélte munkát megjelöli, többet mond más kritikusok hosszas mondatainál. Nincsen tanulmány a zsidó történet terén e 16 esztendőben, mely elkerülte volna Kayserling figyelmét, és az azóta megjelent irodalmi áttekintések teljességükben és kritikájuk biztosságában csak nagyon kevés kivétellel közelítik meg a Jahresbericht der Geschichtswissenschaftban megjelenteket.

Összefoglaló, úttörő munkája azonban e téren: Die jüdische Litteratur v. M. M. bis auf die Gegenwart (Trier, 1896), mely a Winter—Wünsche-féle: Die jüdische Litteratur seit Abschluss des Kanons című antológiának III. kötetét ékesíti. Bölcös megfontoltság, helyes tapintat, kellő mérséklet jellemzi minden sorát. Minden személyeskedő gyűlölség távol áll tőle, szigorú objektivitás a más vallási álláspontot elfoglaló ellenfélnek is kijár, ki valaha személyes gáncsoskodástól sem tartózkodott. A rendszeres tárgyalásban mindenkinek kijut a megfelelő helye. Nem száraz, nevektől, könyvcímektől és évszámoktól hemzsegő adathalmaz, hanem mindig lebilincselő olvasmány, mely jól ápolt, mesteri kézzel művelt, nagy kert benyomását kelti a figyelmes olvasóban.

De a tudomány művelése nem vonta el Kayserlinget az élet praktikus követelményeitől. Megállta helyét akkor is, ha tomboló vihar környékezte hitsorsosait, ha a rágalmak özönét zúdította az Izrael haladó hajójára. A tudás fénylő vértézetében állt a porondra, hogy felvegye bátran a küzdelmet a rosszakarat ellen. Bátor szókimondással mutat reá Izrael igazára, etikájának

magasztosságára, kimutatja, hogy a zsidó vallás életnormáinak komplexuma áthatja és körülfogja az életet. Bizonyítja, hogy a zsidó vallás semmit sem tartalmaz, ami ellentétben állna a gondolkodás törvényeivel, hogy mértékletességre, a vágyak megfékezésére tanít, hogy a zsidó szereti hazáját, még akkor is, ha a haza őt félre ismeri, ragaszkodik hozzá még akkor is, ha nem ismeri őt el fiának, hanem mostohagyermekként hátra helyezi.

Már svájci rabbiskodása alatt felveszi a harcot a sötét hatalmak ellen, melyek a zsidóság egyenjogósítása ellen felvonulnak. Bátran szembeszáll a köztudattal és a lucidus életfelfogású államférfiak helyeslését kivívja. Forró lelkesedéssel megírt anonim irata: Vollständige Widerlegung der wider die Juden erhobenen Anklagen und Verleumdungen 1862-ben 5500 példányban terjedt el Svájcban és hathatós elősegítője lett a svájci zsidóság emancipációjának. 1867-ben síkra száll a rituális állatmetszés mellett, midőn az Endingen és Lengnau kívüli Svájcban letelepedett zsidóknak megtiltották a rituális metszést, jobban szeretvén az állatokat az embereknél. Ez álhumanizmus ellen folytat kíméletlen harcot. Kora legjelesebb fiziologusaihoz és a tudomány legkiválóbb képviselőihez fordul szakvéleményért. A beérkezett véleményeket: Die rituale Schlachtfrage oder Ist Schächten Thierquälerei címen adja ki 1867-ben és evvel lefegyverezte a rituális metszés ellenfeleit.

Az 1869-ben június 29-től július 4-ig Lipcsében tartott szinódus hetedik ülése egyhangúlag elfogadta Kayserling meggyőző előadása után két tételét, mely szerint 1. a zsidóság az állatvédelmet nemcsak ajánlja, hanem

megparancsolja. 2. A zsidóság az állatkínzás minden gyanúját vallási intézményeiben és főleg a sechitára vonatkozó előírásaiban kereken visszautasítja.

Pesten is folytatta apologetikus tevékenységét. Midőn a nyolcvanas évek elején a Stöcker-féle antiszemita mozgalom hullámai Magyarországot is elérték és egy kis csoport zajos agitálásától visszhangzott az ország, midőn a zsidóellenes irodalom egész özönvize elborítással fenyegette hazánkat és mindenütt ismét felhangzott a középkori hep-hep kiáltás, midőn a tudomány álarcá alatt látszólagos objektivitással, de pokoli céltudatossággal a műveltek és félműveltek lelkében fel akarták ébreszteni azt a tudatot, hogy a zsidó vallás inferioris, mert istene a bosszúállás istene, ki a szeretet parancsolatát csak a választott népe tagjaira teszi kötelezővé, Kayserling egy névtelenül megjelenő munkával szállt síkra a zsidóság etikájának fensége és örökvolta mellett, melyben a zsidó egyén kötelességét megjelöli a családdal, állammal és a társadalommal szemben. *Das Moralgesetz des Judenthums in Beziehung auf Familie, Staat und Gesellschaft* címen megjelent dolgozata, melyet a bécsi zsidó közösség és annak nagy mécenása, lovag Guttmann Vilmos ösztönzésére írt, nagyban hozzájárult a zsidóság erkölcsével szemben táplált előítéletek eloszlatásához. Bemutatja a sokat ócsárolt talmudizmus tiszta etikai légkörét. Minden okoskodás és rétori floskula helyett magukat a forrásokot szólaltatja meg világos rendszerben. Tizenöt évvel előzi meg Lazarus rendszeres etikai művét és előkészíti a világnak 224, különféle vallási árnyalatú zsidó teológiai korifeusa által aláírt: *Grundsätze der jüdischen*

Sittenlehre című, híressé vált proklamációt. 3000 példányban jelent meg e világosságot terjesztő irata, mely hazánk határain túl is éreztette jótékony hatását.

Csaknem egyidejűleg jelent meg másik hasonló célú védőirata, melynek címlapjára nevét kiírta. Az uzsora és a zsidóság németül és magyarul megjelenő művecskének célja bebizonyítani, hogy a zsidó vallás határozottsággal állást foglal az uzsora ellen. A hangoskodó Istócziak ellen fordul, kik egy új uzsoratorvény tárgyalásánál a parlamentben és a sajtóban egyes zsidók esetleges bűnét az egész zsidóságra akarták áthárítani és a talmud ellen vonultatták fel az Eisenmengerék arzenáljából előszedett mérgezett fegyvereket. Közkezen forgott a nemes tónusban tartott füzetecske és nem egy képviselő meritett belőle okulást. A tiszaszlári vérvád szörnyű rémessége sem hagyta Kayserlinget tétlenül. Die Blutbeschuldigung von Tisza-Eszlár című kitűnő brosürájával, mely magyarul is megjelent, harcol a sötétség e kísértete ellen.

Apologetikus tendenciájú még: Die Juden als Patrioten című előadása, melyet Berlinben és Lipcsében tartott 1898 januárjában a Verein für jüdische Geschichte und Literatur meghívására. A nemzetek és államok történetéből bizonyítja a zsidó nép hazaszere-tetét. A héber nyelv szókincsében — úgymond — az *emunoh* szó jelentése: hit, vallás, hűség. Hit, vallás, hűség, hűség a szó legtisztább értelmében, a zsidó számára hasonló fogalmat jelentenek, egyformán szentek, egyformán törhetetlenek. Büszkén hivatkozik a magyar zsidók hazaszere-tetére, kik ezrével harcoltak a szabadságharcban hazájuk szabadságáért. «Magyarország —

úgymond — jól tudja, mit köszönhet a zsidóknak, hősiességüknek és hazaszeretetüknek. A zsidók nélkül a szabad Magyarország bizonyára nem érte volna el azt a helyzetét és jelentőségét, melyet ma elfoglal az európai államok közt, mint ahogy Spanyolország nem süllyedt volna magasságából oly mélyen, ha klerikális türelmetlenségében nem kergette volna ki országából legszorgalmasabb és legmozgékonyabb alattvalóit, ha még zsidó lakosai lennének. Ezt nagyon jól tudják a spanyolok. Az orvul meggyilkolt nemes spanyol miniszterelnök don Canovas de Castello madridi tartózkodásom alatt azt mondta nekem: Hasson jómódú és művelt zsidókra, hogy Spanyolországban letelepedjenek, örömet fogadjuk majd őket.»

De nemcsak kifelé akarta a zsidóság igaz értékeit bemutatni, tudatában volt a napjainkban felvirágzó ügynevezett belső misszió nagy értékének, átérezte azt az igazságot, hogy a kívülről való elismerés csak akkor következhetik el, ha megelőzi a zsidó öntudatnak széles rétegekben való felébresztése. A történeti megismerés szerinte leghathatósabb felébresztője a zsidó önérzetnek, ezért törekedett arra, hogy a történet népszerűsítésével megnyerje a műveltebb elemeket, hogy azokat hozzákapcsolja az ősi hithez, hogy azoknak beszéljen a mult dicsőségéről és az ősök szenvedéseiről, hogy így felébressze a lelkek mélyén szunnyadozó történeti tudatot, mely összeköti a jelent a multtal. Beszélt az asszonyokhoz, a család oszlopaihoz, a *bész Jákobhoz*, Jákob házához, ahogy az agáda találóan nevezi a nőket, és az egyetemi ifjakhoz, a jövő reménységéhez, melyhez nagy számmal csatlakoztak a fiatalabb

lateinerek. Az előbbieknak szolt 1879-ben megjelent gyönyörű, 375 oldalas könyve: *Die jüdischen Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst* (Leipzig, Brockhaus), az utóbbiaknak pedig gondosan kidolgozott felolvasásai, melyeket a régi evangélikus gimnázium sütőuccai aulájában tartott.

Tudósok, költők, mártírnők, művésznők, jótékony asszonyok, különböző nemzetek jeles zsidó írónői kitűnően modellált alakjait vonultatja fel könyvében, melyet Reismann Mária 1883-ban fordít le magyarra. (Zsidó nők a történelem, az irodalom és művészet terén. Bp., Révai.) Egyébként e könyvvvel esett meg, hogy azt Zirndorf H.: *Some jewish women. Translated from the German* címen a filadelfiai Jewish Publications Society kiadásai közt angol nyelvre lefordította, a nélkül, hogy a szerző nevérol említést tett volna.

Az élő szó szuggesztív erejével lelkesítette az egyetemi ifjúságot és az ahhoz közelálló elemeket kiváló gondossággal kidolgozott előadásaival. Már svájci tartózkodása alatt művelte a tanításnak ezt az ágát. 1868-ban beszélt Badenben: *Die Bestrebungen der Gegenwart* címen. 1870-ben pedig a baseli egyetem aulájában: *Die Bewegungen im Judenthume*. Pesten 1878 és 79-ben tartotta híresekké vált előadásait, melyekről lelkesedéssel számolnak be a Jellinek—Szántó-féle bécsi *Neuzeit* hasábjain a fiatal Max Weinstein — a későbbi Szabolcsi Miksa — és Spitzer D. H. pesti nagykereskedő. Kéziratban megvannak a felolvasások, közzétételük még ma is értékes és hasznos munka lenne.

Az 1878—79-i ciklusban a következő témákról beszélt: 1. Lessing's Nathan der Weise. 2. Die Charak-

tere und Personen der Dichtung. 3. Schiller's Beziehungen zu Juden und Judenthum. 4. Die Humanität des 18. Jahrhunderts und ihre Träger. 5. Intime Freundschaftsverhältnisse zwischen Juden und Christen. 6. Der Dichter Kuh. 7. Die ersten deutschen jüdischen Dichter. 8. Die Juden in Indien und Afganistan. 9. Humanitätsbestrebungen der Gegenwart. 10. Die Bewegungen im Judenthum. 11. Jüdische Residenten und Hofjuden. 12. Jüdische Diplomaten und Staatsmänner den Gegenwart. Zsidó előadót még úgy nem ünnepelek a pestiek, mint Kayserlinget, kinek auditóriumában sok tekintélyes nemzsidó tudós is helyet foglalt. Az 1897-ben megalakult németországi irodalmi és történelmi egyesületek vetekedtek, hogy a hetven évhez közeljáró mestert üdvözölhessék az előadói katedrán. Berlin, Hamburg, Lipcse, Hannover, Braunschweig, Prága és Zürich hívják meg egyidőben. Berlin és Lipcse meghívását fogadta el.

A nagy tömegek felvilágosítását tartotta szem előtt népszerű történelmi tankönyve is : Handbuch der jüd. Geschichte und Literatur. Hecht Emánuel : Geschichte Israels c., száraz kronológiai adatokat, személy- meg könyvcímeket tartalmazó könyvecskéjét dolgozta át 1879-ben harmadik kiadásában. Még az 1900-ban megjelent hetedik kiadás is a címlapon Hecht nevét említi, noha a 247 oldalból álló könyv talán egy kis bekezdést sem tartalmaz, mely tollából folyt volna. Igen népszerű tankönyv, mellyel talán csak a Brann-féle kézikönyv vehette fel a versenyt. Még 1909-ben akadt dr. Doctor M. személyében újabb átdolgozóra. Nemzedékek tanulták belőle népünknek szenvedéssel telt, vi-

szontagságos, dicsőséges multját. 1890-ben fordította le Levy M. A. dán nyelvre Simonsen-nek, Kopenhága tudós főrabbijának előszavával. Lefordították még lengyel és orosz nyelvre. Magyar nyelvre Csukási Fülöp és Schön József dolgozták át.

Ugyancsak felvilágosító munkát akart végezni hetilapja, melyet Kohn Sámuel hitszónok társával adott ki Pestre jövetele második évében 1871-ben: Ungarisch-jüdische Wochenschrift, Organ für Gemeinde, Schule und Haus. Irodalmi tartalmának nagy részét maga írta, azonban még nem volt meg Pesten a kellő rezonanciája.

A zsidó család lelki épülésére és a történeti megismerés terjesztésére szolgál főleg a német zsidó homiletika terén úttörő munkája: Bibliothek jüdischer Kanzelredner. Eine chronologische Sammlung der Predigten, Biographien und Charakteristiken der vorzüglichsten jüdischen Prediger. Für Rabbiner, Prediger und Lehrer und als Erbauungsbuch für die Familie (1871—72). Elsősorban a német prédikáció történetét mutatja be, kronológiai sorrendben leírja a német nyelven prédikáló mesterek életét és működését, kezdve Wolf Józseftől, dessauai «Lehrer und Prediger», ki 1808-ban tartotta dessauai Lipót herceg ötven éves jubileumán a herceg és udvarának jelenlétében az első német prédikációt, egészen Kaempf Saul Izsákiig, az ismert prágai hitszónok- és egyetemi professzorig. Egyben közli a mesterek legkiválóbb beszédeit, melyeknek hatásától várja a zsidó öntudat emelkedését a családban. Klasszikusnak mondható kortörténet e munka. Biztos ítélettel jelöli meg benne az egyes szónokok helyét és szerepét

a német prédikációnak és az avval kapcsolatos istentiszteleti fejlődésnek történetében. Megmutatja, miképpen vert gyökeret Németországban a tiszta németnyelvű prédikáció, melyet egy vallási árnyalat sem akar az istentiszteletből kiszorítani, mely a legortodoxabb gyülekezetben is az istentisztelet integráló része lett. A tudományos elmélyedés és a műveltség általános terjedése az istentisztelet tórafelolvasása mellé iktatták a beszédet, mint annak méltó kiegészítését. Csaknem maga írja e két nagy kötet szövegét. Tudományos melléklete: *Homiletisches und literarisches Beiblatt*, kiváló munkatársak találkozó helye. Foglalkozik az egyetemes zsidó homiletika történetével, irodalmával és bibliográfiájával. Hatása alatt gazdag, utánzó irodalom keletkezett. Így kiemeljük a bécsi kiváló prédikátornak, Jellineknek munkáját, melyet a zsidó prédikáció első kutatójának, Zunz Lipótnak 90 éves születésnapjára kiadott *Festschrift*ben tett közzé *Kuntrász há—mászpid* címen, melyben a héber gyász- és emlékbeszédek bibliográfiáját adja. Továbbá *Maybaum Zsigmond* hazánkfiának, a berliniek ünnepeelt hitszónokának 1890-ben megjelent *Jüdische Homiletik*jét. Hasonló céloknak akar szolgálni a nemrég megindult *Jabne*, a Magyar Zsidó Szemle homiletikai melléklete. 1890-ben adta ki *Kayserling* apósának, *Philippson Ludwignak*: *Die Rhetorik und jüdische Homiletik* című teoretikus kézikönyvét.

Csodálatos, hogy magának *Kayserling*nek, az ünnepeelt és elragadó szónoknak alig jelent meg beszéde. Kegyeletes szándékkal adta ki egy évvel halála előtt *Philippsonnak* egy beszédkötetét: *Siloah (Neue Folge)*. Eine

Auswahl von Predigten, aus dessen handschriftlichen Nachlasse herausgegeben (Leipzig 1904), de a maga beszédeinek kiadására nem gondolt. Egy peszachi és egy szukkoti és néhány halotti beszédjén kívül nem jelent meg prédikációja. Pedig gondosan kidolgozott beszédei, melyek nagy számmal maradtak hagyatékában, ma is nagy olvasótáborra számíthatnának. Mindig esemény volt hallgatósága számára, ha megjelent a szószéken, valósággal lenyűgözte azt varázslatos szava. A gyakran zsúfolásig megtelt, hatalmas arányú dohányuccai templomra mélységes, áhítatos csend borult, ha felhangzott oktatása. A szavak, melyekkel a Magyar Zsidó Szemlében (XI. 7) congeniális társát, a szószék ünnepelt mesterét, Jellinek Adolfot jellemezte, teljes mértékben reáillenek. Azt írja Jellinekről: «Prédikációi mindig szellemesek és mély kedélyűek, minden dagálytól mentesek, mindig a zsidóság multjára támaszkodnak, a mellett a jelen friss lehelletétől vannak áthatva. A legtöbb zsidó szónoktól abban különbözött, hogy a jelen kérdéseit a civilizált világ, a népelet, a vallás és tudomány legnagyobb problémáit és jelenségeit a vallás szellemében tárgyalta, ezáltal mindig aktuális és érdekes volt. Ő volt az első, aki a tudományt a szószék szolgálatában értékesítette s a tudomány embereit és zászlóvivőit prédikációiban olykor méltatta.» E jellemzés teljesen reáillik Kayserlingre, a szónokra, de megtoldhatjuk avval, hogy mesteri módon tudta mindig a kornak káros erkölcsi tüneteit festeni és evvel megrázó hatást ért el. Beszédei a megtisztult hazaszeretet, fenkölt etika, mély vallásosság szellemétől voltak áthatva. Vezérmottója mintegy beszédei-

nek : Lasset uns als Bürger Juden und als Juden Bürger sein, lasset uns unsere Brüder im anderen Lager lieben und achten. Emlékbeszédei, melyekben hazánk és felekezetünk nagyjainak áldozott, mindig feltűnést keltettek és mély hatásúak voltak. Cremieux Adolf, Montefiore Mózes, Andrassy Gyula, Irányi Dániel, az aradi Steinhardt Jakab fölött tartott beszédei, hogy csak néhányát említsünk, felejthetetlenek maradnak.

Egy évvel halála előtt, 1904 pészach második napján hatalmas emlékbeszéddel áldozott Sulzer és Mannheimer 100 éves születése napján az ő emléküknék. A chevra kadisa alapítási ünnepein mindig hatalmas tömeg épült szellemes fejtegetésein. A történész éles szemét nem kerüli el dátum, melynek fontosságát nem emelné ki tanulmányzó hallgatósága előtt. Feltűnést keltett, hogy csak egy példával szolgáljunk, 1884 szeptember 5-én tartott beszéde, melyben reámutatott a dohányuccai templom 25 éves fennállására, a nélkül, hogy a hivatalos körök előzetesen ügyeltek volna e jelentős dátumra. A mellett tömérdek funkciót végez. Nincs módunkban megközelítőleg sem megjelölni halotti beszédeinek számát, de esketéseinek száma megállapítható a községi anyakönyv nyomán. 1871 szeptemberétől 1905 április 16-ig 7666 esketést végez a 21,833 esküvőből, melyet Pesten ez idő alatt tartanak. A millenáris évvel kezdődő rohamos magyarosodás alig csökkenti praktikus lelkészetének eme részét. A mellett tevékeny részt vesz rohamosan fejlődő közösségének minden munkájában. Imaházakat avat, jótékony egyesületek közgyűléseinek ünnepi szónoka, a virágzó Talmud Tóra tanuló-seregének leghathatósabb buzdítója. Megindítja az üldö-

zött orosz zsidók széleskörű segélyakcióját, tanácsadója és megértő vigasztalója a kisembereknek, kik számára a nap minden részében nyitva áll meghitt dolgozószobája. Ezért páratlan a népszerűsége.

Megértő kartársa élő kollégáinak, kikkel együtt dolgozik szakadatlanul hitközsége felvirágoztatásán, kegyeletes tisztelője a holtaknak, kiknek méltó emléket állít. 1884-ben adja ki meglehangú előszóval Bach József dr.-nak, a pesti hitközség szerény hitszónokának önéletrajzát. *Selbstbiographie weiland Dr. Josef Bach, Prediger und Religionslehrer der Pester isr. Kultusgemeinde, Dr. der Philosophie, Magister der höheren Mathematik* címen.

Kegyeletes buzgóságának tárgya nagy elődje, Meisl Wolfgang Aloys dr., kinek életművét, a tizennegyedik századbéli, provençe-i születésű és Rómában élő Kalonymos b. Kalonymos Eben Bochán című erkölcstük-rének hátrahagyott metrikus német fordítását gondozásába veszi, előszóval ellátja és a Meisl-jótekonysági egyesület megbízásából kiadja. Evvel meg nem elégedvén, mesteri kézzel megírt életrajzban örökíti meg Meisl emlékét 1891. Igazságot óhajt szerezni az életben sokszor félreértett férfiúnak, tisztultabb felfogáshoz és igazságosabb megítéléshez akarja vezetni azokat, kik gáncsokodásukkal elhomályosítani akarják Meisl egyéniségét.

*

Doch die Zeit drängt und es übersteigt meine Kräfte, in einer flüchtigen Halbenstunde den Inhalt des bis zum letzten Blatte beschriebenen Lebensbuches Kayserlings darzustellen, hat er doch als Mann rastloser

Arbeit von frühester Jugend bis zum späten Lebensabend auf dessen Blätter geschrieben. Es war ihm gegönnt, ausgerüstet mit allen Wiegengaben des freundlichen Geschicks, sein ganzes Leben hindurch seinen Lieblingsarbeiten sich hinzugeben, begleitet vom Sonnenblicke der günstigsten Fügungen. Ein Meister der Wissenschaft, der durch den gediegenen Ernst und durch die hohe Bedeutsamkeit seiner Forschungen Bewundernswertes hervorbrachte und den Bereich unseres historischen Wissens durch liebe- und hingebungs-volle Eröffnung der bis dahin verschlossenen Quellen förderte und mehrte.

Es war aber auch eine besondere Fügung der Vor-scheidung, die ihm eine verständnissinnige Gattin zuführte, die durch vier Jahrzehnte mit Treue und Sinnigkeit ihn hegte, die vor kurzem ihren neunzigsten Geburtstag ungetrübten Auges in ungebrochener Frische feierte. Die Tochter Ludwig Philippson's schuf ihm eine innige, harmonische Häuslichkeit, eine Heimstätte des Gottesfriedens, und es war eine gewissermassen ritterliche Huldigung, die Kayserling seiner edler Gattin darbrachte, als er sein letztes grosses Werk dem Andenken ihres berühmten Vaters, Ludwig Philippson, widmete. (Leipzig 1898.) Der Anlage und Form nach schliesst sich diese Arbeit der Biographie Moses Mendelssohn's an. Mit geklärter Urteilskraft, weist sie die Stellung Philippson's im jüdischen Geistesleben an und zeigt in meisterhafter Darstellungsweise, wie Philippson an der Fortsetzung des von Mendelssohn begonnenen Werkes der Kultur und Aufklärung seiner Glaubensgenossen weiter arbeitete, wie Philippson —

mit Kayserlings Worten zu sprechen — «die jüdische Masse aus der religiösen Erschlaffung geweckt, den Kampf gegen die Geistesträgheit und den religiösen Indifferentismus aufgenommen und zugleich mit der in allen Ländern von ihm angestrebten bürgerlichen Gleichstellung der Juden die Verjüngung des religiösen Lebens und der wissenschaftlichen Durcharbeitung des Judenthums gefördert.»

So wollen wir in dieser pietätvollen Stunde bloß skizzenhaft die reiche Aussaat des Geistes Kayserling's, wie auch die Früchte seiner Arbeit auf dem Felde der Erkenntnis darstellen. Meir war sein Name und gleich dem grossen Tannaiten Meir erleuchtete er die Augen der Weisen mit seinen Arbeiten, und wie Meir der Grossmeister des Maschals, des Gleichnisses durch seine Reden die Seele der Zuhörer bewegte, so erbaute er seine Zuhörer durch seine an Mannigfaltigkeit und erhabener Gedankenfülle reiche Predigt, und so wie Meir ein livlor—libellarius war, so war Kayserling ein libellarius, der mit seinen wegweisenden Arbeiten der Wissenschaft und Kultur diente. Sein Name bleibt uns und den Kommenden ein strahlendes, weithin leuchtendes Vorbild hingebungsvoller Tätigkeit. Und es bewährt sich an ihm und seinem Angedenken das alte Wort: Die Bildner der Menschheit leuchten, wie der Glanz des Firmamentes für und für.»

Dr. Weisz Miksa.

Jegyzet. Az emlékbeszéd befejező részét az előadó németül mondotta a jelenlevő német vendégekre való tekintettel.

Szerk.

ÚJ KÖLTEMÉNYEK.

Csak szomorú . . .

Csak szomorú emberi sorsomat néztem
 S tagadtam az isteni gondviselőt,
 Mert fájt, hogy a jóból nem adja ki részem
 S fajtám is csak keresi, kérleli őt.

De végre az emberi lét nyomorából
 Fölnézett a csillagos égre szemem. —
 Hogy össze nem omlik, hogy egyre világol,
 Kell lennie úrnak a végtelenen.

S kigyúlt szívem: teljes az ő műve, rendje!
 Hiú, önös kétség, bennünk ami dúl!
 S kit föl se fog ember, bírálni ne merje,
 S hozzá föl úgy ér, ha elébb leborúl.

Már nem siratom kicsiny emberek bűját,
 Lehúllva imádom az ősi erőt,
 Eszmei fenségét és gondjai súlyát
 És szíve kegyét, a világ-ölelőt!

(1929.)

Isten és ember.

Embertől ha bántalmat szenvedtem,
 Lelkem magányába menekedtem.

Istenemet hívtam és ő eljött,
 Eloszlatott bú- és bosszú-felhőt.

... Mostan az ő sujtó kezét érzem,
Most tán ember segítségét kérem?

Nem. Nem... Ember kegyelménél jobban
Bízom, Isten, a te haragodban.

(1929.)

A szakadék.

Hitetlenül futnak az életen végig,
A mély szakadékig.
Egy pillanatra dideregve megállnak
Szélén a halálnak.
És félelem, jajszó hördül a szivekben
És vád, tehetetlen.
És átok a sorsra, az ördögi rosszra,
Világra mért hozta?
Halálba mért küldi az elgyötört fajtát?
... S mind nyitja már ajkát,
A szörnyű szidalmat egekbe kiáltva —
Mivé lesz az átka?
Megtörve, susogva elhangzik a légbe,
Mint szent ima vége.

(1929.)

Palágyi Lajos.

AZ «EGYENLŐSÉG» 50 ÉVES JUBILEUMÁRA.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak minden oka megvan arra, hogy az *Egyenlőség* félévszázados jubileumát a maga részéről is ünnepelje. Nemcsak azért, mert az IMIT létrejöttét az Egyenlőség elősegítette

és fennmaradását szolgálta, működését gyámolította, hanem azért is, mert, amely célt az IMIT maga elé kitűzött, azt az Egyenlőség már előbb is megvalósította. Az Egyenlőség magyar zsidó irodalmat teremtett, ifjú írói gárdát nevelt, melynek tagjai és nemzedéke részben az IMIT munkásai, részben az egyetemes magyar literatúra művelői lettek.

E sorok írója nem tartozik az Egyenlőség régi írógárdájához; mindössze 14 éve, hogy az Egyenlőség ünnepi cikkeit időről időre írja; előbbi évekből mindössze ha egy-két kisebb írása látott napvilágot az Egyenlőség hasábjain, de *50 év óta* olvasója annak és mintegy a maga élettörténetéből tudja megítélni, minő hatással volt a magyar zsidóság ezen hitfelekezeti, irodalmi és politikai hetilapjának a magyar zsidóság köztudatára és szellemi életére.

Ugyancsak mint az IMIT-nek első korosztálybeli tagja és munkása illetékesnek érzi magát eleget tenni az IMIT-Évkönyv szerkesztősége részéről jövő kedves felhívásnak, hogy az IMIT-Évkönyvben adjon kifejezést a magyar zsidó irodalmi társulat ünneplő érzelmeinek.

Félévszázad egy hetilap életében bizony igen nagy idő. Hiszen Európa történetében, a világtörténetben mennyit jelent az utolsó 50 esztendő. Ezt a ziháló, forrongó, trónokat, felfogásokat, társadalmi berendezéseket elnyelő 50 esztendő világtörténeti örvényt végiggondolni, szédítő valami. És ezt a korszakot élte át — szellemében, célkitűzésében, színvonalában és értékében meg nem változva — az Egyenlőség. A magyar zsidóság védelme, jogainak kiküzdése, hitéleté-

nek erősítése, szellemének táplálása, a magyar zsidóság hazafias tradíciójának és irányának ápolása, irodalmi és kulturális tevékenység kifejtése, intézmények teremtésének előmozdítása, a régieknek istápolása és felkarolása, a zsidóság igazának kivívása, becsületének oltalmazása az Egyenlőség tartalmának vezérszólama 50 éven át.

Fájdalmas emlékű, izgalmas időszaknak köszöni létrejöttét. A tizaeszlári szörnyű vérvád sötét hullámvérésén indul meg kicsiny bárkája, mikor a nemzet belső békéjével és külső hírnevének és világbecsületének tisztaságával és épségével nem törődő tervkoholók, ármányosok és méregkeverők igyekeznek lázba ejteni a megtéveszthető lelkeket, hogy a népszennvedelmek elvadításával ériék el sötétben szótt terveik megvalósítását, sötét céljaikat. Bogdányi Mór indította meg a lapot, de csakhamar Szabolcsi Miksa szelleme lett uralkodó benne.

Nem bocsátkozom az Egyenlőség öt évtizeden át kifejtett munkájának ismertetésébe vagy bírálatába; inkább néhány régi jellemzést szólaltatok meg, melyekben az igazság szerencsés kifejezését látom, amivel ezeket a nyilatkozatokat is mintegy felhozom a feledés homályából.

Húsz év előtt Eötvös Károly írja ezeket a találó sorokat: «Egyetlen lapunk bármily hosszú és terjedelmes gyűjteménye se múlja felül a tartalom nemességében, irodalmi nyelvünk tisztaságában s az irányok és felfogások magasztosságában. Irodalmi nyereségnek tartanám, ha a közlemények válogatott szemelvényei önálló kötetekben megjelenhetnének.»

Vázsonyi Vilmos ugyanakkor ezt írja: Az «Egyenlőség» örök dicsősége lesz, hogy ez a lap indította meg a recepcióra irányuló mozgalmat, és amíg csak siker nem koronázta munkánkat, megalkuvás nélkül, törhetetlenül küzdött igazunkért.

Székely Ferenc azt írja róla, hogy fennállása óta a lap missziót teljesít. *Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango*; az élőket hívja, halottainkat elsiratja, elűzi a zivatarokat, melyek fejünk fölött gyülekeznek. Ékesszavú tolmácsa annak a két érzelmenek, mely bennünk él, *ragaszkodás az ősi valláshoz és rendíthetetlen hűség a magyar hazához.*

Vészi József ezt írja: Ez volt nekünk az Egyenlőség: szellemi és erkölcsi tőkénk, biztatásunk a csüggesztő jelenségekkel szemben, vigasztalódásunk a búsító viszonyok között. Fegyvertárunk az igazságért vívott harcainkban; porondunk, melyen mérkőzhettünk emberi és honpolgári méltóságunk védelmében. Jogaink tolmácsa, érdekeink istápjja, törekvéseink segítője, álmaink őrzője.

Akkor, mikor e sorok jubiláris számban megjelentek, Szabolcsi Miksa csodálatraméltó működésének virágjában volt. A tetőfokon; a magaslaton. Négy évre rá meghalt. Az örök hazába költözött; de emléke él a magyar zsidóság lelkében, neve fényben áll a magyar zsidóság emléktemplomában és szelleme továbbhat fia és követője hűséges és következetes munkájában.

Szabolcsi Miksáról közvetlenül halála után egyik leghevesebb politikai ellenfele, az *Alkotmány* munkatársa azt írja, hogy kezdve a tiszaezlári pörtől, a zsidó vallás recepcióján át a zsidó autonómia mozgalmáig, csak-

nem minden zsidó ügy sikere a nevéhez fűződött s közben ráért szervezni a zsidó irodalmi egyesületeket, a jótékonyági intézményeket, amelyekkel a magyarországi zsidóság európai nivóra emelését mozdította elő.

Es minthogy az Egyenlőség neve három évtizeden át Szabolcsi Miksa nevének a metonimiája volt, ez a jellemzés teljességében ráillik az Egyenlőségre is.

Mikor Szabolcsi Miksa meghalt, ravatala előtt állottam és hatalmas tehetségének sokoldalúságát és érde-meinek gazdagságát tükröződni láttam a multból fel-merülő történelmi sziluettekben, jellegzetes zsidó történelmi fejekben, melyek tömören fejezték ki a lényének különböző oldalait. Mint a közélet figyelője és regisztrátora ő volt a mi *Juda Leon Modená-nk*. Mint érzelmeink lírikus tolmácsa, ő volt a mi *Juda Halévi-nk*. Mint a honszeretet tolmácsa, ő volt a mi *Jeremiás-unk*. Mint hittestvéreink szószólója ő volt a mi Mardocheusunk, *Mordecháj hajehúdi*. Mint ügyes-bajos dolgaink stadlanja és negociátora, ő volt a mi Joselmannunk. Mint a Szombatosok és Falasák keresője, ő volt a mi *Chaszdáj ibn Saprút-unk*. Mint hitvitázó, ő volt a mi *Bonastruc de Portá-nk*. Mint útleíró ő volt a mi Tudelai Benjaminunk.

És mivel neve és az Egyenlőség cserefogalmak, annál fogva, ami róla áll, az áll az Egyenlőségről.

A biblia üdvösségesnek és szépnek mondja, ha az apák helyébe állanak a fiúk. A talmudi bölcsek pedig azt hangoztatják, hogy az apák munkáját öröklik a fiúk és hogy az apák munkája mintaképpül szolgál fiaiknak.

Ezek a bibliai és hagyományos igazságok megvalósultak az Egyenlőség fél évszázados történetében;

megvalósultak nemesen, lélekemelő módon, magasztosan. Az ünnepen az IMIT az elismerés pálmáját és a hála virágait nyújtja az Egyenlőségnek. Üdvözlétéhez kapcsolja a hő kívánatot, hogy a magyar zsidóság javára fényes eredménnyel és áldásosan működő kiváló lap tiszta tradíciójához híven ragaszkodva virágozzék és fejlődjék tovább dús erővel, gazdagon és árassza áldásos hatását a magyar Izraelre. Egyben átérezzük mélyen és kimondjuk benső megindultsággal és az ünnepi hangulatot átsugárzó meghatottsággal és tisztelettel, hogy a szeretet és elismerés üdvözlése, melyet az Egyenlőségnek átnyújtunk — egyszersmind *a kegyelet hódolata Szabolcsi Miksa emléke előtt.*

Dr. Hevesi Simon.

SZÓFER MÓZES.

A pozsonyi zsidó pap, Szófer Mózes, nemcsak a magyarországi, hanem az egész zsidóságnak leghíresebb rabbija volt a XIX. század első felében. Sok százra menő tanítványa világgá vitte nevét mindenhová, ahol abban az időben zsidók laktak. Voltak ugyan nagynevű kor- és kartársai: a morva-nikolsburgi országos rabbi, Benedikt Márkus (Binét Mardecháj); apósa Éger Akiba, poseni, Teitelbaum Mózes sátoraljaújhelyi rabbi, de jelentőségre és népszerűségre egyik sem vetekedhetett vele. Azonkívül egyikük köré sem gyülekezett a tanulni vágyó fiatal emberek oly nagy száma, mint Szófer Mózes köré.

Egyéniségének varázsa rajként vonzotta magához a tanítványokat, akik teljesen behódoltak mesterüknek és már életében «Isten angyalának» nevezték. Mély hatást tett mindenkire jellemének szilárdsága és aggságáig megőrzött gyermekies kedélye. Maga iránt szigorú, másokkal szemben elnéző volt, munkás szorgalma bámulatraméltó. Jámborsága, szerénysége, segítőkészsége szinte páratlan. A hagyományos zsidó tanokban való jártassága e korban talán egyedülálló. Szép harmóniában összezsugoruló egyéni tulajdonságait azonkívül még megkoronázta az Isten azon különös kegyelme, hogy borotvaéles esze volt. A hagyomány megszentelte zsidó berendezéseket feltétlenül irányadóknak tekintette, amelyektől soha el nem térítettte magát. Azáltal mintegy az ősi zsidó néplélek megtestesítőjévé vált. Ez a magyarázata annak, hogy intézkedéseit, döntvényeit már napjaiban is, de később feltétlenül irányadó zsinórmértéknek tekintették mindenütt az egész világ zsidósága körében. Szava ma sem hagyható figyelmen kívül.

Tekintélyének növeléséhez az idők folyamán még egy körülmény járult. Szófer évszázadokra visszatekintő tudós és szentéletű ősök ivadéka volt, akiknek nevei szintén nimbuszt adtak amúgy is nagy tekintélyének már életében is. Hasonló kiváltságos családi körülménnyel ékeskedtek ugyan mások és különösen az említett három rabbi kortársa is, azonban magábanálló dolog, hogy utódai, firól-fira való leszármazottjai, ugyanazt a (pozsonyi) rabbi-hivatalt töltötték és töltik be ma is, immár a negyedik nemzedékben, mint ősük, Szófer Mózes. Hasonló, speciális jelenség egész Európá-

ban — tudomásom szerint a föld kerekéségén — manapság sehol sincsen, hogy több mint százhusz éven át hű maradjon ugyanaz a zsidó közösség lelkipásztora családjához az idők minden változása ellenére, és hogy másfelől ugyancsak fiúról-fiúra öröklődjék a szent hivatás betöltésére való hajlam, készség és készütség.

Szófer Mózes fiú- és leányági utódai közül a mai napig számosan működnek hazánkban és külföldön is rabbi-hivatalt viselő állásban. Az általa nagy hírre emelt pozsonyi jesívából kikerült tanítványok — számuk az idők folyamán tízezernél többre tehető — mindenfelé hirdetik dicsőségét. A számos irányra bomló zsidóság minden árnyalatú hitközségében találunk lelkipásztorokat, akik rövidebb vagy hosszabb ideig voltak Szófer Mózesnek vagy leszármazottjai vagy tanítványai valamelyikének Pozsonyban vagy másutt tanítványai. Ma már nemcsak Európában, hanem Amerikában, Dél-Afrikában, a Szentföldön, sőt állítólag Ausztráliában és Japánban is van rabbi, aki büszkén a pozsonyi Szófer-család tanítványának vallja magát.

Erdemes tehát életrajzi adatait szemünk elé állítani, főleg azon följegyzések alapján, amelyeket nagy szeretettel írt meg az unokája, Szófer (Schreiber) Salamon jelenlegi beregszászi rabbi Chut-Hammesulas címen. Ismeretes, hogy Szófer Mózesről már életében terjedt el a zsidóság körében számos legendaszerű elbeszélés, köztük bizonyára olyan is, amelynek történeti alapja is lehet.

Szófer (Schreiber) Mózes 1762 szept. 24-én, péntek délután, a megtérés szombatjának közvetlen beköszön-

tése előtt, tisri 7-én született Majna melletti Frankfurtban jámboréletű szülők első gyermekeként. Atyjának Sámuel, anyjának Rőzel (Rózsika) volt a neve. A Szófer-család tősgyökeres frankfurti zsidó familia volt. Még ma is áll az ottani temetőben az a sírkő, amelyet ükapja, az 1640-ben elhalt Szófer Simon porladó hamvai fölé emeltek. A Szófer-család azonban még ezt megelőzőleg néhány évszázadra tudja visszavezetni családfáját, amelyen több kiváló rabbinus és tudós díszel. A jámbor élet és tudományszeretet mintegy örökségként szállt fiúról-fiúra. Ilyen irányban nevelni gyermeküket volt legfőbb törekvése mind az atyának, mind az anyának. E cél elérésére az akkori Frankfurt igen alkalmas talaj volt.

A XVIII. században Frankfurt a Németbirodalom legszebb és legnagyobb városa volt. Legfeljebb Hamburg vetekedhetett vele. Berlin és München még akkor központtá való kibontakozásuk legelső napjait élték. Azonkívül az ottani zsidók száma Frankfurttal szemben számba sem jöhetett. Hitközséggé alakulásuknak éppen csak a csírája mutatkozott. Ellenben Frankfurt évszázadokra visszatekintő zsidó hitéleti mintaszerű berendezkedésekkel dicsekedhetett, amelyeket az egész birodalomban ismert rabbik és tudósok nemesen irányítottak. Frankfurt vitte a vezetőszerpet ezen a téren az összes német zsidók között. Híre elhatott a külföldre is. Százakra ment a városban élő talmudtudósok és a hagyományos tanokban búvárkodó tanulók száma. Legtöbbjük megtalálta hajlamának legjobban megfelelő környezetét, ahol továbbképezhette magát. Szombaton és ünnepezen se szeri se száma nem volt

a szívet-lelket felemelő előadásoknak, ahova rajban mentek nagyok és kicsinyek. A hét köznapjain sem szünetelt a szent tanulmány azon kiváltságosok körében, akiket a kenyérkereset nem kötött le másfelé. A gyermekek oktatására rendkívül nagy gondot fordítottak. Minden valamirevaló zsidó apának és anyának az volt a törekvése és büszkesége, hogy fia — «tanul». Ilyen családban és környezetben nevelkedett Szófer Mózes. Első tanítója az édesapja volt. Hacsak valami szabad ideje akadt, fiával foglalkozott. Az akkori gondolkodás még nem jutott arra a meggyőződésre, hogy az első hat évben pihentetni kell a tehetségesnek látszó gyermekeket is és ezért a kis Mózes már négyéves korában tanulta a bibliát az eredeti héber szövegben. Lépésről-lépésre haladva céltudatosan készítette őt elő atyja a talmud és egyéb hagyományos tanok befogadására, míg annyira jutott, hogy atyja jónak látta őt hivatásos tanítónak átadni. Idővel a héber tanulmányokon kívül még elsajátított nem jelentéktelen fizikai, matematikai és asztronómiai ismereteket is. Ekként elkészülve jutott aztán az akkori frankfurti zsidóság legkiválóbb emberének környezetébe, Adler Nátán házába. Tíz éves volt a fiú, midőn 1772-ben a tudós Horovitz Pinkász frankfurti rabbinak hívatott meg, aki ebben a minőségben a jesívának vezetője volt. Adler és Horovitz döntő hatással voltak Szóferre, aki soha róluk meg nem feledkezett. Hálás lelke mindig szeme előtt látta őket, s minden tettét úgy mérlegelte, hogy vajjon nyomdokaikon halad-e.

Tizennyolcadik évében járt, amidőn meghalt atyja, ki vele együtt négy árvát hagyott hátra. Özvegy

anyjára és reá, mint legidősebb gyermekre szakadtak a családfenntartás gondjai. Mindazonáltal tovább is megfeszítő szorgalommal tanult. Volt rá eset, hogy éjszaka az elalvás ellen úgy védekezett, asztala mellett ülve, hogy hideg vízben áztatta lábait. Már húszéves korában közismert tudósként ünnepelték szülővárosában. Adler Nátánt kabala-tanulmányai idővel misztikus gondolkozás felé hajlították. A frankfurti hívek egy kisebb csoportja és tanítványainak egy része vele tartottak. Ez az irány gyanút keltett a hitélet hivatalos vezetősége körében. Mióta az álmessias Sabataj Cebi és bizonyos tekintetben szellemi utódja Frank Jakab szédelgéseikkel elkápráztatták a zsidóság egy részét, óvatos figyelemmel kísért a józan elem minden nem teljesen megszokott, különösen a miszticizmus felé hajló irányzatot. Buzgalmuk azonban jelen esetben túllőtt a célon, amidőn a zsidó nép nagy zömét féltő aggodalmukban 1779-ben az összes frankfurti zsinagógákban kihirdették, hogy Adler Nátán istentiszteleti összejöveteleit (minjánját) senkinek sem szabad felkeresnie, majd kötelességévé tették, hogy a hitközségi felügyelet alatt álló zsinagógák egyikébe járjon az istentiszteletekre; ellenkező esetben átok alá helyezik. Ezt a hirdetményt Horovitz főrabbi élén az egész rabbinátusi hivatal és a hitközség vezetősége aláírta.

Adler ártatlansága tudatában meggyőződéséből engedni nem akart; békeszeretete azonban arra készítette, hogy elhagyja Frankfurtot. Erre igen kedvező alkalom kínálkozott, amidőn a morvaországi Boskovitz zsidósága rabbijává választotta. Adler 1782-ben foglalta el hivatalát, legjelesebb tanítványa, Szófer Mózes

pedig követte őt — úgy mondhatjuk — önkéntes számkivetésébe. Egynapi úton gyalog futott mestere szekere után, míg utólérte.

Ekkor Cseh- és Morvaországok a zsidó tudomány-nak valóságos ékességei voltak. Landau Ezekiél prágai, majd később Binét Mardecháj nikolsburgi morvaországi főrabbi oly szellemi életet teremtettek, amelyhez fogható az akkori nyugat-európai államok zsidósága körében sehol sem volt található. Ebben a környezetben töltött el Szófer Mózes igen kevés megszakítással tizenhat évet.

Adler Nátán körülbelül négy évig maradt Boskovitzban. Ezalatt Szófer valóságos famulusa volt neki. Házi szükségleteiről ugyanő gondoskodott. Fát vágott, vizet hordott részére, hivatalos és magántermészetű utazásaiban elkísérte. Szolgálatára mellette volt többek között Bécsben, Prágában, Nikolsburgban és Fürthön. Midőn Adler Frankfurtba visszatért, Szófer Prossnitzban telepedett le. Akkor még oda nem érkezett meg az újonnan megválasztott rabbi és Szófer Mózes végezte ideiglenesen az ottani papi teendőket, kisebb jesívát is tartván fenn. Ottléte legelején kitűnően old meg matematikai és geometriai ismeretei felhasználásával egy érdekes hitéleti problémát. Boskovitz Farkas rabbi megérkezte után együtt oktatják a fiatalembereket a hagyományos irodalomban.

Abban az esztendőben, hogy Szófer Mózes Prossnitzba érkezett, halt meg Berlinben Mendelssohn Mózes. A huszonnégy éves fiatal tudós már ekkor tisztában volt azzal az antagonizmussal, amelyet erősen képviselt egész élete folyamán Mendelssohnnal szem-

ben. Tanítója, Horovitz Pinkász, 1782-ben írta meg Mendelssohn ellen szóló «Tochachath Muszár» című közleményét, amelyben kíméletlen harcot indít a «berlini bölc» ellen, s megtiltja minden tőle származó írásnak az olvasását, házbantartását. Szófer tanítójának nyomdokain haladván, tilalmát kötelezőnek tartotta, és amidőn később vezetőszerpet játszott ortodox hitfeleink körében, e merev álláspontnak tovább is híve maradt és ebben a küzdelemben később ő volt az ortodoxia vezérlő szelleme. — Szófer Mózes három ízben nősült. Mind a háromszor özvegyasszonyt választott feleségül. Első neje a néhai prossnitzi (Boskovitz Farkas előtt működött) rabbi gyermeke, Jerovitz Sára volt, akivel egy negyed századig élt boldog együttlétben. 1814-ben bekövetkezett halála után az 52 éves férfi újból megnősült. Feleségül vette a nagyhirú poseni rabbinak, Éger Akibának 25 éves Sára nevű leányát, Kalischer Ábrahám Mózes boldogasszonyi rabbi özvegyét. Ezt a házasságot a Mindenható dús gyermekáldással kereste fel. Négy fiú és hét leány tette idővel élénkké az akkor már pozsonyi rabbi házat. 18 éves boldog házasság után 1832-ben húnyt el Sára. Férje keservesen gyászolta. Három évig maradt özvegységben. Azonban nevetlen árvái anya nélkül nem maradhatván, harmadszor is megnősült, feleségül vevén Heller Cebi Hirs óbudai rabbi özvegyét 1835-ben.

Mivel Szófer első házassága gyermektelen maradt, három árvát nevelt fel jámbor nejével. Eger Sára első férjétől való két árva leányát (kik közül az egyik gyermekkorában húnyt el) szintén nagy szeretettel fogadta házába. Mindezekről anyagi tehetségének meg-

felelőleg gondoskodott, férjhez adta, hozománnyal látta el őket, kelengyét vásárolt nekik. Szófer abban is Isten kegyeltje volt, hogy mind a három hitvese önfeláldozóan a háznak és családnak élt, s így nagy-szerű példái lehetnek manapság is az önzetlenségben felekezetünk leányainak, asszonyainak. Szófer első feleségével nászhónapjait a nyitramegyei Szenicen töltötte, aminek korjellemző háttere van. Mária Terézia királynőnek a XVIII. század derekán kiadott rendelete megtiltotta külföldi zsidónak Morvaországban való megházasodását. A frankfurti születésű Szófer ezért lakott hónapokon át ifjú nejével Magyarországon, míg végre Prossnitzba való letelepülési engedélye megérkezett. Itt hét évig lakott és kizárólag a zsidó tudománynak élt. Szükségleteiről sógora, Jerowitz Hirs gondoskodott. Itt kezdte meg irodalmi működését is. Költeményeket írt, amelyek halála után jelentek meg *Sirat Móse* címen. Midőn sógora anyagi helyzete meg-ingott, rabbiállás után nézett, amely törekvését 1793-ban siker koronázta, midőn a morva városka Strassnitz (Dresnitz) választotta meg papjává. Ezt a választást az országos főrabbi, Binét Mardecháj 1793 chesván 17-i kelettel jóváhagyja, amely okiratban igen nagyra értékeli a 31 éves tudóst. Strassnitzi működésének ötödik évében két hitközség — a sopronmegyei Nagymarton és a morva Prossnitz — választották meg rabbijukká. Bár az utóbbi város nagyobb volt, mégis a nagymartoniak meghívását fogadta el, mert az egy héttel előbb nekik adott szavát megmásítani nem akarta. Nagymartonban 8 évig — 1798-tól 1806 őszéig — működött. Ebben a kis helységben olyannyira megnőtt

a tekintélye és hírneve, hogy hat hitközség — a morva Trebitsch, Strassnitz (régí székhelye), Vágújhely, Nyitra, Balassagyarmat és Pozsony választotta meg rabbijává. 1802-ben hajlandó lett volna Vágújhelyre átköltözni. Azonban a tavasz elején tűz felperzselvén Nagymartont, fenkölt gondolkodása nem engedte meg, hogy hajléktalan híveit elhagyja. Erre csak akkor került sor, amidőn úgy látta, hogy az őket ért csapást már teljesen kiheverték s ő nyugodt lélekkel távozhatott Magyarország akkori fővárosába, Pozsonyba, melynek hitközsége kitüntető körülmények között hívta meg lelkipásztorává.

Szófer tudományos rátermettsége már Nagymartonban érvényesült, azonban eddig hazánkban még sohasem tapasztalt, világgá vitt szellemi nagy értéke csak pozsonyi 33 éves működése alatt bontakozott ki teljes jelentőségében. Már a XVII. században a török Budában voltak ugyan nagy rabbi tekintélyeink (Kohen Efrájim, Askenazi Jakab és fia Chacham Cebi), azonban egyikük sem működhetett az akkori zavaros időkben négy évtizeden túl (nyolc évet Nagymartonban, 33-at Pozsonyban) hazánkban, mint Szófer Mózes. Ezért őt kell tekintenünk a magyar földön legtovább és legjelentékenyebben áldásos hivatását teljesítő rabbinak, aki ezen a téren feltétlenül híressé tette Pozsonyt és általa Magyarországot. Pozsonyban Szófer Mózes előtt is kiváló rabbik voltak. Állítólag egy ideig itt tartózkodott a XV. században élt tudós nagyszombati rabbi Izsák (Eizik Tirnau). A XVIII. századi pozsonyi zsidó papok között nevezeteseek: Charif Mózes, az idősb Éger Akiba, Barby Méir, Tusz-

menitz Mesulam. Mind a négy férfiú kiváló nagyság volt a talmudtudás terén.

Az akkori koronázó város a zsidó szellemi életnek legkiválóbb központja volt hazánkban, és Nyugat-Európában a XIX. század elején talán egy zsidó község sem mérkőzhetett vele. Hanyatlás mutatkozik Prágában, miután 1793-ban elhunyt az ottani nagy főrabbi, Landau Ezekiél, ugyanaz áll Frankfurtra is, hol Adler 1800-ban és Horovitz Pinkász 1805-ben elköltöztek az élők sorából; Nikolsburg, hol Binét Mardecháj, és Posen, hol ifjabb Éger Akiba élt, viszont nem voltak országos centrumok s oly helyek, amelyek Pozsonnyal a versenyt megállhatták volna.

Az 1831. évi zsidó conscriptio szerint (Büchler Sándor, Egyenlőség, Budapest 1918. XIX. és XX. szám) Pozsonyban ekkor 2940 zsidó lélek tartózkodott. A gyermekeket negyven tanító oktatta. A rabbitanács tagjai Toszk Márkusz, Frisch Mózes, Steinschneider (Prossnitz) Dániel és Salamon Mózes zsidó törvénytudásban és jellemben nagyoknak bizonyultak. A szellemi életre, a könyvszeretetre jellemző, hogy akkor Pozsonyban tíz zsidó könyvkötő élt. A hitközségi tagok között számos komoly készültségű, nagykvalitású talmudtudós volt, akik bármely népes zsidó közösségnek mint rabbik is díszére váltak volna. És ennek a szellemi téren magas szintájon álló körnek a legnagyobbja Szófer Mózes volt. — Irodalmi működésének legjelentékenyebb alkotása responzumai, azaz a számtalan helyről hozzáérkezett hitéleti kérdésekről folytatott tudós levelezése. Az ú. n. responzum-irodalom keletkezését a zsidóság körében homály fedi. Annyi bizonyos,

hogy legalább is másfél évezredre visszatekintő multja van. Nincs kizárva, hogy még ennél is régibb. Ugyanis a közönséges időszámítás első századában élő rabban Gámliél már titkára által megírott levélben értesíti különböző három országban lakó elődeinket a jövő év napjának pontos idejéről. A 275-ben lezárt palesztinai és a 499-ben befejezett babiloni talmudban többször találunk arra esetet, hogy egyesek vagy testületek fordulnak hitéleti kérdéssel (sááló) valamely rabbinusi tekintélyhez, aki válaszával (tesuvó) megadja a kívánt útbaigazítást. Míg a jeruzsálemi szentély fennállott, bizonyára a szinhedrion elnökét tartották erre a legilletékesebbnek. Ezt bizonyítja a tény, hogy rabban Gámliél még felvetett kérdés nélkül is levélben ad útbaigazítást a szétszóródásban élő zsidóságnak. A templom elpusztulása után még sokáig fennállott a szinhedrion intézménye és valószínűleg a mindenkori elnökéhez vagy helyetteséhez fordultak kétes esetekben. Később a babilóni iskolák fejei voltak irányadók és ezeket keresték fel ügyes-bajos dolgaik elintézésében. Egymás mellett, majd később váltakozóan, voltak jesívák Babilonia különböző városaiban, Szurában, Pumpaditában, Nahardeában és Machuzában. Az innen kiindult válasziratokat (responzumokat) részben feldolgozva találjuk a babiloni talmud különböző helyein. Néha a régi keret nyomai meglátszanak, a legtöbbször azonban úgy vannak ezek a válaszdadások megörökítve a talmudban, hogy a kérdés vagy a válasz formulája alig-alig tűnik ki, vagy oka teljesen elmosódott. Ezek lennének a responzum-irodalom legelső nyomai. Azonban alig hogy a babiloni talmud lezárattott, már hatá-

rozottabb alakot kezd felvenni ez az irodalmi ág. Már a hatodik században mutatkozik a gyűjteményes responzumoknak csírája, amely mindjobban kifejlődik, míg végre a gáónok korában közismert alakot vesz fel. Eleinte a válaszok rövidek, tömörek. Van reá eset, hogy egy szóból áll. Felvetették ezt vagy azt a kérdést, vajjon szabad-e ezt vagy azt megcselekednetek. A válaszom reá : igen. A válaszom reá : nem. — Szabad. — Nem szabad. — Meg van engedve. — Meg van tiltva. — Később a válasz két-, három-, négysoros. Míg végre annyira terjedelmes lett, hogy egy-egy responzum valóságos értekezéssé nőtt. Eleinte a jesíva több egymásután következő vezetőinek responzumait gyűjtötték össze, amelyből az ú. n. gáónok responzum-gyűjteménye keletkezett. Később az egyes tudósokét külön-külön terjesztették és önálló könyvet alkotott egy-egy rabbinak responzum-gyűjteménye.

Midőn a babiloni iskolák a XI. században végleg megszűntek, a vezetést más országokban élő kiváló rabbinusok vették át. Mivel a zsidóságnak államilag vagy egyházilag elismert testülete nem volt, kétes kérdésben a kor legkitűnőbb tudósát keresték fel kérdéseikkel. Ha valamely városban kiváló rabbi székel, annak híre gyorsan elterjedt. Szent élete, megbízhatósága, kiterjedt tudománya valóságos orákulummá tették, százfelől is elhalmozták kérdéseikkel. Az idők folyamán körülbelül ezer ilyen responzum-gyűjtemény keletkezett. Van olyan szerző is, akinek a tollából néhány száz responzum maradt reánk. Az egyes válasziratok száma több százezerre tehető. Így tehát majdnem áttekinthetetlen ez az irodalmi ág részleteiben.

Szófer Mózes levelezése nemcsak a magyarországi zsidóságnak legjelentékenyebb irodalmi terméke e téren, hanem korban messzire vissza- és hátramenőleg a külföldön sem találunk olyant, amely az övét felülmúlja kiválóság és szám tekintetében. Nyomtatásban Chatham Szófer címen hat kötet látott napvilágot. Unokája számítása szerint az évek folyamán 1377 responzumot írt meg. Köztük számos olyant, amely valóságos remekmű tartalom és stílus tekintetében. A XIX. században senki sem mérkőzhetik vele, a XVIII. században Landau Ezekiél Noda Bihuda című responzum-gyűjteménye állítható csak melléje. Azonban a kétes kérdésben hozzájuk fordulók száma tekintetében az elsőség szintén Szófert illeti. Landaut körülbelül 340-en, Szófert majdnem 500-an (egyesek és intézmények) keresték fel. Szófer kereken 150 magyarországi, 25 osztrák, 19 németbirodalmi helységbe intézte responzumait. Kisebb számmal mentek Amsterdamba, Endingenbe (Svájc), Jeruzsálembé, Szafetbe, Bukarestbe, Szerethbe, Vilnába és egy törökországi helységbe. Az első responzumot 1796-ban írta 34 éves korában, még strassnitzi rabbisága idejében. Nagymartonban százon alul intézett válasziratot. A többit mind Pozsonyban. (Bacher, Magyar Zsidó Szemle IX. és X. évfolyamok.)

Milyen nagyra értékeli az utókor Szófernek e tekintetben való jelentőségét, mutatja, hogy a Sulchan Árucl döntvénytárához nyomtatott, az oroszországi rabbi Eisenstadt Ábrahám Cebi írta Piszché Tesuba című könyvben százszámra van idézve Szófer nézete, utasítása, intézkedése mind a vilnai 1895-ös, mind a

lembergi 1898-as kiadásban, és hogy a héber enciklopédia (VII. 159. b.) őt nevezi az «utolsó decizornak, akit irányítóul el kell ismernünk.»

Levelezéseiben óvatosan került minden szellemeskedést, túlzó dialektikát és írásai valósággal az egyszerűség és keresetlenség mintaképei. Stílusa világos, tiszta, könnyen érthető. Viszont a talmud különböző köteteihez írott megjegyzései (novellái, chidusim) az elmésségnek, szellemességnek fejtegető, magyarázó, borotvaéles észnek kiváló bizonyítékai. A tórához való magyarázatai és egyéb iratai vonzóan vannak megírva és közkedveltségnek örvendenek ma is. E sokoldalú irodalmi munkálkodása mellett időt szakított közügyek elintézésére is. Hitközségének minden fontosabb ügyét közölték vele, s beleegyezése nélkül el nem intézték. A legjelentékenyebbeket ő irányította. A pozsonyi község annyira összeforrt vele, hogy a hívek is minden jelentősebb dolgukban tanácsát ki szokták kérni, s hogy, midőn nyáron Bazinban szokott üdülni — így tartotta fönn a jellemző fáma — az ügyes-bajos emberek ne maradjanak útbaigazítás nélkül, nap-nap után két szekér állott a hitközségi pénztár terhére a hívek rendelkezésére, hogy rabbijukat fölkereshessék, s állítólag minden egyes forduló zsúfolva vitte ki őket. A nemes lelkipásztor a szegényeknek is atyja volt. Nem egyszer elzálogosította ezüst péntekesti gyertyatartóit, hogy a megszorultaknak segílyt nyujthasson. Feleségei ugyanily szellemben álltak oldala mellett. Ékszereik jutottak ily célra a zálogházba. Százakra menő tanítványai rajongással vették körül. Mint a biblia a próféták atyját, úgy nevezték ők el tanítójukat

«istenfiúknak». Legendákat terjesztettek róla, melyek részben ma is élnek.

Hetvenhét éves korában halt meg 1839 október 3-án.

Nagy tudománya és szent élete pártkülönbség nélkül hódította meg nálunk és világszerte a zsidóság minden árnyalatát és egész közösségét, mely őt nagyjai sorába helyezte. Emléke hódolatot követel még halóporában is. Szent tisztelettel hajtjuk meg fejünket Szófer Mózes előtt e pillanatban is, midőn leírjuk és olvassuk dicsőséggel övezett nevét.

Tata, 1929. febr.

Dr. Goldberger Izidor.

TRAGIKUM AZ AGÁDÁBAN.

Az agáda a talmudi irodalomnak szépirodalmi része, de nem tisztán gyönyörködtetésre szánt olvasmány értelmében, hanem annyiban, hogy a kor mozgató gondolatait kedves elbeszélés és egyébként szemléletes előadás alakjában népszerűsíti. Fő tárgya a hit megerősítése, a jövőben való remény keltése és csak incidentaliter terjeszkedik ki természetbölcseletre, orvostudományra, teozófiára, történeti anekdotákra. Erkölcstana fejlettséget mutat és oly önálló, hogy gyakran a teológusok (törvényfejtegetők) tanai, sőt néha ősi vallási intézmények ellen irányuló polémiának, szatírának tetszik. Így p. o. a biblia ezen versét (Kóh. 4, 1) «Láttam az elnyomottak könnyeit a nélkül, hogy vigasztalójuk volna», az agáda (e helyhez és Vajikra r. 3, 2) a törvény-

telen gyermekek megbélyegzésére vonatkoztatja, mikor így szól: «atyáik bűnösök voltak, mit tehetnek szegény gyermekek róla?» Az ige folytatása: «Elnyomóiktól erőszakot kell elszenvedniök» (u. o.) az agáda szerint a felső bíróságra céloz, mely a tóra fegyvereivel fordul a szerelem gyermekei ellen és kitalasztja. «Vigasztaló hiányában» (u. o.): Isten nyújt nekik vigaszt. E világon ugyan nincs becsületük, a messiási időben azonban Isten helyreállítja.» Ismeretesebb a Kórachnak (az agáda Mefisztójának és egyben Tiborcának) ajkaira adott forradalmi pezsgésű kritika a papi dézsmák nyomasztó rendszere ellen, mely miatt egy szegény, gyermekkel bíró özvegyasszony koldusbotra jut, és azzal a csattanóval végződik: Mindenféle gazságot követnek el a papok és a tórára hivatkoznak (Midrás, Tehillim 2).

Az agáda mindezideig nem talált oly mélyreható tárgyi, világszemléleti és esztétikai rendszeres feldolgozóra, mint a minőt a biblia Gunkel és Gressmann személyében talált. Heller Bernát mondaösszehasonlító tanulmányai csak a filológia síkjában mozognak, az esztétikai és erkölcstörténeti szempontokat nem állítják fel. Ezért hivatottabbak figyelmét felhívni akarja a dolgozat egy ilyen erkölcsszemléleti szempontra: a *tragikumra*.

Az általánosan tanított doktrina helyett, mely szerint a tragikum az az érzés, mely akkor kel bennünk, ha az egyes az egyetemes ellen, az időleges érdek az örök törvény vagy szentesített hagyomány ellen támad és belebukik, Péterfynek kisebb igényű definíciója alapján minden nagynak bukását foglaljuk a tragikum alá, mely részvétet kelt. A bukást előidézheti egyszerűen a

megváltozott idő szeszélye is, nem kell annak forradalmi kitámadásban gyökereznie. Hiszen már egy Beethoven megsüketülése is tragikus érzést vált ki belőlünk, hát még egy nagystíliú iránynak lassú elsorvadása az epigón törtetőik sikerei mellett. Természetesen esztétikai és filozófiai szempontból magát az idő változását, a sorsot is valami láthatatlan, de sejthető kozmikus causalitásba kell beleilleszteni. Ily felfogás mellett a tragikum nem pusztán szubjektív érzés, nem is konvencionális költői stílusalkati mozzanat, hanem, mint Ziegler Leop. bölcséleti fejtegetésben bemutatja, kozmikus realitás, a világ életének kísérő árnyéka, az evolúció immanens s amorális törvénye: a nagy egyetemtől való elszakadásnak, a differenciálódásnak, individuációnak szikrapattanása, jajszava. A kiteljesedés törvénye kívánja meg, hogy minden lény a maga sajátossága szerint a maga útján haladjon, de fájdalommal, Éva tragikumával szüli az idő is a maga gyermekeit.

E szempontból szinte lehetetlen a bibliától elgondolni a teremtést követő fejezetet, melyben az ember örök tragédiájának expozícióját találjuk: az ember szakítását az ősi édeni állapottal, amikor úgyszólván öntudatlanul az anyatermészet emlőjén táplálkozott, hogy azontúl küzdelem és verejtékes munka árán bár, de önállóan, önérzettel irányítsa a maga életét. Tragikus rúgója a kígyó sugallta becsvágy volt: «hogy olyanok legyetek, mint Isten, a jónak és rossznak felismerői,» erkölcsi törvény vallói, emberi fölény hordozói.

Tragikus már a lét mélységének morajlása: az égitestek örökös karambolja, a földi élet kataklizmák

során át való megnyugvása, fajoknak fajok elleni küzdelme, a gyűlölség, vérszomjúság törvényszerűsége. Tragikum az, hogy az emberiség történeti útja vérpatakokon át vezet. Tragikum az, hogy «nem a bölcséké a kenyér» (Kóhelet 9. f. 11), hogy a Szellem megalázkodni kénytelen a Pénz előtt, és «aki elszegődik, lyukas erszényért szegődik el» (Hagg. 1, 6). Történelmi tragikum, hogy a nép sosem tudja a maga hivatott reprezentánsait megválasztani. Tragikum az emberiségnek, hogy a szép kerítője a bűnnek, hogy szépirodalma nem egy síkon halad az erkölccsel és a költő előtt nem szent a «Ne paráználkodj», a féltékenység előtt a «Ne ölj!» sem. Tragikum Izráel népének, hogy «senki sem próféta a maga hazájában, de mindenki imponál neki, ki a külvilágban szerzett hírnevet; tragikum az, hogy «amint meghízik Jesurun, kiróg», tragikum az, hogy legszentebb ideáljai a tömegben elkorcsosodnak és a pártok között hatalmi vetélkedés magvaivá lesznek. Izráel népének e tragikumát kiérezte ez agádai hely: Hárman kezdik próféciájukat «Miként»-tel («écho» szóval, mely a Siralmak könyvének bekezdőszava, egyszersmind tipikussá lett indulatszava a későbbi Siralmaknak): Mózes még boldogságában látta Izráelt és így sóhajtott fel: Miként viseljem el egymagam ügyeteket-bajotokat és vizálykodástokat? (Móz. V. 1, 12.), Ézsajas már könnyelműsködése korában látta és így fakadt ki: Miként lett paráznává a hűséges város (1, 21.), Jeremiás már csúfságában látta és így jajdul fel: Miként maradt magára a Város (Siralm. 1. f. 1. Peszikta).

Számos apró tragédiát tartalmaz már a biblia, de többnyire torzó alakjában, úgyhogy nem világlik ki eléggé az ősi elgondolás: majd a motívum hiányzik a cselekvény mellől, majd a bűn és bűnhődés közötti viszony homályosult el. A biblia szerkesztője az ősi hagyományozott anyagot, úgy látszik, már a maga teológiai szemléletén, az optimizmuson át juttatja el hozzánk, mely szerint a tragikumnak nincs helye a történelemben, mivel Isten világa csak jó lehet, csupa harmónia és békesség, ott nincs feszültség egyetem és egyén, isteni rend és pillanatnyi érdek között. A tragikum mintha csak dualisztikus világszemléletben gyökerezhetne, nem egyéb az, mint világsóhaj a szükséges rossz fölött, az ideál fonákjára fordulásának zaja.

De annyira a bibliai erő le nem viharozta anyagát, hogy a bibliakutató pszichikai és analitikai módszerének szövétnekével be ne világíthatna az ősi regevilág barlangjába. Ahol pedig maga a pszichikai nyomozás a fantázia vezetése mellett kétes útra kerül, ott segítségül hívja a hagyomány-irodalmat. Mert gyakran csak ürt észlelünk a bibliai elbeszélésben, melyből kérdőjel mered felénk, bűntények tárulnak elénk kellő motiváció nélkül, de az agáda már betömi ez üröket, s ha itt-ott már műmonda fátylával takarja is el, mindenesetre mutatja a későbbi nemzedéknek költői igazságszolgáltatás utáni vágyódását. Ahol pedig a bibliában bűnök vagy mulasztások bűnhődés nélkül jelennek meg, az agáda egy másik bibliai helyről, ha mesterkéeltség árán is, előránt mentőkörülményeket. Ennyiben zsidó módszerrel állunk szemben: a régi szent hagyománynak modernebb etikai átértékelésével.

Mindjárt az első családban találkozunk egy tragikus esettel, testvérgyilkosság bűnével. Mi készítette Kájint e szörnyű tetre, azt a biblia elhallgatja, pedig egyébként epikai készségében lelki motívumok nélkül nem szokott operálni. Az irigység, melyet iskolamesterek bele szoktak magyarázni, egyetlen szóval sincs említve. Azt sem találjuk erkölcsileg megokolva, hogy Isten miért vette figyelembe Ábel áldozatát, Kájinjét pedig nem, és végül teljes homályban marad, hogy miből következett Kájinjé az ő áldozatának visszautasítására. Csakugyan régi hagyományos bibliamagyarázók, mint Nachmáni és Élia Vilna kiéreztek e hiányokat és azzal a filológiai alapon nyugvó elmélettel (Jalkut Sim. Eszt. 1, 2-höz Midrás Abba Gorion alapján) tették érthetővé az elbeszélést, hogy az elsőszülöttségi jogból folyó papi funkció, vagyis az áldozás körüli vetélkedés, illetve az elsőszülöttségi elsőbbség perhorreskálása volt Ábel áldozásának erkölcsi rúgója. Ez ugyanis Kájint féltékennyé tette és felbőszítette, épp ezért Isten azzal a különben érthetetlenül beékelt erkölcsi prédikációval akarja a különben nem elvetemült, szép szóra hallgató Kájint megnyugtatni, hogy «ha jó vagy, ez magában emelkedés» («papi elsőbbség» értelmében, mint a tóra más két helyén. (Móz. I. 49. f. 3. v. és IV. k. 16. f. 3. v.).

Az agáda azonban más motívumot keres elő (Pirké R. Eliezer, l. Jalkut Simóni, Beres. 35. §) az élő hagyományból, vagy költ utólag: azt, hogy Kájinjé nem is igazi testvére volt Ábelnek, hanem a kígyótól való féltestvére. Byron Kájinjában ugyancsak a Midrás nyomán, részben költőileg kiigazított motivációval találkozunk: Ada és Cilla bevonásával a rivalitással,

jeléül annak, hogy a bibliai elbeszélés torzóját ép egésznek felfogni költői érzék nem bírja. A Midrásban e nővérek helyett Ábel ikernővére szerepel (Berachót 61^b, Jalk. S. Berésit 38). A hagyomány tehát akár a féltestvérségben, illetve kígyótól való leszármazásban, akár pedig a nő körüli vetélkedésben az egyéni érzés jogosultságát érezteti a törvényes renddel szemben, feltárja a természet és az erkölcsi világrend közötti dualizmust, mit a biblia ehelyütt eltakart, bár másutt nem is az egyénre, hanem az emberi nemre vonatkozóan beismeri, hogy: «az ember természete (szíve indulata) gyermekkorától fogva rossz». (Móz. I. k. 5. f. 21. v.)

A költői tragikus érzéknek még más hasonló feladat is jutott a biblia apologetikus értelmezésében: ahol a biblia könnyedén elsiklik kisebbszerű vétségeken, melyek azonban elkövetőikhez mértén súlyosabb beszámítás alá eshetnek, ott a tények áthárításával mentesíti a megbotlókat. Ilyen tragikus vétségnek érzi a hagyomány a gondviselésszerű egyének elszólásait is, melyeket felindulásban köznyelvi szóhasználattal elkövetnek. Ilyenkor az ő szavuknak a Szent Szellem ajkaira való áthárításával akarja igazolni a tragikus bűnhődés elmaradását. Így, amikor (Móz. I. k. 37. f. 20. v.) Józsefet testvérei a verembe dobják és azt mondják: «majd meglátjuk, mi lesz álmaival (valóra válnak-e)», holott ez képtelenség, mivel a halálban azok nem valósulhatnak meg, a Midrás (Rabba e helyhez) a Szent Szellem (Ruach hakódes) beleszólásának tartja e szavakat, aki tudhatta, hogy József kimenekül a veremből s álmai egykor mégis valóra válnak. Egy má-

sik eset: Amikor Jákob (u. o. 33) felkiált: «Vadállat falta fel, szét lett marcangolva József»; ez sem Jákobhoz méltó állítás, mert nem fedí a tényeket, a Midrás tehát a Szent Szellemtől származtatja, aki a bestián Potifár feleségét érti, ki majd hálójába akarja keríteni (Tanchuma). Újabb alkalmat Juda esete szolgáltat: Ó Támár szerelméért eseng, amaz pedig jutalmának zálogául pecsétjét, rojtját és botját kéri, Juda ezeket készséggel odaadja. Támár aztán teherbe esik és azzal áll Juda elé, hogy «ismerd fel, kié ez a pecsétgyűrű, ez a rojt és ez a bot», mire Juda kijelenti: «igazabb lelkű ő én tőlem». De hogyan juthatott ilyen kockáztatott ítélet ajkaira, hisz lehetséges, hogy Támár másnak köszönhette a keble alatt szunnyadó áldást? De Isten Szent Szelleme óvta is ettől az elhamarkodott nyilatkozattól, Juda ajkaira ő sugalmazza e szót, ily értelmezésben: igazlelkű ő, — én tőlem (t. i. én tőlem való az), hogy királyok ősanyja leszen, hogy «pecsétgyűrűként nyomja Isten keblére (Jechonia királyt, Jeremiás frázisával élve), védelembe vevén őt, tőlem való az is, hogy a szinhedrion a rojtok jelvényével ékeskedjék s hogy a messiási időben «a hatalom botját küldje ki Isten Cionból».

A babiloni korszak utáni perzsa korban fellépő Sántánnal szemben, ki gáncsot vet az embernek, bűnbe rántja, az agáda ellenkező erőt ismer: a gáncsot útból elhárító Szent Szellemet.

Érdekes példa erre még a következő agáda. Salamon király (Királyok I. k. 8. f. 35 szerint) templomavatási ünnepséget tart nyolc napon át és utána a Sátoros-ünnepet a maga idején; az agáda kéri a végzetes

hézagot, hogy t. i. a jóm kippurról megfélekedzett, e bűnt szerinte azzal expiálja a király, hogy a Példabeszédek könyvében ez ígét hangoztatja (24 f. 28. v.): Ne légy hamis tanu felebarátod ellen... ne mondd: amint ő bánt velem, úgy bánok én is ővele», vagyis — az agáda értelmezése szerint: Te, Izráel, Isten csodatetteinek tanuja, ne vallj alaptalanul a te Barátod, Isten ellen (máshelyütt is a barát Istenre vonatkoztatandó, az agáda szerint Pb. 27. f. 10. v.). Te pedig, Isten, ne viszonzd a rosszat rosszal. Mivel pedig Salamon ajkaira a vers kétféle címzése nem illik, a Szent Szellem sugallatává teszi az agáda (Jalkut Sim. Pb 24, 28-hoz). E mentő körülményre szól a Salamoni ige (Kóhelet 9, 7): Mehetsz, eheted már kenyeredet örömben, ihatod jókedvvel borodat, mert már előzőleg kegyesen fogadta Isten művedet (mielőtt megtartottad volna a böjtöt).

A Szent Szellem mellőzésével is boldogul az ily apologetikus exegézis, egyszerűen a szintaktikai fogással, mondjuk az írásjelek áthelyezésével. Amikor a világtalan Izsák kérdi: ki ez? a szőrös ruhába bujt Jákob feleli: «én vagyok Ézsau, a te elsőszülötted»; az agáda szerint azonban ily hangsúlyozással: Én vagyok, — Ézsau a te elsőszülötted. (Móz. I. k. 27. f. 19. v.).

* * *

Amit a pátriarkáknál a Szent Szellem eszközöl, azt prófétánál már nem teheti; az önálló nagy jellemeket már nem vezeti járószalagon, ezek szavukért már maguk viselik a felelősséget. Ézsajás prófétáról hírlik az agáda-ban (Ézsajás martíriuma 3. f. és jer. Jebámot 49^b), hogy

Manasse király sok baljóslatáért láb alul el akarta tenni, és hogy azt a legalitás látszata alatt tehesse, rá akarta bizonyítani, hogy a tórával ellenkező ígéket hirdet. A tóra azt mondja: «nem láthat Engem ember, hogy életben maradjon», Ézsajás pedig így szólt: «láttam az Urat, magas és fenséges trónon ülve»; a tóra azt mondja: «Ki olyan, mint a mi Istenünk, valahányszor hívjuk őt», Ézsajás pedig így kiált fel: «Keressétek az Urat, míg található, hívjátok őt addig, míg közel van». A próféta ilyen helyzetben előnyösebbnek találta volna a király pribékjeinek kiszolgáltatni magát, hogy legalább gyorsan szenvedje el sorsát, de ezzel támaszt adott volna egy uralkodói ürügy alá, történeti hazugságnak szolgáltatott volna szubsztrátumot, azért inkább egy cédrusfa odvába rejtőzött, hogy ott az éhhalált bevárja. De ruhájának szegélye kilátszott a réseken; erre a király a fát kivágatta, úgyhogy kettéfűrészlődött a próféta a nélkül, hogy egy könnyet ejtett volna, vagy egy kiáltást hallatott volna.

Ámde e mártírium sem volt minden tragikum nélkül való. A szó szentsége és a hazugság bűne iránt oly érzékeny prófétának ekkor ötlött eszébe, hogy a beszéd hevében vagy a retorikai hatás keresésében ő is túlzásokra ragadtatta magát, mikor «tisztátlan ajkúnak», «Sodomának és Gomorrhának», tehát pogány fajzatnak mondta Isten kiválasztott szentséges népét.

A fában való kettéfűrészeltetés motívuma más keleti legendában is előfordul, annak Ézsajásra való alkalmazása nem is egészen találó, mivel a prófétáról a biblia ilyes halált nem is sejtet és csaknem kizárt dolog, hogy még Manasse idejében is élt volna a próféta. De

annál érdekesebb e legenda, mivel mutatja, hogy nem is a történeti mag a képződmény csírája, hanem a tragikus vétség, melyhez a legenda moralizáló vágya kereste a történeti szubsztrátumot, hogy körülhálózza.

* * *

Kérdés, van-e, a külön zsidó módszert nem tekintve, tárgyilag is külön zsidó jellegű tragikum? Vagyis azon tragédiákban, melyeket a biblia és az agáda irodalma élénk tárnak, van-e oly motívum, mely más irodalomban nem fordul elő vagy legalább a világirodalmi kínálkozó motívumok közül észlelünk-e bizonyos szelekciót a zsidó költői elgondolásban, mely a zsidó nép élet-felfogásához alkalmazkodik?

Ez utóbbi kérdésre igenlő választ vélünk adhatni az alábbi példákban.

Már egy bibliai rövid elbeszélés, mely népünk nevének Jákob helyett «Jiszraél»-ben való megállapítását indokolja meg: hogy t. i. Jiszrael a. m. Istenharcos, «mivel harcoltál Istennel és emberekkel, de lebírtad őket», előreveti fényét Izraél népének kulturális pályájára, előre jelzi, hogy Izraél minden küzdelme, tehát tragikus ütközése is Isten körül fog forogni. A tragikus hős itt nem lesz harcos, nem szerelmes lovag, nem esaládja érdekében tiltott vagyonhoz nyúló, nem dinasztikus érzésből vért ontó, hanem jámbor, aki azonban elvéti Isten megdicsőítését, a zsidó kulturális missziót. A bibliai tragikus esetek ilyen *missziós tragikum*-ban sarkallanak. Mózes vétsége, amiért az ígéret földjének határát át nem lépheti, az, hogy ütött a sziklára, a helyett hogy szép szóval fakasztott

volna belőle vizet és ezzel Isten csodatevő erejét demonstrálta volna. Áhron két fia áldozatot mutat be Isten oltárán, de «idegen tűzből, melyet nem rendelt el Isten» és ezért égi tűz emészti el őket, Mózes pedig e szóval hat megnyugtatólag a gyászbaborult apára: ez az, mit Isten ebben kijelentett, hogy «épp közelállóim által akarok szentnek bizonyulni és az egész nép előtt akarok megdicsőülni». (Móz. IV. k. 10. f. 1—3. v.) Fel-tűnő e szempontból, hogy Áhron nem bűnhődik az aranyborjú készítéséért (Móz. II. k. 34. f.). Az agáda azonban mentséget talál rá. Áhron ugyanis megérte, hogy Churt megölték és gondolta, ha ezúttal nem teszek eleget kívánságuknak, úgy bánnak el énvelem is, már pedig Jeremiás próféta is mondja: «hát megöltek-e már valaha Isten szentélyében papot és prófétát?» (Siralm. 2). Soha helyre nem hozható hiba lenne, jobb tehát, hogy készítsék el az aranyborjút, hiszen e bűnt bűnbánattal még jóvátehetik. (Szanhedrin 7^a)

Az agáda e tragikumnak negatív képét is nyújtja, amikor kimutatja, hogy az ősatyák misszióérzet hiányában eljátszották a tóra átvételének dicső szerepét egészen Mózesig. Ősidők óta szunnyad a lét mögött a tóra (præexistentia), nem akad egyhamar ember, ki átvételére érdemessé válna. Ádám nem: mivel «fenségében meg nem maradt, hanem állathoz lón hasonlóvá», (Zs. 49, 21), mikor enged a kígyó csábításának; Noé nem, bár «gáncstalan derék ember volt a maga korában», sőt áldozatot mutatott be Istennek, de részegségében gyermekei előtt meztelenségében mutatkozott és visszaesett amaz állatias viselkedésbe, mely az első emberi kulturális találmány, a fügefá-

levéltakaró üdvös voltát semmibevette, az emberi felsőbbséget megtagadta. Nem voltak különbek a törzsatyák sem. Nem vált érdemessé a tóra közvetítésére a bálványromboló, idegeneket megvendéglő és súlyos próbát kiálló Ábrahám sem, mert egy gyenge pillanatában Isten ígéretére kétkedve válaszolta: «honnan tudom? miből bizonyosodjam meg, hogy gyermekem lesz?» Izsák sem járhatott különben. Odatartotta ugyan nyakát az áldozati oltárra, de azt a gyermekét becézgette, aki neki zsákmányt hozott. Nem érthette meg Jákob sem a tóra adását, mert gyermekei között a vetélkedés szellemét nem tudta elfojtani.

Mint láttuk, e példákban az Isten nevének megszentelésében bennfoglaltatik az emberi méltóság féltése s az apai tekintély megóvása is.

Csak egyetlen más motívum játszik még szerepet az agáda tragikus igazságszolgáltatásában: a *bűnben való fogantatás*, mégpedig nem a konvencionális értelemben vett törvénytelen leszármazás, melynek elítélését, mint láttuk, perhorreszkálja az agáda, hanem a pogány vagy kihívóan istentagadólag viselkedő szülőtől való eredet (Akiba, Méir, Áchér esetei alább). Valójában azonban ez is közös nevezőre hozható a misszionárius tragikummal. Az agáda szerint ugyanis Isten valamennyi népnek kínálta fel a tórát, amikor a pusztában, semleges területen, villámlás és dörgés közepette hirdette ki, de minden más nép születési determinációjára hivatkozott, amikor nem akarta vállalni. Az egyiknek őse (Ézsau) végzetszerűen «kardjából él», utódai tehát nem vállalhatják a «Ne ölj!» ígét, a másiké (Jismáel) «vadszamár módjára élő ember, akinek keze mindenhez

nyúl», tehát nem vetheti alá magát a «Ne lopj»-nak ; Moáb népe elutasítja a «Ne paráználkodj!» törvényét, mivel a vérfertőző Lót származéka. Így tehát hereditárius terheltségben leledzik a pogány világ és természeténél fogva nem alkalmas az isteni íge képviselőjére, tehát mégis csak a tóra terjesztésére s Isten megdicsőítésére való képtelensége a tragikus mag.

* * *

A tragikum iránti érzéknek megvan a maga evolúciója és az agáda ennek nyomait mutatja egyes hagyományok változataiban, mint azt a következőkben látjuk.

Jiftách vezérről (bíróról) olvassuk (Bírák 9. fej.), hogy amidőn hadba vonult, megfogadta, hogyha győzelmesen tér haza, a «háza kapujából elsőnek eléje jövőt» Istennek szenteli, hogy égő áldozatul legyen bemutatva. Isten csakugyan kezére játssza a győzelmet és amint nagy örömben hazatér, imé, lánya dobbal és körtáncsal lejt eléje. Amint ezt döbbenettől meglátja, betép ruhájába és felzokog: «Ah, lányom, megtörtél, te vagy megszorítóm, én, aki az Úrnak adtam szavamat, már nem hátrálhatok meg.» Erre a lány szól: «Atyám, szavadat adtad az Úrnak, tégy velem szavad szerint, . . . csak még ez egy kívánságom legyen meg: hagyj engem két hónapra, hadd menjek a hegyekbe és sirassam reménytelen hajadonságomat szolgálóim társaságában» . . . Ennek leteltével aztán «atyja tett vele fogadalma szerint. Azóta szokássá vált Izráelben évről-évre megénekelni Gileádi Jiftách lányát négy napon át.» Amint látjuk, a biblia a Jiftách eljárását semmiképp sem helyteleníti, sőt a szótartás

bibliai törvényének hőseként ismerteti el leányával is, emezt pedig még szimpatikusabbá teszi a népszerűség rávetített fényével. A talmudi agáda azonban más állást foglal e borzalmas esettel szemben. Így szól: «Hárman tettek hevenyében odavetett fogadalmat, két esetben mindamellet szerencsésen ütött ki a dolog, a harmadikban azonban rajtavesztett a fogadalomtevő: Eliézer, Ábrahám meghittje, mikor háztűznézőbe ment Izsákért, így szólt: «Az a lány, ki, amikor azt mondom neki majd (ismeretlenül): nyujtsd korsódat, hadd igyam, azt feleli: igyál, tevéidet is megitatom, legyen Izsáknak kiszemelve.» Megtörténhetett volna, hogy sánta vagy vak leány nyájaskodik neki, de szerencsére Rebeka volt a gondviseléstől kirendelve és így el volt kerülve a tragikus válság: szótartás, vagy szerencsétlen választás. Saul király megfogadta, hogy aki Góliátot legyőzi, azé lesz lányának keze. Jelentkezhetett volna erre szolga vagy megbélyegzett egyén is, de szerencsére Dávid vitte el a pályabért.» Hasonló esetet említ a Midrás, amikor Káleb hasonló díjat tűz ki annak, ki Kirjat Széfer városát megveszi.

Tragikus kimenetelűnek kellett lennie azonban Jiftach meggondolatlanságának, mert nem holmi morgánatikus házasság, hanem leánya élte körül forgott az ügy és azonkívül fennforgott Isten neve megszenteltetésének veszélye is, «hiszen Jiftach kitétele, hogy «a kapujából elsőnek kijövő Istené legyen» tisztátlan állatra is találhatott volna. Erre lehet vonatkoztatni a próféta szavát: «Hát nincs balzsam Gileádban, nem találtatott ott orvos?» (Jer. 6, 8) (vagyis pap, aki a fogadalmat semmisnek nyilváníthatta volna), továbbá

ez ige is: «nem gondoltam ilyen áldozatokra». (Jer. 19., 5.)

Továbbá így nyilatkozik a talmud (Kélim XII). «Jiftach annak tulajdoníthatta leánya elvesztét, hogy nem volt a tóra ismerője.» A tudós a törvény szellemét követi és nem a betűjét, ő könnyíthet ott, ahol mások szolgailag szigorítanak. Az agáda szerint lánya vitába is bocsátkozott vele és szólt: hisz a tórában nincs szó emberáldozatról, erre az atyja felel: fogadalmam így szólt: «az elem eljövő». Újból ellene veti lánya: Jákob ősatyánk is megfogadta: «amit Isten nekem ad, annak tizedrészét neki áldozom», és Isten tizenkét fiúval áldotta meg, vajjon feláldozott-e ezek közül csak egyet is?» De atyja nem akart hallani a visszavonásról. Erre a leány engedelmet kért, hogy «a hegyekbe menjen», vagyis, hogy Izráel kimagasló tudósaihoz, mint a szanhedrin bíráihoz forduljon (hisz e képies értelmezést igazolja e prófétai szó: «halljátok, ti hegyek, Isten pörét!)). Az agáda tehát más ideálját állítja elénk a leánynak, mint a biblia, az élni akarót, az élethez való jogáért vívódót, aki a fogadalomtartás ideológiájával szemben az egyéni jogért száll síkra. Az agáda még folytatja a pört Jiftach ellen és nem marad adós a tragikus büntetéssel. R. Jóchanan szerint (Midr. Ber. r. 60) Jiftach pénzbírsággal válthatta volna meg leányát, Rész Lákis szerint még arra sem volt ítéltető, mivel törvényellenes fogadalom eleve érvénytelen. Pinchász főpap feloldhatta volna a fogadalom alul, de presztizskérdést csinált az odamenetelből éppúgy, mint Jiftach és a kettő hiú vetélkedésének a leány lett áldozata; Jiftach úgy bűnhődött, hogy tagjait

elevenen egymásután elvesztette különböző városokban, írva van ugyanis: «s meghalt Jiftach és eltemetett Gileád városaiban (nem városában)», Pinchászt pedig az isteni szellem hagyta el.

Az agáda felfogása szerint tehát a fogadalom teljesítése, melyet a tóra és az ősi felfogás megkíván, csak bizonyos határig erény, de azontúl: bűn, és e határ fel nem ismerésében áll a tragikus vétség.

«Rast nicht die Welt in allen Strömen fort
Und mich sollte ein Versprechen halten?»

mondja a modern biblia: Faust, már pedig a fogadalom szavától a teljesítés tétéig nagy távolság van az elgondolásban.

Ugyancsak az evolúció útját szemlélteti egy agáda hármias változata, mely azt a döbbenetes eseményt tárja elénk, hogy Isten szolgálói bizalmi kérdést vetnek fel Istennel szemben.

Az egyik szerint Jechonja király, mikor hallotta, hogy Nebukadnecár babiloni király közeleg és birodalmát meg fogja semmisíteni, fogta a jeruzsálemi templom kulcsait és odadobta Istennek, «ha már nem bizonyultunk hű sáfáraidnak». Az egyik talmudtudós szerint lángcsóva szállt alá az égből és elnyelte a kulcsokat, a másik szerint felszálltak, de lebegve maradtak, ellenben Izrael ifjai mélységbe vetették magokat.

Itt még tapogatózik a költői érzék két megoldás lehetősége között. Az egyik szerint költőibb, hogy a kulcsok a mennybe jutnak, a másik szerint az, hogy ég és föld között maradjanak.

A másik hagyomány így értesít ez eseményről:

Mikor az első szentély leromboltatott, a növendékpapok a templomközökben csoportosulva a templom tetejére mentek és szóltak: «Világ Ura, ha nem méltatsz arra, hogy kulcsáraid legyünk, visszaadjuk a kulcsokat» és feldobták. Erre egy kézféle lenyúlt és átvette. Ők pedig leugrottak és a lángokba estek. (Taanot 299.)

Itt már fejlődést észlelhetünk az elgondolásban. Míg az előbbi változatban lázadó és életével fizető nem egyazon személy, itt már a papok személyében egyesül bűn és bűnhődés.

Még költőibb elgondolás az a harmadik fok, mely szerint nem ismeretlen papok csoportja a hős, hanem a Siralmakról ismert Jeremiás próféta. (Paralipom. Jeremiae, IV. 13.)

Hogy a modern költőnek, mint Franklnak és utána Arany Jánosnak nem öngyilkossággal kell a bűnt lerovatnia, hanem isteni büntetéssel, de racionális módon villámcsapással, természetes.

* * *

Legkarakterisztikusabban zsidó jellegű az a rövid kultúrtragédia, mely a vallási doktrinákban való megtevélkedés szomorú következményeit ecseteli négy tudós teozófus esetében. Centrális problémája lehetett a Krisztus százada körüli kornak a misztikus elmerülés és az orthodox törvényszerinti élet, a nomizmus közötti hányatás. Esszeus szemlélődés, krisztusszerű individualizmus és apokalipszis a végtelenségbe ragadták a kedélyeket, holott a zsidó népelet ösztönszerűen a «halacha négy rőfe» vagyis a szertartásosság szűkreszabott

korlátai közé zárkózott. Az agáda érdekes korképet vetít a következő gyorsfelvételben.

«Négyen hatoltak be a Pardészbe (a földöntúli ismeretek csodakertjébe): Ben-Azzai csak bepislantott és meghalt; Ben Zóma bepislantott és utólérte végzete (megtébolyodott?), Elisa b. Abuja megsérült az ültetvényeken, csak Akiba jutott be és került ki ép-ségben.»

Mit véthetett *Ben Zóma*? Azt olvassuk róla, hogy olyan állítást kockáztatott, mellyel «megrendítette a világot», nevezetesen, hogy «Isten szellemének lebegését» szószerint vette és ezzel a földi világot közvetlen testi érintkezésbe juttatta az istenséggel. Ezen a gondolaton elmerengve találta egy ízben R. Jósua és akkor így szólt tanítványaihoz: Ben Zóma odavan. És csakugyan pár nap múlva ez már a földi élet szűk horizontján túl abban a világban volt, melyben már valóságában láthatta a mindenség titkát, mely után úgy áhítozott.

Sokkal dúsabban van kiszínezve *Elisá ben Abuja* titáni viaskodása.

Ő a talmud Faustja, ki jámbor érzelmében az igazságkeresés kudarca után a görögös életfelfogás s érzéki élvezetek karjaiba is vetette magát és ettől elmámo-ritva és lejtőre jutva erkölcsi tekinteteken is keresztül-gázolt. Nemcsak a zsidó vallás szabványain tette túl magát, hanem kegyetlenül sértette mások vallásos érzését is és ezért egy leányzó — mondjuk egy Gretchen — aki, úgy látszik, nem akarta Elisa próféta nevét ily emberen profanizálva látni, elnevezte: *Aché*-nak, másnak. Nem elégitette ki az isteni gond-

viselés egységéről szóló bibliai tan, nem tudott beletnyugodni a derék emberek szenvedéseibe és a bűnözők boldogulásába és nem hagyta magát elnémítani Isten hatalmi szózatától, mint Jób.

Vajjon mi lehetett az ő tragikumának csírája? Elmondja a következő agada (Rut, Lini pó halajla.).

Egy szombati napon R. Méir a tiberiaszi akadémián adott elő, amikor arra lovagol Áchér. R. Méir tiszteletből eléje megy és annak kérdésére, mivel foglalkoznak, azt feleli: ez igével: «Isten Jób végnapjait jobban áldotta meg az ifjúságnál.» Mire Áchér: «Akiba mestered nem így szokta azt értelmezni, hanem úgy, hogy «ifjúsága miatt» áldotta meg végnapjait; gyermekkori jámborsága miatt... Engem is gyermekkoromban szentelt atyám a tudományos pályának, de mivel csupa becsvágyból tette ezt, amikor tudósok társaságában megfordult, a tanítás nem fogott rajtam. De Akiba mesterünk szerint: a tudós, ha elveszti hitét, újból megszerezheti azt.» Mire R. Méir közbeveti: Nos, hát miért nem szerzed vissza te is? De hatástalanul. A szülői őszinteséghiánynak tragikus átütőereje nagyobbak bizonyult a baráti buzdításénál.

Amint R. Méir az úton tovább kíséri, Áchér figyelmezteti: itt a szombati határ, melyen túl te nem kísérhetsz, a lovam patájáról látom, hogy épp a kétezer rőfnyi távolságot tette meg. «És ilyen észnek birtokában mégsem gondolsz a megtérésre?» — szól R. Méir. «Nem áll módomban» — felel ez és folytatja: «Egyszer egy szombatira eső jóm kippur napján a jeruzsálemi templom mögött lovagoltam, hallottam a mennyei szózatot: «Térjetek meg, ti megtévelyedett gyermekek,

Áchért kivéve.» És ez azért történt, — mondja az agadista — mert egy ízben látva egy ember halálos balesetét a vallásos törvény teljesítéséből kifolyóan, így szólt: hol van hát az isteni jutalom, mely e törvény teljesítésére ki van szabva, nem tudva azt, hogy Akiba már a túlvilágra transzponálta azt.

Azt is hagyományozzák más agadisták, hogy Áchérszellemét az mételyezte meg, hogy édesanyja, mikor őt keble alatt rejtette, egy bálványtemplom előtt elhaladva megkívánta az áldozati sertéshúst és megízlelte.

Látjuk itt a tragikai érzés iránytűjének ide-oda lengését: születési terheltség, nevelési álság és vallási spekuláció között. R. Méir sohasem tágitott megtévelyedett mesterétől, még a gyermekiskolába is belevonszolta, hátha a gyerekek ajkairól elhangzó tórai ige lehellete vonzza vissza a vallás bűvkörébe. De a kísérlet balul ütött ki. Áchérszámára ugyanis gyerekeket szólít fel, hogy mondják kedvenc bibliai jelmondatukat. Az egyik gyermek így szól: «Nincs békesség az istentelenek számára»; egy másik így: «Ha salétrommal mosnád tisztára szívedet és ha lúgban füröszködnél, pecsét marad rajtad a te bűnöd.» Tizenhárom ilyen feleletet kellett végigszenvednie, mire dühében a gyermekekre rontott.

Jellemző azonban a zsidó népköltészet erkölcsi érzékére, hogy e Faustot ily lelki háborgások után sem szolgáltatja ki az árulásnak, az ellenséges, feltörekvő szekta bérszolgálatába. Utolsó lehelletét is zsidó bibliai ige meghallgatása mellett leheli ki.

Amikor Elisa örege kórágynak esett, R. Méir még

az utolsó pillanatban könyörgött neki: térjen meg. «Hát nem késő még?» kérdi a haldokló. «Nem, — szolt a tanítvány — hisz írva van: visszatéritek a halandót egészen a megsemmisülésig.» Erre Áchér mintegy megkönnyebbülten felzokog és kileheli életét. R. Méir örömtelten sóhajt fel: csak a lelki megrázkódás lehetett az, ami testi összeomlását előidézhette. Teme-tése után sírja kigyulladt, R. Méir taliszát ráborítja és ráolvassa ez ígét Rut könyvéből: Aludj itt ez éjjel, reggelre pedig, ha Ő megvált, jó, ha nem, megváltlak én», mire a tűz el is alszik. A tanítvány érdeme visszahat holt mesterére.

A mennybe jövet az angyalok, tudományára való tekintettel, meg akarták kímélni a szenvedéstől, de az édent mégis elzárták előle. R. Méir imádkozott érte, hogy inkább bűnhődjék előbb, csakhogy megtisztult lélekkel a mennyei boldogság részese lehessen.

Sejthető, hogy ily módon R. Méir is belesodródott Áchér tragikus sorsába. Az agáda szerint Isten az ő tanításával nem foglalkozott annyira, mint más tudósokéval, családi életén is kettős folt esett és a Zohár szerint ő maga is kivégeztetett. Homály borul eredete és neve, Maesa körül is, melyet nem sikerült eddig elosztatni.

Isten nevének megszenteltelenítése az *istenkisértés* is, mely ugyancsak tragikus bűn.

Esővarázsló Chóniról olvassuk (Taan. 23), hogy egyszer látta, amint egy ember szentjánoskenyér-fát ültet és kérdezte: «Hát megéred te még, hogy hetven esztendő múlva ennek első gyümölcsét élvezd?» Erre elaludt és 70 évig nem ébredt fel. Ennek elteltével felébredt és

látta, hogy egy ember szentjánoskenyeret szedeget; megtudta, hogy ez nem más, mint az ő unokája. Elment az iskolába, ahol azelőtt nagytekintélyű mester volt, de senki sem akarta elhinni, hogy ő az. Elkeseredésében halálát kívánta és nyomban meg is halt. «Vagy társasélet, vagy a halál» mondták az emberek. A bolygó zsidó új környezetben nem találja fel magát. Vétsége abban állott, hogy esőért esdvén, így szólott: «Meggasketlek Istenem, hogy addig nem mozdulok, míg esőt nem adsz gyermekeidnek.» Meg is eredt ugyan az eső, de Simon ben Sétach azt üzenté neki: «Ha nem volnál Chóni, átkot mondanék rád, amiért megkísértetted Istent, de mit tegyek veled, ha Isten teljesítette kérelmedet?»

Külön figyelmet érdemel *Akiba* tragikus története, mely az agáda előadásából kitetszőleg sok meghányásvetés és erkölcsi elmélkedés tárgya lehetett. Így olvasuk (Menachot, 29):

Amikor Mózes az égben (a tóra átvételére) megjelent, az Urat a tóraszöveg cikornyás ékezeteinek (a taggin) fölrakásánál találta. Erre szólt: «Uram, Istenem! Mi szükséged erre?» Felele az Úr: «Születik majd késő jövőendőben egy Akiba b. József nevű, aki majd minden ilyen ékecskére a törvénynek rengeteg ágát-bogát fogja aggatni.» «Oh, mutasd meg, kérlek» — szólt Mózes. «Lépj hátra» — felel az Úr. És ő hátralépett; ott találta magát a tudósiskola (mennyei ösképének) nyolcadik sorában, de nem értette, hogy a tanítványok miket beszélnek össze, ájulás környékezte. Amint aztán a tórafejtegetés során egy bizonyos helyhez értek, mely magyarázatra szorult, a tanítványok

kérdezték Akibától: «Honnan tudod ezt?» A mester e szóval felelt: «Mózesre visszamenő szóbeli hagyomány, (szokásjog) ez.» Ekkor Mózes magához tért (a maga tanítására ismert). Újból az Úr elé száll: Uram, Istenem, ilyen tudósod van fenntartva és mégis én általam adod a tórát?» Felel az Úr: «Hallgass, az én ősvégzésem ez!» Mózes aztán folytatja: «Megmutattad az ő nagy tudását, mutasd meg hát az ő jutalmát is.» Felel Isten: «Térj hátra!» Úgy tett és látta, hogy Akiba húsát mészárszékekben darabokban kimérik. Erre kifakadt: «Uram, Istenem, hát ez a tóra — és ez az ő jutalma?» De az Úr rászól: «Hallgass, ősvégzésem ez!»

Ez a mennyei jelenet számos ilyen mózesi mennybemenetel regéjéhez hasonlóan tipikus allegória. Esmét hirdet azoknak, kiknek vagyon fülük a hallásra, de ugyancsak elburkolja az eszmét azok elől, kiknek nem való. Ez eszmék túlnyomóan kritikai élűek a törvényfejtegetés túlzásai ellen, néha maga a tórai tan értetlenségeire figyelmeztetnek; irodalmi kifejezőmódjuk: a menny magasságából való szemlélése a vallási megtévelyedésnek és gúnyos lekicsinylése a mi kisdéd játékaiknak.

Ilyen szempontból kell méltatnunk a Mózes—Akiba regét is. Mózes «Isten házának meghittje», a tóra adója és legilletékesebb interpretátora itt csak háttérül szolgál Akiba alakjához, aki nagy volt, de nem volt, Mózeshez hasonlóan, a legszerényebb az emberek között, hanem, mint alább látjuk, önérettültengésben szenvedő.

Mózes a hátsó sorokból hallgatja késői interpretátorának hajszalhasogatásait, betűinek, sőt ezek grafikai

sajátosságainak, előtte ismeretlen célzatainak fejtegetéseit, hogy ájulás környékezi. Szerencse még, hogy egyszer-másszor mégis felhangzik Mózes neve is a «Mózesre visszanyúló hagyomány» kitételében. Ilyen körülmények között már lemond érdeméről a tóra elhozatalára, hanem Akibára akarja annak dicsőségét áthárítani, aki, úgy látszik, jobban ismeri az ő intencióit, mint ő maga; de hirtelen más hang váltja fel a szatira dévajkodását: Akiba mártírhalála megváltoztatja Mózes érzületét irányában. E mártírhalál háttérében azonban tragikus bűnt kell sejttenünk.

Hogy a történelmi mag körül szövődő költői igazságérzet sugallta tragikus megokolással állunk szemben, azt az ú. n. «tíz politikai vértanú» (aszoro harugé malchusz) több alakjánál észleljük. Így Rabbi Chanina ben Teradjon maga annak tulajdonítja halálos ítéletét, hogy a tóratanulás mellett a jótékonytságot elhanyagolta, holott a talmud szerint (Maszechet Kalla) épp jótékonyága biztosította számára a túlvilágban való részesedést, halálát pedig annak köszönhette, hogy Isten nevét betüi szerint ejtette ki. (Abóda Zára 17.) De ezen tipikus tragikus bűn mellett itt is szerepel a háttérben a másik is: a görög-római nemi életi szabadosság. Lánya tudniillik, kit szintén kivégeztek, azzal tetszelgett, hogy római előkelőségek az ő lábai szépségét megcsodálták. (Abóda Zára 18^a.) A tudomány miatt oly sokat dicsőített R. Eliezer, Akiba tanítómestere is bevallja, hogy fogságba ejtését («nitfasz leapikorszós») annak köszönheti, hogy «Jésu hanocri» (Názáreti Jézus) ajkairól vett tanítást egy bibliai ígére vonatkozólag magáévá tett. (Abóda Zára 17^a.) Ez az ige a parázna

asszony ajándékának felhasználását tiltja. (Móz. V. 23. f. 19. v.) Az eretnokség és paráznaság két motívumának oly gyakori érintkezése világosabb magyarázatát találja abban a talmudi kijelentésben, mely szerint a bálványimádás csábító ereje a nemi kicsapongásban rejlett; ezt az apostolok levelei is megerősítik, mikor a tórai törvény érvényének megszűnte nyomán felpanaszolják, hogy a paráznaság ijesztő mértékben elharapózott.

A két ízben is felhangzó: «Ősvégzésem ez» (gezéra hi) valami mélységet sejtet, valami görög moira-félét, nem ugyan Isten fölött álló, őt megelőző, de a bűnhődő egyén életét megelőző végzetet.

Ismerkedjünk meg tehát Akiba *egyéniségének* idevágó főbb vonásaival. Két látszólag ellentétes vonás adja meg karakterének konturját: veleszületett *szabad-
elvű*, életakaró, természetelismerő volta, és korának absztrakt *törvénykultusza*, melyet azonban inkább reakciónak kell tekinteni a szabadságra vezető kormozgalmakkal szemben.

Akiba életét maga az agáda párhuzamba állítja Mózesével és Hillelével, mindháromé három 40 éves korszakra oszlik, melyek közül az utolsó esik a zsidóság szellemi vezérletére. E párhuzam egyszersmind nagyságának mértéke.

Akiba az első negyven évében a természet gyermekeként a tudományos élettől idegenkedő környezetben töltötte napjait, szerelmi lángra lobbant iránta egy dúsgazdag pásztor leánya és ennek kívánságára művelte és küzdötte fel magát a tudós korifeusok sorába; neje iránt később is gyöngéd és figyelmes volt, egy arany-Jeruzsálem dísztárggyal kedveskedik neki.

Az ókori zsidóság életében feltűnő világias, sőt lovagias érzelem és hazafias kegyelet egyesül e figyelmességben. Csodálkozásunkat még nagyobb mértékben hívja ki az a tény, hogy az Énekek Énekét, a bibliának egyetlen szerelmi költeményét ő mentette meg az utókor számára az irodalmi számkivetés, a kánonból való kirekesztés elől azzal, hogy «szentnél szentebb» könyvnek deklarálta.

A házasság szentségéről is koráét felülmúló magasztos felfogása volt. Míg a Sammai iskolájában az a kereszténységbe is átszivárgott felfogás volt az uralkodó, hogy a házasság felbonthatatlan, a Hillel iskolája pedig már a rossz konyhavezetést is jogalapnak ismeri el a válásra, Akiba ezeken is túlmenően megengedi ugyan a férjnek egy szebb asszony megismerése esetére is a válást, de, hogy ez részéről inkább csak a zavartalan, szeretetteljes házaselet glorifikálására való kiszólás, mutatja számos agadai mondása, pl. hogy aki nem neki tetsző feleséget vesz el, ötszörös bünt követ el a tóra különböző törvényeivel szemben; fiának végrendeletben meghagyja, hogy ne vegyen el elvált asszonyt, mert az olyan házasságból való gyermek, melyben a házasfelek lelkiileg még másokon csüggnek, erkölcsi értelemben már törvénytelennek tekintendő (Pesz. 112). E gondolatot Shakespeare is kifejezésre juttatja, ki tudja, mily forrás alapján.

Mint a természet keblén nevelkedett egyén megértő volt a törvénymagyarázatban is. Tanítja, hogy az életmentés kötelessége fölötté áll a szombat szentségének. Sőt fölötté áll az ember saját önérzetének kímélése is: «Tedd szombatodat hétköznappá, csak-

hogy ne szorulj embertársaidra.» A tórai törvények foglalata szerinte: «Szeresd felebarátodat mint tenmagadat, de életveszély esetén a te életed előbbrevaló a felebarátodénál.»

Az uzsora tiltásában annyira megy, hogy még a köszönetet vagy nyájasabb köszöntést is kamatnak minősíti. (B. Mecia V. 10.) A halálbüntetés tórai intézményét bírói alkalmazásban a lehetetlenségig redukálja.

Határtalan volt Istenben való bizodalma és ebből folyó optimizmusa. Ő is vallotta és saját példájával állotta a tanítást, hogy minden az ember javára történik, még a látszólagos vagy időleges bajok is végeredményben jóra vezetnek. Idevág az a tanítása, hogy minden előre van elhatározva az isteni gondviseléstől, de az ember azért megtartja kivételes helyzetét a természetben: az akarat szabadságát.

Még a legnagyobb szerencsétlenség, hazájának elveszte fölötti fájdalma sem bírta egészséges optimizmusát legyűrni.

Egy ízben tudós társaságban egy város felé tartottak, messziről hallották a város vidám zaját, a többiek sírva fakadtak. Akiba ellenben ujjongásban tört ki. «Mért sírtok?» szólt a többihez. «Hogyne sírnánk, — felelik — amikor a pogányok biztonságban mulatoznak városaikban, Jeruzsálem pedig tűz martaléka és fenevadak búvóhelye». Erre Akiba: «Én pedig ellenkezőleg azért ujjongok, mert, ha már ezeknek ilyen jó a sorsuk, mennyivel inkább vár boldogság a szentvárosra.»

Törvénymagyarázatának iránya első pillanatra ugyan a rideg törvénykultusz emberét tünteti fel személyé-

ben, mélyebb bepillantás az ő lelkébe azonban harmóniába hozza ezt is az ő *sovinizmusával*. A talmud minden tudósai között a legkiválóbb és legéleselemjűbb az újabb gondolatok levezetésében is, túlnyomóan sok esetben az ő véleménye válik döntővé, de névtelenül hagyományozott törvénytételek is rámennek vissza. Ő a legkiválóbb megtestesítője annak a tannak, hogy a bibliának minden szava, betűje, sőt helyesírási sajátossága valami nyomatékkal bír és ezért alapul szolgál újabb és újabb törvénytételek levezetésére. Ilyen fölöslegesnek látszó szerinte az *accusativust* kísérő «ész» szócska is, mely egyszersmind -val -vel-t is jelent és mint ilyen valami újat von bele a törvénybe. Ezt sikerült már Emmauszi Náhumnak is a biblia nagy anyagán keresztülvinnie, de amikor e törvényhez ért: «Az Urat, a te Istenedet imádd» (*Ész* adonaj stb. tehát: az Úrral együtt, vagyis az Úron kívül), megállott, visszaborzadt a gondolattól, hogy Isten imádásába mást is belevonjon. Hiszen a talmud tanítása szerint: ha valaki Isten nevének megszenteltségtelenítésével vét, sem a bűnbánat, sem a jomkippur engesztelő hatása, sem pedig a szenvedés nem tisztítja meg, csupán a halál törli el bűnét (*Jóma*, 86^a).

Akiba azonban, a szabadelvű, az emberbarát, a bátor és vallásos odaadása tudatában önérzetes tudós megtette a kora előtt végzetesnek látszó lépést. Hogy ez mily visszhangot kelthetett, arról némi fogalmat nyújt az a tény is, mely aztán évezredekre kihatóvá, lehet mondani a világtörténelem tengelyévé lett: Jézus halálra ítélese vagy annak legalább híre az.

Jézusnak az evangéliomok tanúsága szerinti halálra-

ítélésénél ugyanis az egyetlen konkrét vádpont (dr. Klein stockholmi rabbi újszerű megvilágítása szerint) az lehetett, hogy a IHVH Istennevet, a Sem Hamforast kiejtette, amivel azt hirdette, hogy «én és az atya egy vagyunk». Ezzel voltaképp kifejezésre juttatta azt, amit burkoltabb formában a sátorosünnepi zajosabb, vidám ünnepek közepette a nép maga is kifejezésre juttatott, hogy «Ani vehu», én és az Isten egy vagyunk, és amit Hillel így fejezett ki: «Ha én itt vagyok, minden itt van, de ha én nem vagyok itt, ki van itt? Isten is örvend az emberek örömében, az ő szenvedéseikben ő is szenved», az ember világa nem rugaszkodott el még Istenétől.

Amit tehát a kor vallási prüderiája, talán épp a jézusi precedensre és az ő istenfiasítására való tekintettel nem merészelt megtenni, Akiba az ő önállóságában megtette. Hiszen ő azt hirdette magáról: «Amily keveset veszít a gyümölcs húsából, ha megszagolják, amily keveset veszít a gyertya fényéből, ha mást gyujtanak meg rajta, oly keveset sajátítottam el mestereim szelleméből» (Szanh. 68). Ő tehát túllépte az emmauszi mesterétől respektált határt és belevonta az isten tiszteletébe a tudós tiszteletét, hisz ő az intellectus deinél fogva közelébe jut az isteni lénynek. «Épségben hatolt be és épségben került ki», mikor a teozófia kertjének kerítését döngette.

A tragikum természetesen nem maradt csak elméleti megtévelyedés, túlbuzgóságból való jóindulatú korlátátlépés, hanem külsőleges bűnbesodrást is vont maga után: *politikai vétséget* a római uralom istentelen rendelkezése ellen. A római császárság a zsidó irredenta-

mozgalom búvóhelyének ismerte fel a vallástanítást, és épp Akiba volt az, aki a legnagyobb részt vette ki a nemzeti felszabadítás mozgalmából.

Hiába figyelmeztette Pappus barátja, hogy hagyjon fel e veszedelmes kísérlettel, Akiba e mesével válaszolt:

A róka elment a tó partjára és látva, mint nyugtalanokodnak a halak a háló láttára, így szólt: «jertek a szárazra, itt barátságban élhetünk egymással, amint együtt éltek a mi őseink is.» (Mikor? Talán a darvini leszármazás lebeg e bölcs előtt?) — Oh te ostoba ravasz, — válaszolták — ha már itt életelemünkben nem vagyunk biztonságban, hát még ott, ahol biztos halál vár ránk.

A mi életelemünk a tóra — ezenkívül nincs számunkra élet.

Nemsokára elfogták R. Akibát. Amikor a hóhér eléje lépett, épp a Semát olvasta. Bőrét lenyúzták, de ő ezalatt is csak folytatta imádságát. Tanítványai kérdik: még mindig tartod magadban az erőt? Felelt rá Akiba: Egész életemben az nyugtalanított, hogy Istent szeretem ugyan teljes szívemmel, de teljes lelkemmel (életemmel) való szeretetem bemutatására nem volt alkalmam, most, hogy végre lelkemmel is áldozhatok, térjek ki előle? Az Echod (egyetlen) szóhoz eljutva már csak hörögve bírta húzni és e hörögésben szállott ki a lelke.

Az *Egyetlen ellen vétett* írásmagyarázatában és az «*egyetlen*» szóval ajkán vezekelt. Az angyalok az égben azzal üdvözölték: «Boldog vagy, hogy lelked Echod szó szárnyain hagyta el testedet». Istenhez pedig azzal fordultak: «Hát ez a tóra és ez az ő jutalma?» (Berach.) Ugyanazt a felkiáltást halljuk Mózes ajkairól is.

A fenti legendánk (Mózes a mennyben) erről a végső pillanatról nem igen vehetett tudomást, az Echod engesztelő momentumát nem vette az elbírálás mérlegébe.

Van még egy más irányú hagyomány is, mely az ő halálához fűződik és némiképp világot vet az Akibakultusz kivételes méreteire.

E szerint az ő elhalálózása a börtönben a zsidó szent éjjelen, Jómkippur előestéjén ment végbe. R. Jósua nevű tanítványa még kiszolgált a jómkippur előnapján és estére elköszönt. Csakhamar eléje toppan Elijáhu próféta, köszönti és az viszonzozza. Kérdi Elijáhu: «Nincs szükséged valamire?» — «Hát ki vagy?» — kérdi R. Jósua. «Kóhen vagyok (Pinchasz-szal azonos) felele az, és azt a szomorú hírt hozom, hogy Akiba kiszervenedett. (Kivégzésről tehát nem igen lehet szó, annál kevésbé húsa árúsításáról). Azonnal bementek a börtönbe, ajtaját nyitva találták, a fogházőr pedig, éppúgy a többi rabok, aludtak. Erre kiterítették Akibát az ágyra és távoztak. (Más tanítványok tehát, kik a végső kínokat végigszemlélték volna, nem voltak jelen.) Elijáhu azonnal vállára vette a szent terhet és R. Jósua nem állhatta meg, hogy ne kérdje: «Hisz kóhen-nek mondtad magadat?!» De Elijáhu megnyugtatta, hogy sem az ilyen tudóson nem fog a tisztatlanság, sem a végtisztességtevőn. A tórai törvény itt is enyhítve, sőt felfüggesztve van, nem csupán a kohéni tisztaság, hanem a jómkipपुरi hullaszállítás tekintetében is. (Midr. Misle 9, 2.) A halottat aztán egy magától kinyíló kriptába helyezik el, ahol a szövetnek is magától gyullad ki, annak jeléül, hogy az elhúnyt az édenbe jutott.

Nem lehetetlen, hogy e jelenet ecsetelésébe már egy-két sugár a krisztusi legendából is beszüremkedett, de mindenesetre harmóniában van Akiba tanainak jellemével.

A mi agadánkra visszatérve, azt kell észlelnünk, hogy ott két tragikus bűnhődés szerepel; az egyik az, hogy Akiba nem lett tóraadóvá, a másik pedig az: hogy kínos halállal kellett kimúlnia. Mindkettőre erkölcsi okot keres Mózes, de a felelet mindkét esetben egyazon kemény szó: «Ősvégzésem ez!» Tehát *nem spontán ok szolgál alapjául, hanem ősi végzés, vagyis ősi bűn*, amit az az agádai tudósítás is bizonyít, hogy Akiba halálát már Adám is előre látta és két tudós társa is megjövendölte. Két gyökérszálát is kell tehát kikutatnunk Akiba tragikumának és vissza kell nyúlnunk e végből a *teremtésig*. A teremtés az agáda szerint Isten bírói szigorának jegyében indult, és csak amikor látta Isten, hogy a gyarló emberiség a tiszta igazságosság, a «middasz haddin» alapján nem bír megállani: a «middasz harachamim», a könyörületesség trónusára ült és így teremtette az embert. Ámde «Isten nem ember, hogy valamit visszavonjon», az ő ősvégzése végkép el nem enyészhet, hanem ott lappang a világtörténet hullámai fölött, várva a pillanatot, hogy testet öltjön, azaz a Gondviselés eszközeinek, a szentéletű reprezentatív man-eknek sorsában ütközzék ki.

Akiba is ilyen gondviselésszerű egyéniség, akire illik a próféta szava: «A mi bajaink hordozója ő és az ő sebéből gyógyulás fakad számunkra.» A teremtés pillanatában lett megpecsételve az ő sorsa, mert a teremtés — az agáda sokszoros hangsúlyozása szerint — az Isten

egységének tanuja, úgy hogy élő tiltakozás már a (héber) biblia első szavainak szórendje is a kettős hatalom, a dualizmus föltevése ellen. Ezen sarkalatos igazság ellen vétett — legalább látszólag és az agáda szerint — Akiba, mikor Isten mellé a tudóst állította az istenfélelem törvényébe. Ezért játszotta el hivatottságát a tóra adására Mózeszel szemben. Az agáda tehát költői fantáziára bízva magát, mégis a vallás szellemében jár el és erkölcsi igazságok megsejtéséhez jut el.

A másik gyökérszál Akiba pogány származásába nyúlik vissza. E pogányvérűséget ő még fokozta, amikor a római helytartó Turnus Rufus hódító szépségű nejét elvette (Nedárim 50^b). Már pedig ez a kor nem lehetett barátságosan hangolva a pogányeredetű zsidók iránt. «Kelevények az idegenek a zsidóság testén» hangzik a jelszó.

A pogányokra is ősvégzést mondott ki az Úr, — ugyancsak az agáda szava szerint — amikor a nekik is felajánlott tórárt visszautasították; ezt a határozatot is azonban felfüggesztette Isten a maga könyörületességében, ámde végkép az el nem enyészhetett, ott lapang a Gondviselés műhelye mögött és mint az éji árnyék a napra, úgy leselkedik ez a jámborokra, a nagyokra, hogy egy adott pillanatban elnyelje. «A vérben él a lélek» — mondja a tóra és az meg nem tagadja magát a korok változtával sem, hanem kikéri a maga részét az ösztönnek a szavával a nevelés ereje mellett is. Az adott gyenge pillanat Akiba életében ez előkelő pogány nővel való második házasságkötés lehetett, ugyancsak az agadista szemüvegén keresztül nézve.

Akiba azonban «kétszeresen is kivette büntetését Isten kezétől, ezzel leróttá bűnét».

És az utókor előtt tüneményes fényben áll az ő alakja. Igazi típusa ő a zsidóságnak: a legellentéteesebb vonások bámulatos harmóniában egyesülnek és egy képpé egészítik egymást az ő jellemében: vallásos odaadás mellett a természet s a szép élvezése és ennek apoteozisa; a tudós tekintélyek nagy tisztelete mellett egészséges önérzet, a törvénykultusz mellett a szív nemességének, a spontán szeretetmegnyilatkozásnak nagyrabecsülése. A vesztett haza fölötti fájdalom csak úgy égette az ő szívét, mint az első pusztulás alkalmával Jeremiásét, de ő nem írt Siralmakat, nem kesergett oly lázadóan, hanem derűs világnézlete, vallásos optimizmusa, mely az igazi istenhitnek és az erkölesi világrendben való megnyugvásnak egyedüli folyománya, úgy felszította ezt a lelkére nehezedő bánatot, mint a nyári nap a bárányfelhőket.

Az ő istenhitének szava az, mellyel utolsó utunk előtt, mikor tisztára mosnak bennünket, mintegy útra-
való talizmánként ellátnak bennünket: «Boldogok vagytok, Izráel gyermekei! Ki elé tisztálkodtok, ki tisztít meg benneteket? Mennyei atyátok, amint írva van: én tiszta vízzel öntlek le, hogy megtisztuljatok minden bűneitektől». (Jóma VIII. 8.) «Izráel reménysége» az ő szójátéka szerint «Izráel fürdője (mikvé)»; ha jócselekedeteink nem képesek is bűneinket lemosni, lemossa azt az isteni kegyelem reménye (és ebből ugyanaz a tanítás hangzik ki, mint Pál apostoléból).

Az ő szójátéka vissza is fordítható: Izráel könny-
és vérfürdője: az ő reménysége — a megtisztulásra és egy jobb jövőre. Népünk tragikumja meghozza annak katarziszát és kiteljesedését.

Dr. Fényes Mór.

VISSZAEMLEKEZÉS AZ ELSŐ MAGYAR ZSIDÓ KONGRESSZUSRA.

(Felolvasatott az IMIT 1928. december 27-i ülésén.)

A mult kötelez ; mindannyian, nemzetek, népek, egyházak, családok és egyesek el vagyunk kötelezve a multnak. Ha utánagondolunk, nincs is más realitás ezen a világon, mint a mult. A jelen csak egy pillanatig tart, a «van»-ból «volt» lesz és ez a «volt» a kultúrnépek életében egyre nagyobbá, egyre végtelenebbé, egyre súlyosabbá válik. Csak egy valami van a világon, ami nem tud meghalni, és ez a mult.

Mikor a mai napon a magyar zsidóság történetének egyik jelentőségteljes fejezetéről óhajtok megemlékezni, úgy érzem, hogy ezzel belső sugallatnak engedek ; az első magyar zsidó kongresszus ezelőtt hatvan esztendővel ült össze Pest vármegye dísztermében, hogy az emancipáció után saját erejéből megalkossa az önálló autonom magyar zsidó egyházat. Nincs okunk az ünneplésre, nem akarunk jubilálni, — hiszen 1868-ban lett nyilvánvalóvá, hogy hazánkban a zsidóság véglegesen és végzetesen két táborba szakadt, — de kötelességünk a megemlékezés. Hiszen a zsidóság különben is a megemlékezésből él ; ünnepeink, imáink tele vannak az ősi nagyság emlékeivel. Nálunk zsidóknál az emlékezés fénye pótolja a sokszor vigasztalan, sötét, rideg valóságot.

A téma, amelyről szólanom kell, talán száraznak tűnik fel, hiányzik belőle a líra, az érzelmek nem játsz-

szák szép és veszélyes játékokat, a történetíró nyugodtan *elmondja*, elbeszéli az eseményeket, talán még tanulságokat is akar levonni — amit pedig az emberek nem tulságosan szeretnek. Mert tanulni sem mindig kellemes, de tanítani — ez igazán hálátlan mesterség.

Nos, ha a líra hiányzik is előadásom tárgyából, annál több benne a drámai elem. A történelem nem mindig nyugodtan és méltóságosan hömpölygő éposz, hanem gyakran színjáték is, amelyben emberek és elvek élnek, küzdenek, győznek és elesnek. És ennek a drámának éppúgy megvan a maga bevezetése, bonyodalma, krízise és végső kifejlődése, éppúgy megvannak epizódjai, hősei és intrikusai, mint Shakespeare drámáinak vagy a modern színjátéknak. A történész pedig nem más, mint a történelem dramaturgja.

*

A magyar zsidóság történelmének egyik nagy jele-
nete volt a kongresszus. Engedjék meg, hogy röviden
visszapillantsak ennek az eseménynek az előzményeire.

Az előjáték külföldön játszik a XVIII. század közepe
táján. Ekkor jelenik meg a desszauai bölcs, *Mendelssohn*
Mózes. Egy bölcs, aki népét új földre akarja vezetni,
ki akarja hozni a gettóból és részeltetni kívánja a mű-
veltség, a tudomány, a haladás áldásaiban. Mendels-
sohn érezte, hogy hiába nyitná ki az állam a gettó
nehéz kapuját, ha a zsidóság nem akar onnan kijönni!
Tudta, hogy az a kapu *bevülről van elzárva*, tehát bevül-
ről kell azt kinyitni.

A német zsidóság egy része kiment a kapun, de egy-
üttal a zsidóságnak is hátat fordított. Másik, nagy

része kivonult a szabad térségre, megtalálta, vagy legalább kereste hazáját abban az országban, ahol élt, de hű maradt zsidó hitéhez, zsidó hagyományaihoz. A harmadik rész nem akart távozni a gettóból, mert a világi műveltségtől, a tanultságtól, a haladástól az ősi vallást féltette. Neki nem kellett német biblia, német nyelv, neki jó volt a zsargon is.

Mendelssohn Mózes fellépésével kezdődik a modern zsidóság és vele kezdődik a szakadás is. Ez a Mózes nem egyesítette népét, mint a bibliai Mózes, hanem akaratlanul is megosztotta. Persze ő csak filozófus volt, nem pedig törvényhozó és hadvezér. De a *ma* zsidósága, annak tudományossága, műveltsége, befolyása nem képzelhető el Mendelssohn Mózes nélkül, akinek dicső emléke fennmarad.

*

A második nagy jelenet Franciaországban játszik. A nemzetgyűlés 1791-ben kimondja az emancipációt az emberi jogok elve alapján. Majd 1806-ban a császár összehívta a francia zsidók országos gyűlését, hogy a polgári egyenjogúság elnyerése után megalkossák a maguk egyházi szervezetét. Franciaország ebben is példát szolgált Európának, és mikor a gyűlést megnyitó *Molé* államtanácsos kijelentette: «*Ő felsége azt akarja, hogy legyetek franciák*» — ugyanazt követelte, amit nálunk később Kossuth, Eötvös és Szemere Bertalan hangoztattak.

*

Most pedig helyezzük át a színpadot Magyarországra. A kalapos király, akit rosszul sikerült jószándékai vit-

tek a sírba, meghalt. A Karok és Rendek 1790-ben koronázó országgyűlésre ülnek össze, és a magyar zsidóság kérvényt nyújt át a törvényhozásnak, hogy a II. József által engedett könnyítéseket tartsa fenn. Az országgyűlés nagy jelentőséggel bír hazánk történetében, az alkotmányt helyreállította és egyúttal megkezdi a szerves reformmunkálatokat, hogy a modern állami élet alapjait megalkossa. A magyar zsidóság ekkor még nem gondolhatott szervezkedésre, egyelőre az volt a cél, hogy a magyar törvényhozás az egyes zsidókat ruházza fel az állampolgári jogokkal. A zsidóság még *politikai* jogokat sem kér a különböző országgyűlésekhez intézett petícióiban.

Készült is több törvénytervezet a zsidókról, de ezek sohasem kerültek a törvényhozás plénuma elé. A javaslatok elismerik a vallás szabad gyakorlásának jogát, a szabad költözködés és letelepedést a bányavárosok kivételével. Minden javaslat hangsúlyozza, hogy a zsidók ipart és kereskedelmet korlátozás nélkül űzhetnek és a nyilvános iskolákat szabadon látogathatják.

A rendezett egyházi és iskolai viszonyok megteremtésének eszméje 1825 körül merült fel. Két tervezet maradt ránk ebből az időből. A *Chorin Áron* aradi rabbi által készített javaslat első ízben hangoztatja egy országos zsinat egybehívását. Érdekes, hogy a haladó érzelmű Chorin a legfőbb vezetést egy konzisztóriumra akarta ruházni, amely öt tagból állana. Ebből az öt tagból *három* rabbi volna és az országos szervezet élén egy *Nászi* állana. Tehát Chorin a hierarchikus szervezet híve. Ő követelte első ízben egy rendes egyházi iskola létesítését is, amely a vallásalapból tartatnék

fenn. A vallásalap céljaira az örökségeket és a *hozományokat* is adóval kívánja megterhelni.

A magyar zsidóság ebben az időben kezd lassanként két pártra tagozódni. A Mendelssohn fellépése nyomán Németországban kitört harc lassanként hazánkba is átterjedt. A francia forradalom ideái is szivárogni kezdtek, amihez később még a magyar nemzeti gondolat és művelődés hódító eszméi járultak.

Mindaddig, míg csak arról volt szó, hogy a magyar zsidóság a polgári jogok teljességét elnyerje, egy táborban küzdöttek a haladók és konzervatívok; de minél inkább közeledett az emancipáció, annál élesebben nyilvánult meg a régebben lappangó ellenségeskedés. A pesti hitközség ebben az időben már erőteljes fejlődésnek indult és vezetői a korszerű haladás és magyarosodás hívei voltak. A konzervatívok vezérkara élén a híres *Szófer Mózes* rabbival Pozsonyban székeltek, míg a hadsereg zöme az elmaradt keleti vidékről került ki.

Hála a pestiek, különösen *Schwab Lőw* pesti rabbi eredményes munkájának, az 1840-i országgyűlésen az alsóház kimondotta a zsidó vallás recipióját és a zsidók emancipációját. A főrendek azonban nem voltak ilyen liberálisak és a bécsi udvar éppolyan szűkkeblű volt, mint azelőtt. Így jött létre az 1840. évi XXIX. t. c., mely tulajdonképpen mindent a régiben hagyott.

1844-ben új javaslat került az országgyűlés elé, mely többek közt kimondja, hogy *Pesten központi tanodát kell felállítani*, ahol a rabbik és tanítók kiképzésüket nyerik. A főrendi tábla ellenzése folytán ebből a javaslatból sem vált törvény.

Nevezetes dátum a magyar zsidóság újabbkori tör-

ténetében az 1847. évi híres paksi rabbigyűlés, ahol először került szembe egymással az orthodox és haladó párt, melyet *Schwab Lőw* pesti rabbi képviselt. A szakadás itt már nyíltan bekövetkezett és a konferencia eredmény nélkül oszlott szét. A zsidókérdés közben a sajtóban és a közéletben állandóan napirenden volt. *Lőw Lipót* Kossuth Pesti Hirlapjában sürgeti az emancipációt és számos vármegye megértéssel és jóindulattal foglalkozik a zsidók ügyével.

Maga Kossuth akkor még nem volt feltétlen híve az emancipációnak, az ő ideálja ugyanaz volt, ami Napoleoné; azt akarta, hogy a zsidóság olvadjon egybe teljesen a nemzeti társadalommal, mert e nélkül a jogi emancipációnak nincs jelentősége. E részben a zsidóknak maguknak kell az akadályokat elhárítaniok. *Kossuth* és *Szemere Bertalan* egyenesen vallásreformot követeltek, és mikor a szegedi nemzetgyűlés utolsó ülésén az emancipációról szóló javaslat egyhangúlag megszavaztatik, a törvény 4. szakasza felhatalmazza a belügyminisztert, hogy *zsidó kongresszust hívjon össze, melynek feladata az egyházi szervezet megalkotása és a hitelvek kinyilvánítása, illetőleg megreformálása.*

Nagyapáink hazafias, önfeláldozó hűséggel vették ki részüket a szabadságharc küzdelmeiből. Ezt *Szemere Bertalan* miniszterelnök többek közt a következő szavakkal ismerte el:

«Alig van népfaj, mely a zsidókat hűségben és munkásságban nemzeti háborúnk körül felülmúlhatná.»

A nemzet az emancipációval meg kívánta jutalmazni a magyar zsidókat hűségükért; a sors úgy akarta, hogy *Haynau* büntesse meg őket érte.

A rémuralmat lassan-lassan önkényuralom váltotta fel, mely szabadság helyett rendszerrel akarta szerencsésé tenni az országot. Pedig egy ország népe olyan, mint egy szép asszony: nem engedi magát akarata ellenére boldogítani.

A magyar zsidóságot is megkörnyékezte a bécsi kormány és 1851-ben négytagú bizottságot hívott össze az egyházi és iskolai ügyek rendezése céljából. A konferencia boldogult *Lőw Lipótot* bízta meg a szabályzat elkészítésével, amely 285 szakaszban kimerítően kodifikálja a magyar zsidóság egyházi és iskolai szervezetét. A javaslat nagy jelentősége abban áll, hogy a kongresszusi szabályzat számos intézkedését átvette, kivéve a rabbik képzésére vonatkozó rendelkezéseket. Ugyanis *Lőw* javaslata szerint csak a rabbiszemináriumot végzett jelöltek alkalmazhatók rabbikul, amit a kongresszusi szabályzat nem mond ki. A *Lőw*-féle tervet az ortodoxia ellenkezése folytán nem lépett életbe. Itt meg kell említenünk, hogy ezzel az egységes szervezet megalkotásának utolsó alkalma és lehetősége múlt el. Az abszolút kormányzat oktroj útján, pátens formájában megcsinálhatta volna az egységes szervezetet, de nem tette. Mikor pedig tíz évvel később 1861-ben az alkotmányos élet újból megindult, már minden késő volt. A két ellenséges tábor egyre jobban szervezkedik és készül a döntő csatára. Ezt a csatát a haladó magyar zsidóság megnyerte 1868-ban a kongresszuson, de elvesztette 1870 március 18-án az országgyűlésen. De menjünk sorjában.

A pesti hitközség erőteljes mozgalmat indít az emancipáció érdekében és a haladók vezérei, Mezei Mór,

Holländer Leó, Lőw és Meisel főrabbi, Rózsay József, Rokenstein Lipót megalakítják az Izraelita Magyar Egyletet és kiadják a «Magyar Izraelitát».

A túlbuzgó, elmaradt keleti részek rabbijai pedig egymásután üléseznek a rabbiszeminárium, a magyar hitszónoklat és az *emancipáció* ellen. Később, 1867-ben megalakul a híres Hitőregylet, amivel a szakadás véglegessé vált.

Közben gróf Andrássy miniszterelnök 1867 novemberében Deák Ferenc sürgetésére benyújtotta az emancipációról szóló kétszakaszos törvényjavaslatot, mely elfogadtatván, befejezi a magyar zsidóságnak az egyenjogúsításért vívott nyolc évtizedes küzdelmét.

*

A kongresszus eszméje Eötvös báró kultuszminiszter támogatása mellett most már mindinkább előtérbe nyomult. Eötvös báró szilárd meggyőződése az volt, hogy miután a magyar zsidók teljes polgárjogot nyertek, azonnal hozzá kell fogniok az egyházi autonómia megvalósításához, az pedig oktroj és állami beavatkozás mellett nem képzelhető el, csupán a zsidóság kebeléből választott kongresszus útján. Ennélfogva *dr. Hirschler Ignác* volt pesti hitközségi elnök tanácsára 1868 február havában előkészítő konferenciát hívott össze. Harmincnégy tagból állott a gyülekezet, *amelybe, sajnos, egyetlen rabbi sem nyert meghívást.* Az értekezleten többségben volt a haladópart, viszont az ortodox érzelműek nem akartak együtt tanácskozni a többséggel. Mindez a viszonyok nagymérvű elfajulását mutatta, de a miniszter továbbment a megkezdett úton

és november 18-ra kiíratta a választásokat. A korteskedés óriási mértéket öltött, a beszédeknek, gyűléseknek vége-hossza nem volt. Bankettek, pohárköszöntők, etetés-itatás, erőszakosságok, a sok zászló és kortestoll, meg cigányzene a híres régi magyar követválasztásokra emlékeztettek. A választásokból a haladópart került ki győztesen.

Az Ő Felsége által 1868. december 10-re összehívott kongresszust báró Eötvös József kultuszminiszter dec. 14-én nyitotta meg nagyhatású beszéddel. A költőminiszter ragyogó jósága, nemes optimizmusa csendült ki belőle.

Íme néhány mondat a beszédből:

«Önöknek Uraim, jutott azon szép feladat, már a legelső alkalommal bebizonyítani, hogy az ország izraelita polgárai saját ügyeiket teljesen és egyszersmind az ország állami és társadalmi viszonyainak megfelelőleg rendezni éppúgy képesek, mint a hazában létező bármely más egyházak és vallásos társulatok.»

A feladat valóban szép, de éppoly nehéz is volt és ezt mind e mai napig megoldani nem sikerült.

Azután így folytatta a magyar zsidóság megdicsőült, nagy barátja:

«E kongresszus feladata eszközölni, hogy a hazában létező izraelita hitfelekezet mint vallásos társulat is éppoly szabad, önálló és autonóm testületet képezzen, mint a keresztény autonóm egyházak.» Hol vagyunk ma ettől?

A miniszter végül hangsúlyozta, hogy Ő Felsége a kongresszust csupán az egyház külső, jogi szervezetének megállapítása végett hívta egybe és a *hitelvek és vallástanok ott nem tárgyalhatók*. Ez természetes dolog,

hiszen a jog külső forma, a hit belső lényeg, a jog kényszerít, a hit meggyőz.

A kongresszus ezután *Holländer Leó* korelnök vezetésével megkezdette munkáját. Elnökké *dr. Hirschler Ignácot*, a kiváló orvostudóst választották, míg alelnökök *Popper Lipót* és *Wahrman Mór* lettek. A munka igen lassan haladt, mert a megalakulás nagyon hosszú időt vett igénybe és mert az ellenzék az elnök minden intézkedését gyanúval fogadta, attól félvén, hogy befejezett tények elé állítják. Így ezután *Popper József* bizottsági előadó csak január 28-án terjeszthette elő a hitközségek szervezetére vonatkozó javaslatot, majd *Krausz Zsigmond* mint kisebbségi előadó külön javaslatot nyújtott be. Volt még egy egyéni javaslat is. A viharos jelenetek egymást váltották és a kisebbség számos óvást és tiltakozást jelentett be. A kongresszus 220 tagja közül csak 116 volt jelen a szavazásnál és 103 képviselő szavazott igennel. Hatvanan szabadságon voltak és 37-en távol maradtak a szavazástól. A kongresszus február 23-án tartotta utolsó ülését, melyen az elnök azon reményének adott kifejezést, hogy az ellenzék az egység érdekében csatlakozni fog a szervezethez. Sajnos, másként történt. Ő Felsége 1869 június 14-én szentesítette a szabályzatot és ezzel a zsidóságot az állam a történelmi egyházak sorába emelte. Azonban a Hitóregyletbe szervezkedett ellenzék mozgalma folytán a képviselőház már 1870 március 18-án a lelkiismereti szabadság megóvásának címén utasította a kultuszminisztert, hogy a szentesített szabályzat végrehajtása tárgyában kiadott összes eddigi rendeleteit függesse fel.

Költők és politikusok sorsa a csalódás: a megdicsőült báró Eötvös József, a magyar zsidóság legnemesebb barátja pedig költő is volt, politikus is volt. A képviselőház határozata szívéen találta az annyi munkával és lelkesedéssel létesült egyházalkotmányt és vele a magyar zsidóság egységét. Eötvös báró halála után már könnyebb volt a helyzete a Hitőregyletnek. *Pauler Tivadar* kultuszminiszter 1871-ben jóváhagyta az ortodox szervezeti szabályzatot, ismét a liberalizmus és a lelkiismereti szabadság nevében, és ezzel eldőlt a magyar zsidóság sorsa.

*

Ha gondolkodunk azon, hogy miért nem sikerült a kongresszus munkája, annak első okát az akkori magyar zsidóság tagozódásában fogjuk megtalálni. Három nagy részre oszlott abban az időben Magyarország zsidósága. A Dunántúl és az Alföldön érzésben és nyelvben tiszta magyar zsidóság lakott, amely haladni akart a korról és a külső formában is hangsúlyozni kívánta a rendet, meg akarta teremteni a magyar zsidó egyházat, hogy az *egyenjogú* zsidóság *egyenrangú* is legyen a többi egyházakkal.

Az ország keleti és északkeleti részén pedig világi műveltség dolgában elmaradt hittestvéreink laktak, akiknek vezetői hallani sem akartak haladásról és rendszeres, központilag kiépített alkotmányról.

Középen állott a felvidéki, akkor még német műveltségű zsidóság, amely azonban megoszlott a két tábor között.

Valljuk be nyíltan hatvan év után, hogy mindkét

oldalón hibákat követtek el, de mindjárt tegyük hozzá, hogy a hibák száma kisebb volt a haladók részén. Nem volt hiány előzékenységben e párt részéről, hiszen a kongresszusi szabályzat még azt sem kívánta meg, hogy rabbikul csak a szemináriumot végzett növendékek alkalmazhatók.

Azzal is ok nélkül vádolták meg a többséget, hogy merev központi kormányzatot kívánt teremteni az Országos Iroda felállításával. Ellenkezőleg: az egész kongresszusi alkotmány az egyes községek legszelebbkörű önállóságán nyugszik, ami tulajdonképpen a zsidóság középkori és újkori fejlődéséből folyik, amikor őseink a gettó falai közt egymástól is elzárva éltek le keserű életüket és a község volt az egyetlen sejtje és szerve a zsidóság életének. Az elmúlt hatvan év megmutatta azonban, hogy igenis szükség van középfokú egyházi hatóságokra, de szükség van egy központi *főhatóságra* is, amely *nemcsak levelez és közvetít, hanem vezet, irányít, kezdeményez, alkot és ítél.*

Hogy az Iroda az idők folyamán ilyen irányban fejlődött, két nagy ember érdeme: dr. Simon Józsefé és dr. Mezey Ferenc, az Iroda megdicsőült elnökéé.

A magyar zsidóság egysége három külső ok miatt bomlott meg; az egyik volt a rabbiszeminárium, amely ötvenéves fennállása alatt a külföldön is elismerést és dicsőséget szerzett a magyar zsidóságnak. A szemináriumból világhírű, jámbor tudósok kezéből kiváló, művelt és hithű rabbik kerültek ki, akikre méltán büszkék lehetünk. A szeminárium szívbeli ügye a magyar zsidóságnak. Érdekes, hogy a szeminárium nagy ellensége, Hildesheimer, később a berlini szeminárium vezetője

lett; Berlinben tehát jó volt a szeminárium, csak Pesten nem az.

A szakadás másik oka az volt, hogy a kongresszusi szabályzat túlságosan világi jellegű alkotás és nem biztosít a rabbiknak még vallási ügyekben sem elég befolyást. A jogász kissé túltengett a teológus kárára. Ez hiba volt, amin segíteni kell és lehet is. Nem kérünk világi hatalmat a papok számára, nem akarunk hierarchiát, de azt akarjuk, hogy a *rabbi kellő tekintéllyel felruházott lelki vezére legyen a reábízott hívőknek*. Ma, amikor nagyszerű nivón álló szeminárium van, ennek nem lehet akadálya. Persze más volt a helyzet 1868-ban, amikor hiányzott még a magyar zsidóság főiskolája.

A szakadás harmadik oka a kisebbség szívós ragaszkodása volt a hitközségi szervezethez, amely fölött nem akartak elismerni magasabb, egybefoglaló, irányító, központi hatóságot, *csak a kormányt. Ez lényegében az egyházi autonómia tagadását és a lemondást jelenti.*

*

A kongresszus ellenzéke attól félt, hogy a világi műveltség ártalmára lehet az ősi hitnek.

Pedig az igazi kultúra sohasem lehet ellensége az igazi kultusznak. A hitnek nem a tudomány az ellensége, hanem a hitetlenség. És azokat a támadásokat, amelyeket a tudás nevében a vallás ellen intéznek, csak a tudással lehet visszaverni.

De egyet ne tévesszünk el: a zsidóság nem lehet elvont, *vérszegény és halovány deizmus*, a zsidóság nem

lehet *fogalom*, hanem a zsidóság *élet*. Szükség van tehát a formára, az ősi, lényeges formákra is. A vallás, akár csak a művészet, — mellyel ősi lényegében rokon — nem jelenhet meg, nem gyakorolható, nem képzelhető el formák nélkül. Ámde a formák élnek, fejlődnek és alkalmazkodnak a viszonyokhoz. A zsidóság annak köszönheti fennmaradását, hogy ősi hitének lényegéhez ragaszkodva alkalmazkodott az élethez.

*

A visszaemlékezés magaslatáról nézzünk egy kissé előre is. Tény az, hogy a kongresszusi mű nem sikerült, és nehéz volna annak megállapítása, vajjon egyáltalán sikerülhetett volna?

Goethe azt mondja : «Minden pompásan menne ezen a világon, ha a dolgokat kétszer lehetne megcsinálni.»

Sajnos, sok ügynek és sok embernek végzete, hogy csak egyszer lehet valamit megcsinálni. Ilyen volt a kongresszus is, amely, noha minden három évben kellene összegyűlnie, 1868 óta nem gyűlt egybe. Ezek után kérdezhetné valaki, hogy miért hívnak hát bennünket kongresszusi zsidóságnak? *Lucus a non lucendo*.

Az utóbbi időkben itt-ott újból felmerült a magyar zsidóság egységének kérdése, óhajtása, követelése. Nem akarok jósolni. Tény az, hogy 1914 óta a magyar zsidóságban megszűnt a centrifugális erők veszélyes játéka. A régebben egymástól mindinkább távolodó pályán haladó kétféle szervezet most már párhuzamos vonalon megy előre, egymás mellett. Ez a két vonal most már nem távozik egymástól a vigasztalan, végtelen messzeségbe, hanem mint a sínek, egymás mellett vonul. Ezen

a sín páron halad békésen tovább a magyar zsidóság vonata. Mindkét sínre szükség van, az egyik éppoly fontos, mint a másik.

Egységes szervezet? Gyönyörű terv. Csakhogy a tervek ha már túlságosan szépek, az álmokhoz kezdenek hasonlítani. Ámde az élet nem tűri az álmokat és nem tűri az álmodozókat. Maradjunk tehát azoknál a terveknél, amelyek nem csillogóan szépek, de józanok, közel vannak és elérhetőek.

Akad egyelőre elég tennivaló a saját szervezetünkön belül is. A munka már megindult és az eredmény nem fog elmaradni, ha összefogunk és nem térünk el a régi, szépséges, drága tradícióktól és a mellett figyelünk az életre.

Egyik nemzedék a másik után hanyatlik le, de egyik generáció a másiknak nyújtja kezét. Vigyázzunk, ne bontsuk meg a láncot, ne engedjük el a múlt kezét, de tartsuk oda mi is kezünket a jövő felé.

Mert nemcsak a múlt, hanem a jövő is kötelez.

Dr. Bakonyi László.

A ZSIDÓ-NÉMET IRODALMI KAPCSOLATOK KÉRDÉSÉHEZ.

I. Valahányszor azzal a kérdéssel foglalkozunk, milyen hatással van vagy volt a zsidóság más irodalmakra, költőkre és művekre, éles különbséget kell tennünk egy többé-kevésbé konkrét, lemérhető hatás s egy másik között, amely a tények mögött lappangva, meg-

közelíthetetlen mélységben végzi a maga munkáját. E két hatás természetének megfelelően funkció és érték szempontjából kétféle zsidóság áll előttünk: Egyrészt lezárt folyamat, megmerevedett történeti forma, másfelől kimeríthetetlen teremtő fejlődés; egyfelől tárgy, motívum, anyag, másfelől belső forma, időtlen eszme; ott szociológiai fogalom, rangjátvesztett nép, itt örök etosz, biblia népe...

Minden nép története csak szimbolikus jegyekben él tovább. Nincs nép, amely ellehetne tetteinek monumentalizálása, vezető alakjainak heroizálása nélkül. A szimbolikus jegyek, héroszok kultusza halhatatlan emlékei annak a hitnek, hogy a földi valóság nyelvét át lehet ültetni az isteni-mítikus erők nyelvére, hogy van valami elidegeníthetetlen, sérthetetlen emberi tartalom, amely általános érvényű mértékekkel van felruházva s nem képzelődés vagy elvonás, hanem időnkint, kiválasztott egyéneken megtestesülő, magasabbrendű valóság. Minél gazdagabb, ősiabb egy-egy nép belső kultúrája, annál dúsabb szimbolikus jegyeinek a nyelve, annál ragyogóbb héroszainak alakja. A történeti szimbolum megörökített mult, amely átsugárzik a jelenbe; eredeti szerkezetét megtartja ugyan, de időtlen életképességénél fogva folyton megújhóva alkalmazkodik a mindenkori jelenhez. Nemzedékek kollektív munkája hívja létre a szimbolumokat és héroszokat, de végső formájuk és értelmük szerint vallásos áhítat, teremtő költők és próféták alkotásai. Szimbolumok, heroizált mult nélkül nincs történeti folytonosság és összefüggés. Érvényük azonban nem szorítkozik arra a népre és kultúrára, amelyben gyökerez-

nek. Minél folttalanabb, félreérthetlenebb emberi tartalmuk, annál inkább megvan a lehetősége annak, hogy átlépjék hazájuk, kultúrkörük határait, feltéve, hogy nincs érzelmi-történelmi akadály, amely útját állná időtlen terjeszkedésüknek. Szimbolikus funkciójuk szerint egy alkaioszi versszak s Plato rendszere, egy jelentéktelen herma s az otricoli Zeus, egy zsoltár s a legnagyobb próféta látomása között alig lesz lényeges különbség.

Az antik kultúra gazdagabb szimbolumokat adott a világnak, mint pl. a zsidóság : ahol a leláncolt démónia, az abszolút arányok és mértékek, a nagyvonalúság, a tiszta öncélú szépség, a megnyugtató plaszticitás törvénye a döntő, ott vetélytárs nélkül élnek ezek a szimbolumok időtlen időkig. De az is bizonyos, megközelíteni nem tudja őket más, csak akiben legalább egy szikrája él az antik szépségeszménynek, hogy megértésüknek s megértésük európai formáinak, a különböző klasszicizmusoknak, legfontosabb feltétele az átadók és elfogadók elemi vérrokonsága. Ez az a többlet, amellyel ki kell egészülnie az «egyetemes» emberinek, ha azt akarjuk, hogy feltáruljon előtte az antik világ, hogy igyék a szelleméből s modernizálja a formáját. A zsidóság nem szorul ilyen többletre. Szimbolikus jegyei és alakjai nem a plaszticitás csillagképe alatt születtek, uralkodó törvényük nem az esztétikai, hanem az etikai egyensúly, az istenközelség, a tüzes szekér és szó, ihlet és intellektus, az eksztatikus béke, a látomás, az igazság és szeretet törvénye. Egyfelől a Pheidias Zeusa, másfelől a próféták istene, egyfelől Achilles, másfelől Mózes, ott Oedipus, itt Jób, ott a Medeák, Antigonék, itt a Juditok és Rutok, antik és zsidó heroizmus, antik

és zsidó idill : nem, ez a két világ összemérhetetlen. Az antik szimbolika a plasztikus és heroikus történet- és életszemlélet bálványa, a zsidóság szimbolikus alakjai megközelíthetők minden európai kor és nép számára, de leginkább mégis az esztétikai, intellektuális tájékozottságú korokban otthonosak. (A zsidó szimbolumok lényegén nem változtat az a körülmény, hogy mindeztől beleolvadtak a keresztyénségbe.)

Ha végigtekintünk pl. a német irodalom történetén, lehetetlen észre nem vennünk, hogy körülbelül a renaissance óta hol a felszínen, hol a felszín alatt állandó küzdelem foly a zsidó-keresztyén és az antik világ között a szimbolikus egyeduralomért. Ez a küzdelem egyik forrása minden barokknak és romantikának, ez táplálja céltalan mozgalmasságukat, veszedelmes, rendbontó aránytalanságukat, félhomályukat, szenvedélyes pátozszukat és lirizmusukat : az antik és zsidó-keresztyén szimbolikus elv keresi a békét, de nem léphet, csak ideiglenes egyezményre egymással.

Nem kevésbé fontos a sokat és régóta vitatott zsidó forma kérdése. Ez a forma eszményi képe a konkrét külső formának, időtlen, eszmei, de bármely pillanatban időszerűsíthető rend, gyűjtő neve a zsidóság alkotóelemeinek, mindennek, aminek valaha teremtvő szerepe volt a zsidóság etikai és esztetikai erőinek határain belül, a szimbolikus jegyek összefoglalása egyetlen, legmagasabbrendű s legáltalánosabb szimbolumban. Mind a mai napig nincsen zsidó morfológiánk vagy tipológiánk. Ami van, az vagy zsidóellenes természetű s főként negatív vonásokból áll, vagy ha pozitív alapépítményű, merő találat, ideiglenes vázlat, néhány elem túlhajtása az

elhanyagolt többi rovására (H. Cohen, M. Buber, C. Brunner, M. Weber, W. Sombart, O. Spengler, A. Zweig).*

Itt előlről kell kezdeni mindent s az összehasonlító stilisztika, szociológia és struktúrpszichológia eredményeinek felhasználásával megközelíteni az első szerény célt. Igaz, hogy az elhamarkodott elvonás és általánosítás veszedelme sehohsem fenyeget olyan nagy mértékben, mint éppen ezen a területen. De ettől a veszedelemtől nem szabad visszariadni, sőt vállalni kell minden következményével együtt, még akkor is, ha akad egy sereg tény, amely ellentmond a kikövetkeztetett típusnak... A zsidó forma különben ezúttal nem önmagában a maga egészében érdekel, hanem inkább csak irodalmi-szellemi vonatkozásaiban, s itt is csak a német szellemi életen belül: milyen elváltozásokot mutat, egyfelől ha európai tartalmakból táplálkozik, másfelől ha európai formákhoz igazodik. Éppen ezért beérjük azzal, hogy néhány ösmert vagy kevésbé ösmert dologra utaljunk.

Amikor a zsidóság európai területre lép, új életének

* V. Ö. M. Brod, *Heidentum, Chistentum u. Judentum*. 1922; M. Buber, *Vom Geist des Judentums* 1921; F. Kahn, *Die Juden als Rasse u. Kulturvolk* 1922; G. Krojanker, *Juden in der d. Literatur* 1922; A. Sakheim, *Das jüdische Element in der Weltliteratur*. 1924 (Turóczi-Trostler, *Pester Lloyd*, 1925. 14. März); Fr. Muckle, *Der Geist der jüd. Kultur* . . . 1923; H. Kohn, *Die pol. Idee des Judentums*. 1924. F. A. Kaplan u. M. Landau, *Vom Sinn des Judentums* 1926; F. L. Klauss, *Rasse u. Seele* 1925; E. Przywara, *Judentum u. Christentum. Stimmen der Zeit* 1925: 81. ll.; S. Feist, *Stammeskunde der Juden* 1925; Jos. Nadler, *Literaturgeschichte der d. Stämme*, IV. 1928: 7 ll.

feltételei közé olyan etikai, szellemi, irodalmi, formai, nyelvi hagyományokat hoz magával, aminőkkel egyetlen európai irodalom sem rendelkezik. Földjétől, tápláló forrásainak jórésztől elszakad, de kultúrélete a maga belső zártságánál fogva mindvégig megtartja folytonosságát. Minthogy azonban minden erejét létének biztosítására, örökölt értékeinek megtartására, hagyományainak félreérthetetlen megrögzítésére s egyértelműségüket veszélyeztető idegen hatások elhárítására kell fordítania, az alkotó, teremtő zsidóságot lassankint felváltja egy konzerváló, védekező, óvatos zsidóság. Eredendő hajtóerői közül funkciócsere és kiegyenlítődés folytán a többiek rovására főleg kettő kerekedik felül: a pátosz és az intellektus. Pátosz: a dinamikus, határokat nem tűrő, ellentmondásoktól nyugtalanított világérzés, a fokozott érzelmi élet, látomások, odaadó, önfeláldozó és követelődző vágy hangja; intellektus: az időtlen rend és szükségszerűség, az áttekinthető, zárt világkép, pozitív fegyelem, amely még egyszer újjáteremti a világot, de ellentmondások híján. Ezt a cselekvő pátoszt szorítja ki a helyéből a védekezés elhárító retorikája, ezt a világot átfogó, újjáteremtő, képekben élő intellektust pótolja idővel a mindent fogalmasító, öncélú dialektikára hajló tiszta ész. Legmagasabb fokon pátosz és intellektus, alsóbb fokon retorika és ész majdnem mindig elválaszthatatlan attól, ami zsidó szellem alkotása. A bipolárisan élő, költő, gondolkodó, érző zsidó képviseli az abszolút történeti típust, csakhogy megfelelő feltételek híján csak nagy ritkán, a legnagyobbaknál, talán a középkor egy-két filozófusánál s költőjénél találkozunk vele.

Arra már gyakrabban akad példa, — ugyancsak a filozófusok és költők (zeneszerzők) között — hogy a két erő közül vagy az egyik vagy a másik ragadja magához az uralmat, de még akkor sem tagadják meg egymást vagy mondanak le egymás közreműködéséről. (Spinoza *more geometrico* építi fel a világot s egy *amor intellectucalis dei*-ről beszél.) Az esetek nagy részében állandó, termékeny egyensúlyban tartják egymást. Talán itt van a magyarázata annak, hogy a zsidó misztika legextatikusabb pillanataiban sem szabadul fel az ész ellenőrzése alól olyan mértékben, mint nyugati rokonai. Az is megesik, hogy belső megrázkódtatásra, külső beavatkozásra felborul az erők egyensúlya s az ebből eredő bizonytalanság vagy feszültség érzelmeségben vagy ellentétes jegyű párjában, iróniában talál levezetést. Ezenkívül ismerjük a típusnak asszimilációs, egyezményes, romanizált, germanizált északi és déli változatait, de valamennyi tartja a rokonságot a rekonstruálható őstípussal s kevés kivétellel megegyezik abban, hogy közelebb áll a szellemhez, mint a valósághoz.

A zsidóság újkori fejlődésében és érvényesülésének irányában, persze, lehetetlen fel nem ismerni az erős intellektuális tájékozódást és elfogultságot. Ez a sokat emlegetett egyoldalú intellektus gyengéje, de egyben erőssége is a szellemi zsidóságnak: megnehezíti útját a spontán alkotás felé, ugyanakkor azonban összefogja, megóvjja minden széthullástól. Századokig tart, mire a németiség megtalálja a maga végső formáját, a zsidó intellektus viszont magában véve kész forma. E forma erején töri át a zsidóság századok korlátját, kapcsolódik bele az európai szellem újabb történetének

minden fontosabb fázisába, találkozhatik a tiszta emberi értelem legnagyobb képviselőivel s kerül abban a pillanatban, amikor a külső akadályok elhárulnak útjából, úgyszólván erőpazarlás nélkül a nagy intellektuális mozgalmak élére. S bátran szimbolikus jelentőséget láthatunk abban, hogy Amerika felfedezése óta minduntalan zsidók készítik elő vagy kísérik Európa legszebb Kolumbusz-vágyait. Ezek után természetes, hogy a zsidóság hangján, valahányszor új környezetében ennek a környezetnek a nyelvén szólal meg, rendszerint megérezni az intellektus tompító hatását, még a XIX. században is, amikor pedig szellemi és politikai forradalmak lázában lép a szabadba. Társadalmi-politikai nagykorúsítása óta habozás nélkül adja oda magát minden pillanatnak, minden benyomásnak, de nem azért, hogy elmerüljön bennük, hanem hogy kimerítse, intellektualizálja őket, mert impresszionizmusa nem veleszületett sajátság, hanem hosszú éhség és szomjúság következménye. Hasonlóan bánik azokkal a formákkal, amiket első lendületében vesz birtokába: kimeríti, vagy ha már egy ízben intellektualizálódtak, «tú»intellektualizálja őket: impresszionista korszakokban zsidó kritikusoké a vezető szerep.

Minden kor, minden író a rendelkezésére álló szimbolikus jegyek és formák közül azokat fogja kiválasztani, amikkel valamilyen közössége van. Ahol ez a közösség hiányzik, ott nem beszélhetünk sem hatásról, sem kölcsönhatásról. A közösség maga viszont lehet periferikus, véletlen, formai, érzelmi-etikai, gondolati, lehet az életformák s világérzés belső rokonságán alapuló. Csak e különbségek figyelembevételével kerülhetünk

abba a helyzetbe, hogy megmagyarázzuk a Schillerek, Hebbelek, Grillparzerek, vagy akár a G. Freytagok paradox viszonyát a zsidósághoz; azt a különös jelenséget, hogy egy-egy író gyűlöli a zsidóságot, vagy legjobb esetben közömbösen bánik vele, viszont mégis zsidó tárgyakra esik a választása. Ki fog derülni, hogy ezek az írók tudatosan vagy tudattalan különbséget tesznek a zsidóság szociológiai, népi fogalma s a zsidó szimbolumok, a zsidóság ideája s konkrét formája között, hogy szellemi szerkezetüknek, hovatartozásuknak megfelelően többé-kevésbé felismerhető módosításnak vetik alá zsidó tárgyukat és alakjaikat. A biblia, a zsidó tárgyak legnagyobb népszerűségének kora, a reformáció végletes zsidó gyűlöletében, a zsidóság megnemértésében szinte visszaesést jelent a középkorhoz képest. Mert Lutherék érdeklődése csak az írott szónak, rokonszenve csak a nagy példákhoz szól, amiből bátran kirekeszthetik koruk zsidóságát. Zsidó szempontból éppen ezért a Reuchlin-Pfefferkorn vitát sem szabad többre becsülni a kelleténél, mert hiszen valójában nem is a zsidóság, hanem az abszolút könyv értéke, az új humanitás, a gondolatszabadság és az olvasás szabadságának elve, a skolasztika és a humanizmus ellentéte körül forog. A felvilágosodás ezzel szemben jóval ritkábban fordul a zsidósághoz tárgykért, a filozemita-emancipációs mozgalmak irányítói és képviselői inkább csak történeti emléket, kritikára szoruló nyelvi szöveget látnak a bibliában, de annál nagyobb megértéssel vannak a zsidóság történeti, emberi értékei, helyzete iránt s a kultúrfilozófia elvi vagy érzelmi alapján harcolnak érte. Mendelssohnak s

néhány kortársának ebben a világban többek között az a jelentősége, hogy segítenek földközelve hozni az időtlen zsidó formát s hogy mintául szolgálnak a nemes zsidó alakjának irodalmasításához. Minél centrálisabb, cselekvőbb az érintkezés, annál mélyebb a hatás. De azért mégis ritkaságszámba megy az olyan eset, aminő a Rembrandté vagy a Lessingé, amikor már-már a szellemi vérkeringés törvényközösségéről beszélhetünk. Máskor intuíció ellensúlyozza a nemzsidó író elfogult egyéni tartását és segít hidat verni összeméretlen világok fölött: Goethe a *Wilhelm Meister* magasabbrendű kultúrájában nem juttat helyet a zsidóságnak, de másfelől fenntartás nélkül fogadja el Spinoza zsidó filozófiájából azt, amire szüksége van, s megértő áhítattal nézi a zsidóság világát ott, ahol heroikus-etikai tisztaságában mutatkozik (Biblia, zsidó fájdalom). Herder a Palesztinába való visszavándorlást ajánlja a zsidóságnak, a zsidó szellemet szembeállítja a germánal, de viszont ő fedezi fel elsőnek kora profán esztetikája s költészete számára a bibliát.

Azt mondtuk, hogy a zsidóság szimbolikus jegyei hozzáférhetők minden európai kultúrnép számára, de azt is láttuk, hogy koronként és egyénenként, külső és belső okokból milyen eltérések mutatkoznak a recepciójuk körül. Már most mindenekelőtt az a teendőnk, hogy kategóriákba foglaljuk a zsidóságból kiinduló szellemi hatásokat.

Az első kategóriába azok tartoznak, amik nem ismernek határokat sem térben, sem időben: a zsidóság mint eszme, etikai forma, a zsidóság istenfogalma stb. Megörökítőjük, közvetítőjük a biblia, a talmud, közép-

kori filozófusok és — a keresztyénség. Útjukkal, sor-sukkal, főleg a biblia hatásával ma már könyvtárak foglalkoznak. Mindazáltal az eddigi kutatás nem egy ponton kiegészítésre és revízióra szorul, mert érthető egyoldalúsággal inkább csak a tartalmi s a körülírható nyelvi jelenségeket tartja szem előtt. Aztán: a reformáció meg a barokk példája azt mutatja, hogy a zsidóságot nem lehet a biblia hatásával azonosítani, s hogy történeti tévedés a biblia irodalmi hatásában olyan változatlan, felbonthatatlan tényezőt látni, mint a vallási-etikaiban. A középkori irodalom számára a biblia anyag és hasonlat, a reformáció idején példatár és nyelvi forma; a racionalista korszakokban Mózes öt könyve, irracionális, emocionális, misztikus korokban az Énekek éneke, a zsoltárok, próféták állnak előtérben. A szabad vers története Klopstockon s Goethén kezdve Heineig, Nietzsche-től A. Mombertig elválaszthatatlan a zsoltárok formai hatásától, még ott is, ahol antik vagy más keleti (ind) hatás keresztezi. A protestáns országokban közvetlenül, a katolikusokban közvetve a biblia készíti elő a modern irodalmi nyelv kialakulását s ezen a réven a gondolkozás formáira is befolyással van. Viszont a kálvinista országokban egyik legfőbb akadálya az irodalom elvilágiasodásának, másfelől nyelvi normául szolgál az első archaizáló kísérleteknek.

Hatásában, útjában, Alexandriától a XX. századig homályosabb párja a bibliának a zsidó misztika. Medre keskenyebb, tartalma állandóan idegen elemekkel keveredik, minduntalan alakot vált. Eredendő része az új-platonizmusnak s mindenféle változatának. A közép-

kori misztika a maga kezdeteiben s végső formájában lekötelezettje csak úgy, mint a renaissance (Kabbala). De sorsát valójában csak ott ösmerjük, ahol nevekhez köthető, lokalizálható, funkciója közben tettenérhető: a filozófiában s álfilozófiában. Jóval fontosabb, bár kiderítetlen, irodalmi szerepe, amelyet úgy lát el a felszín alatt, jogcím híján, törvény ellenére a XVI—XVII. század nagy magányosai és eretnekei, Jacob Böhme, a XVIII. században Joh. G. Hamann révén. A reformáción kezdve az expresszionizmusig nincs olyan irracionális mozgalom vagy hullám, amelynek ne húzódnék meg a háttérben, főleg azóta, hogy a nyugati ág egyesül a mélyebb keletivel. (M. Buber művein kívül v. ö. Lazar Gulkowitsch, *Der Hasidismus*. Leipzig, 1929.). A romantika át van itatva a vérével. Végre M. Buber törvényesíti, európaizálja a szerepét, úgy hogy helyet kap az expresszionista-irracionális világkép alkotó elemei között. Az egyénfeletti hatóerők és jegyek kategóriájába kívánkozik a Bolygó zsidó alakja is. Eredetileg ugyan semmi köze a zsidósághoz, ami meg is látszik rajta, mert több benne a negatív, mint a pozitív vonás. De talán éppen ebben van a jelentősége: világirodalmi vándorútján annyira kitágul a kerete, hogy magába fogadhatja a zsidóság egész történetét és tartalmát, a korok és költők szellemi, társadalmi, politikai tartásával, klasszicizmusával, romantikájával, szocializmusával, szeretetével és gyűlöletével, istenhitével és istentelenségével együtt. A Bolygó zsidó rendszerint csak tükör: visszaveti ezt a gazdagságot, olykor zsidó vonatkozásainak fényénél, de még többször a homályánál. Kategórián kívül áll Spinoza rendszere a maga racio-

nalista-misztikus kettősségével: felszívódása a német-ség vérébe csak lökészerűen, részletekben megy végbe, de a XVIII. század végén már egyik uralkodó csillagképe a német szellemi életnek. Hatása két összetevőre oszlik: egy filozófiára s egy irodalmira. Ez utóbbinak Goethe neve ad jelentőséget: Spinoza váltja meg Goethet a Sturm u. Drangtól, ő tudatosítja benne a természet és művészet törvényközösségét s készíti elő klasszikus lehiggadását.

A második kategória azokat a korhoz, környezethez, könyvekhez, emberekhez kötött térben, időben determinált hatásokat foglalja magába, amik a zsidóságból indulnak ki, amik a zsidóságot érik. Ilyen közvetlen hatásról vagy hatásközvetítésről persze csak azóta vagy csak ott lehet szó, amióta s ahol zsidó tudós, író egyenrangú vagy legalább túrt fél gyanánt vesz részt európai környezetének szellemi életében, nemzsidó író pedig legalább kísérletet tesz környezeté zsidóságának megértésére, amire Németországon kívül (Spanyol-, Olaszország) elég nagy számmal, Németországban azonban a XVIII. századig csak elvétve akad példa. (Egy minnesänger, fordítók, másolók, grammatikusok, gyűjtők)... A XVIII. század óta egy csapásra megváltozik a helyzet, mert a zsidóság egyetemes emancipációja nyomán a zsidó szellem nagyobbára funkcióközösségre léphet a némettség történeti és modern erőivel. Csakhogy a kutató munkája sem merülhet ki tartalmak elemzésében, vonatkozások felsorolásában, s a tényleírás kényelmes módszerét itt is fel kell cserélnie a nehezebb és fárasztóbb, de mindenestre termékenyebb (még tévedéseiben is termékeny) lényegszemlélettel.

Hogy el ne tévedjünk a lépten-nyomon felmerülő kérdések és feladatok útvesztőjében, legegyszerűbb, ha a második kategórián belül csak az írókra szorítkozunk s kísérletet teszünk a csoportosításukra.*

Külön csoportot alkotnak azok az írók, akik zsidó tárgyakat dolgoznak fel, zsidó környezetben mozognak, zsidó vonatkozásokkal szövik át, zsidó motívumokból építik fel drámáik, regényeik, novelláik cselekményét. De nem lesz sok értelme, ha minduntalan azt kérdezzük, hányszor nyilatkozott Schopenhauer vagy R. Wagner ellenszenvesen, Bettina Brentano-Arnim vagy Nietzsche rokonszenvesen a zsidóságról (noha ennek is megvan a maga érdekessége), ha elmondjuk egy-egy regény vagy novella, egy-egy dráma vagy ballada tartalmát. Itt is mélyebbre kell ásunk, hogy eljussunk oda, ahol rejtélyes találkozót adnak egymásnak egyéni benyomások és korhatások. Minden munkánál, minden írónál meglepetések várják az embert. Nyomról-nyomra haladva meg lehet állapítani, eszmekörök, kollektív hangulat, az ellentmondás pátosza, szellemi áramlatok, hogyan döntenek el az író művészi állásfoglalását a zsidókérdésben; a zsidó típus alakváltozatairól le lehet olvasni egész filozófiai rendszerek, politikai programok, nemzedékek helycseréjét; de azt is, hogyan örökli ez a típus funkciójukat vesztett korok és irodalmi divatok (vadember, görögség, lengyelség kultusza) regény-

* V. ö. Landsberg, *Das Judentum in d. d. Literatur. Ost u. West* (1901. Nr. 1); L. Geiger, *Die d. Literatur u. die Juden* 1910. A. Bartels, *Judentum u. d. Literatur; Die Jüngsten* 1921. G. Karpeles, *Gesch. der jüd. Literatur* 1921. II. Bd.

alakjainak s drámahőseinek kellékeit, mozdulatait, ész- és szavajárását; hogyan váltakozik egymással a nemes, jólelkű, szerencsétlen zsidó (Loën; Gellert; Lessing; M. Miller: Siegwart) a kómikussal (Joh. Jac. Engel, Iffland), az elvetemülttel, félelmetessel, groteszkkal (W. Hauff, A. von Arnim, E. T. A. Hoffmann); hogy megfelelő szemléleti anyag híján milyen gyökeretlenül és lassan fejlődik s jó sokáig légüres térben tengődik a zsidó környezetrajz (Első kísérletek: David Arnstein, 1782. Karl L. Sessa, *Unser Verkehr* 1814), mindaddig, míg a gettó zsidó felfedezői — Dav. Bär Schiff, Ar. Bernstein, Leopold Kompert — nem ruházzák fel új eleven és jellemző vonásokkal. Történetlélektani szempontból ebben az összefüggésben különös figyelmet érdemel az a tény, hogy politikai demokratizmus, társadalmi liberalizmus nem jelent okvetlen elfogulatlanságot a zsidó kérdésben (K. Immermann; K. Gutzkow; G. Freytag; Fr. Spielhagen). Vannak írók, akik emberi lelkiismeretük megnyugtatóására vagy a kontraszthatás kedvéért rokonszenves fő- vagy mellékalakokkal ellensúlyozzák ellenszenves zsidó hőseiket (Fr. Reuter, Wilh. Raabe). Az irodalmi átsugárzásnak ez az új módszere fogékonnyá teszi szemünket a legmélyebb s legbonyolultabb különbségek iránt: nem vonjuk többé egy kalap alá pl. a Sturm u. Drangnak szenvedélyesen pozitív, a romantikának szenvedélyesen negatív, az Ifjú Németországnak szenvedélyesen egyoldalú, a realizmusnak közömbösen kiegyenlítő, Hebbelnek spekulatív, O. Ludwignak belső rokon érzésben gyökerező, Lenaunak pesszimista, A. von Droste-Hülshoffnak elementárisan, R. Huchnak

anekdotikusan, Fr. Wedekindnek ellenőrizhetetlenül naiv, G. Kaisernek intellektuális, W. von Scholzknak klasszicisztikusan fegyelmezett, Thomas Mannak fölényesen ironikus, E. G. Kolbenheyérnek (Amor Dei) új-misztikus, Joh. R. Bechernek forradalmi zsidószemléletét.

Van a német irodalomnak egy korszaka, a romantika, amikor szinte kísérteties megvilágításban látni a német zsidó vonatkozások egész problémakörét. A német romantika az első s jó sokáig az utolsó kísérlet a világ egyetemes tudatosításának, intellektualizálásának az elhárítására. A végtelenség tiltakozik benne a végesség, az időtlenség az időbeli megkötöttség ellen. Lényege irracionális, hazája a képzelt múlt vagy képzelt jövő, csak éppen a jelen talaján nem tudja megvetni a lábát. Hajtóereje a céltalan mozgalmasság, a tárgyaltalan vágy, amely önmagát táplálja és emészti, szimbóluma a kék virág, az elérhetetlen távolságok színe. A tudatosság elől való menekülés lelkének gravitációs törvénye. Csakhogy a XVIII. század kétes öröksége, a racionalizmus megbénítja, megakasztja a lendületét. Ilyenkor exotikus illatokkal kábítja magát, idegen formákhoz, a középkorba, keletre menekül. Ironiája is így születik az utópia és lemondás kényszerű nászából. A zsidóságban a maga alakmását látja, keleti ellenképét gyűlöli, főleg ott, ahol a mindennapi élet, a józan maradandóság színe alatt mutatkozik előtte. A romantikusok szókincsében a zsidó és filiszter rokonértelmű szavak. Adam Müllerék berlini keresztyén-német asztaltársaságának nem lehet tagja, aki filiszter vagy zsidó. Filiszter a zeneietlen, időhöz igazodó ember. Filisztéria

a rend diadala az alkotó rendetlenségen, a józanságé a mámoron, a tehetségé a lángelmén, a nyugalomé a nyugtalanságon. De a romantikának ennek ellenére vannak érintkező pontjai a zsidósággal, főleg ott, ahol a romantikus hontalanság találkozik a zsidóság földi hazátlanságával, romantikus utópia a zsidó messzianizmussal, romantikus misztika a zsidóval (Romantika és cionizmus közös gyökerei, a Bolygó zsidó új népszerűsége, a gölem történetének első irodalmasítása). Olykor zsidószármazású írókkal is hajlandó munkaközösségre lépni (Chamisso és köre; E. T. A. Hoffmann egyik novellájában három bujdosó ad találkoztót egymásnak: Peter Schlemihl, aki árnyékát, Erasmus Spikher, aki tükörképét, a Bolygó zsidó, aki hazáját veszette). A berlini zsidóasszonyok (Rahel Levin, Henriette Herz, a Mendelssohn-lányok) kultúrszerepe is érthetetlen marad, ha nem ügyelünk ezekre a rejtett szálakra és ellenszálakra. Jórészt a felvilágosodásban gyökereznek; írni keveset írnak, Rahel leveleket, Dorothea Mendelssohn-Schlegel egy regényt, a többiek ennyit sem. De minden irodalmi alkotásnál fontosabb az életformájuk, amelyben páratlan módon egészíti ki egymást józanokosság és intuíció. Zsidóságuk passzívabb, érzékenyebb, érzékibb és világibb mint a férfiaké: de ezért is lehet olyan nevelő, stilizáló hatással azokra a romantikusokra (a két Humboldt, Fichte, Friedrich Schlegel), akik körülöttük keringenek.

Egy másik csoport tagjai zsidó vagy zsidószármazású írók közül kerülnek ki. Legtöbbjükre jellemző, hogy a zsidósághoz fordulnak tárgyakért. Itt végre surlódás nélkül s egy kézben egyesül zsidó forma és zsidó

tárgy, motívum, környezet. De ha nem is esik zsidó tárgyakra a választásuk, immanens zsidóságuk félreismerhetetlen nyomot hágy a tárgyválasztáson magán, a feldolgozás etikai, művészi részén, a tragikus kikerekítéstől való ösztönszerű tartózkodáson s száz olyan dolgon, amit nem-zsidó alig fog észrevenni. Ez az immanens zsidóság érvényesíti a maga jogát még akkor is, ha hordozói messze kerültek a zsidóságtól (H. von Hofmannsthal) vagy egyenesen megtagadják (Otto Weininger, R. Borchardt).

E csoporthoz tartozó írók jórészenek Michael Beer-től Richard Beer-Hofmannig, Fanny Lewaldtól Else Lasker-Schülerig, Börnetől Max Nordauig, Heinetől Karl Krausig, A. Kerrig, M. Hardenig, L. A. Frankl-tól Th. Herzlig, Daniel Lessmanntól, Hieronymus Lormtól, Karl Becktől Franz Werfelig, L. Auerbachtól G. Hermannig, Emil Kuh-tól Stefan Zweigig, Karl E. Franzos-tól Arn. Zweigig, Leop. Kompert-től Jakob Wassermannig, Franz Kafkáig, A. Döblinig... szinte állandó kísérője a szociológiai, lélektani, történeti érzelmesség és romantika. A XIX. század első felétől kezdve, azóta, hogy Heine irodalom-, Johann Jacoby, M. E. Simson, Gabriel Riesser, Marx, Lassalle, M. Hartmann kultúr- és politikaképesse tette a zsidóságot, Byron német epigonjai a század nagy fájdalma közelében polgárjogot szereztek a «nagy» zsidó fájdalomnak, hogy az új tudomány ellenőrizhető, megfogható közelbe hozta a zsidó multat, ez a kísérő lényegében nem változott, csak színt váltott, pszichologizálódott, alkalmazkodott irányokhoz, divatokhoz, a zsidóság új állásfoglalásaihoz. Meggyőzően csak ott hat,

ahol szenvedélyes emberi gyökerei és művészi forrásai vannak (cionizmus), ahol megérezni rajta az epikai meggyőződés hangját, a felfedezés lírai varázsát; a gettó íróinál, Jakob Wassermann-nál, R. Beer-Hofmannnál, M. Bubernél, Arnold Zweignál, M. Brodnál...

Külön fejezetben kellene foglalkoznom az expresszionizmussal. Mert ez a sokszínű, sokágú, sokérdekeltségű s éppen ezért velejében meghatározhatatlan stíluskorszak szellemi dolgokban feltétlen kezdeményező és vezetőszerpéhez juttatja a német zsidóságot. Zsidók merítik ki s járatják le a pozitívista impresszionizmust prózában (P. Altenberg), kritikában (K. Kraus, Alfred Kerr), publicisztikában (M. Harden); ők vernek hidat impresszionizmus és expresszionizmus között (A. Schnitzler, Jakob Wassermann); ők készítik elő közvetve-közvetlenül a pozitívista világkép reidealizálását (H. Cohen, G. Simmel, W. Rathenau). Zsidó eredetű az expresszionizmus három alkotó eleme: a freudizmus, Bergson intuicionizmusa, a misztika (M. Buber, Alfred Mombert). A szellemi alapvetéshez képest aránytalanul gazdagabb a gyakorlat. Tartományok, irányok és ellenirányok, műfajok helyett azonban elég néhány iránytkimerítő vagy iránytjelölő, egyeztető vagy szimbolikusan végletes nevet említeni: a drámában Wedekind örökösét, Karl Sternheimot, a lírában Franz Werfelt, a regényben Leonhard Frankot, Franz Kafkát, Alfréd Döblint.

Feltűnő talán, hogy Heinét és Wassermannt éppen csak említettem: mind a kettőt az elmélet igazolására szántam példának. Heine történeti jelentőségével ebből a szempontból már több ízben foglalkoztam, ezért a

másutt elmondottak kiegészítéseül hadd álljon itt Wassermann példája.

II. Wassermann műveinek egésze látszólag könnyen áttekinthető, fejlődésének útja könnyen rekonstruálható műveiből s látszólag híján van minden kétértelműségnek; írt novellákat, elbeszéléseket, regényeket (drámai kísérletei jelentéktelenek), megírta életének és művészetének történeti és elméleti kommentárját; formája, tartása szerint impresszionistának indul, impresszionizmusán belül van egy rövid lélekzetű, de annál erősebb naturalista korszaka, néhány újromantikus epizódja, ma pedig mintha ő valósítaná meg a legkövetkezetesebben az expresszionizmusnak etikai (nem formai) programját, holott elméletben kevés köze ezzel a programmal. E látszólagos egyértelműség azonban olyan dolgokat takar, amiket bajos egy-két stílustörténeti fogalommal kimeríteni.

Impresszionistának indul, az is marad mindvégig, de látásának, művészetének nagykorúsítói: Zola, Maupassant, Ibsen hamarosan elmaradnak mellőle. Mi is kötné a naturalizmushoz ezt az író, aki elejétől fogva tagadja az atóm, az elszigetelt elem külön életét, a környezet mindenhatóságát, a pillanat relatív igazságát, aki az abszolút értékekbe vetett hitével segít megfojtani azt a terméketlen dezilluzionizmust, amelyet a életképtelen romantika hagyott örökségül a XIX. század második felére; aki korán megszereti Dosztojevszkijt s azt tanítja, hogy a költő a néma emberek «szája», aki H. von Kleistot, Goethet, Tolsztojt s az ő példájukra az elbeszélő művészet szintetikus eszményét tartja szem előtt s még az európai pozitívizmus bukása

előtt vissza talál Platonhoz, vissza a német idealizmus filozófiájához

De van még egy másik körülmény is, amely súlyosbítja Wassermann problematikáját: zsidó származása.

Wassermann zsidóságát nem táplálják eleven hagyományok, inkább csak külső nyomás tartja ébren benne. Feltételeiben teljesen asszimilálódott német környezetéhez, annál fájdalmasabban érinti, amikor ez a környezet ridegen visszautasítja első határozatlan közeledését. Katonáskodása idején aztán teljes irgalmatlan súlyával nehezedik rá belső gyökértelenségének, külső hontalanságának tudata. Formailag nem érzi, nem tudja magát zsidónak. De bármennyire elhalványodott is benne zsidóságának cselekvő ereje, néhány történeti jegyével mégis döntő módon avatkozik a sorsába. Az intellektus kezdettől fogva egyik irányítója, vezetője Wassermannnak s visszatartja minden meggondolatlan irracionális lépéstől; a prófétáknak istennel társalgó pátosza még most is, kései elszegényedett s elvilágiasodott, retorikai formájában is van olyan tartalmas, hogy segítségére lehet Wassermannnak az erkölcsi relativizmus ellen folytatott harcában (ezen a ponton érintkezik a reidealizáló kísérletekkel). S végül: az örök zsidó messzianizmus készíti elő Wassermann új ember- és új világfikcióját (ezen a ponton előkészítője az expreszionista programnak). A németiség lényege: zene, formaellenes alkotó magány, örök romantika. Mindig idegen (antik-román) erők közreműködésére van szüksége, hogy önnállósodva európaizálódjék s csak a leg-súlyosabb áldozatok, lemondások, természete egy részének megtagadása árán jut egyéni-egyetemes nyelv-

hez, ölthet időtlenül klasszikus testet. A zsidóság kiirt-hatatlan, letagadhatatlan örökségként él és hat Wassermannban, a németség pedig újabb, elsajátított, de nem kevésbé strukturális jeggyé, vérré vált sajátága. Mihelyt tudatára ébred írói küldetésének, éppen ezért kettős feladatot kénytelen vállalni: le kell vezetnie, le kell kötnie céltalan és gyökértelen zsidóságát s meg kell találnia a németség szívéhez, középpontjához vezető utat, amelyet mesterséges érzelmi, társadalmi, politikai akadályok zárnak el előle. Előbb zsidóságát kell törvényesítenie önmaga előtt, előbb meg kell szabadítania negatív értelmétől csak azután gondolhat a németség meghódítására. Eleinte az egyik világ értékeit, megváltó erejét, időszerűségét, időszerűtlenségét, utopisztikus lehetőségeit veti mérlegre, aztán a másik világ törvényszerűségeit tudatosítja magában, míg végre szilárd partot ér a lába, ahol zsidósága és németsége nem rekeszti ki egymást, ahol a németségre hárul a lényeges, a vezetőszerp, a zsidóság pedig termékeny, ellenőrző levegő gyanánt veszi körül ezt a lényegét.

Heine óta most történik első ízben, hogy a zsidóság nemcsak cselekvő szerephez jut az elemi németségben belül, hanem egyúttal résztvesz egy külön szimbolikus valóság megteremtésében. Heine az utolsó német költő, aki meg tud állni a kultúra és civilizáció, a természet és szellem, az idealizmus és pozitivizmus, a lélek és értelem szakadéka fölött, a nélkül hogy beleszédülne, a nélkül hogy le kellene mondania az egyik meredekről a másik javára, mert zsidó-német intellektuális-idealisztikus kétlakisága folytán elemében van itt is, ott is, csak iróniájának nyugtalanító formáján látni, hogy

a szeme örvényre nyílik, hogy élete, költészete állandó izgalmas remegés a két ellentétes sark között. Az utána következőknek már szint kell vallaniok, feltétlenül, kertelés nélkül. Van, aki megváltásnak érzi a pozitív partraszállást (G. Keller), aki görög szigetre, egy képzelt renaissance álomplasztikájához menekül (C. F. Meyer), aki beleveti magát ebbe a szakadékba, mert egy új arisztokratikus és heroikus kultúrát vár ettől az áldozattól (Nietzsche), van, aki abszolútaknak hitt értékek ünnepélyes időtlen világával veszi körül magát, amelynek nincs semmi megfelelője a valóságban (St. George); a naturalizmus csak egy sarkot ismer: a valóságot s akad író, aki klasszicizálja ezt a valóságot (Thomas Mann). Csak a legjelentékenyebben kísért kínzó emlékként, de megváltó erő híján a régi egység (G. Hauptmann). S végül: az expresszionizmus új egységet hirdet, de csak névtelen utópiákat kerget, meg akarja váltani a világot, de maga sem hisz a megváltásban, teremtő szeretetet prédikál, de legtöbbször csak visszajára fordított gyűlöletet vagy közömbösséget ad, új embert ígér, de csak átfesti a régit, új szintetikus költészetet, de csak törmelékeket illeszt egymáshoz, a költészetet kiszolgáltatja legnagyobb ellenfeleinek, a mértannak, a logikának, az analízisnek, az eszmét elárulja az időszerűségnek, a politikának, a természetet a városnak; férfiaságot mímél, de csak egy új érzelmességet hoz divatba: szellem és természet között nincsen híd.

Wassermann megkísérli a lehetetlent, a hídverést, amikor a civilizációval szemben újra a kultúra mellett, a földdel szemben az Isten mellett, az értelemmel szemben a lélek mellett, a mechanizált polgári renddel szem-

ben a mítosz, az érzéssé, akarattá nemesedett ösztön mellett tesz hitet.

Hogyan reagál a fegyvelmezett, megdermedt erők világa az elementáris emberre, mi történik akkor, ha az érzékfeletti és érzékalatti elemi valóság hirtelen betör mindennapi valóságunk idillikus felszínes nyugalmába? Ez a szakadatlanul vissza-visszatérő epikai kérdés nyugtalanítja Wassermann-t. Minthogy nem kultúrfilozófus, hanem költő, a költészet eszközeivel igyekszik felelni rája. A kérdés eleinte olyan idegesítő türelmetlen, hogy Wassermann felelete jó sokáig nem lehet csak tagadó értelmű, s hosszú időbe telik, mire pozitívrá fordul. A kérdés és felelet formája eleve eldönti Wassermann regényeinek belső szerkezetét.

Első fokon zsidó környezetbe vezet (*Die Juden von Zirndorf*). A XVII. században vagyunk. A Fürth és Nürnberg körül élő zsidókhoz eljut Sabbatai Zevi-nek, az új Messiásnak híre. Ábrándos, lázas hittel készülnek eléje. Készülődés közben döbrent rájuk a második hír: a próféta cserbenhagyta a zsidóságot, áttért az izlamra. Ez a nép még nem ért meg a felszabadulásra és megváltásra, hisz a Messiásban, de feltett ejtett eszméjén azáltal, hogy leszállította eszmei magaslatáról a földre, hogy aktualizálta: a Messiás álomképét összetévesztette az igazival; s minden marad a régiben. A regény modern részének hőse, Agathon Geyer, egyfelől békét köt környezetének kultúrfeltételeivel s ezen a réven elaltatja hontalanságát, másfelől helyreállítja a messiási eszme feltalanságát s ezáltal megváltja, ha nem is a népét, de legalább önmagát s előkészíti egy tágabbkörű megváltás útját. Egy új világ kapujában

éri a halál, de fia már a diadalmas utópia jegyében, eszmei levegőben születik (*Die Geschichte des jungen Renate Fuchs*): a zsidó összetevő e pillanattól kezdve elveszíti a maga külön kérdésjellegét, beletorkollik a német összetevőbe s vagy építőanyagul, színül szolgál, vagy építő erőként.

Súlyosabb feladatok elé állítja Wassermann a németisége. Nehézkesebben fog hozzá, kerülőutakon közelíti meg, nagyobb pátoszt vegyít a kérdésbe, több érzelmességet a feleletbe s jóval hosszabb ideig tart, mire itt is tiszta szemmel állja a fényt. Itt is az eszme megvalósulásának külső és belső feltételei körül forog minden (*Der Moloch*), csakhogy ezúttal nagyvárosi német környezetben. A megoldás útja más, iránya bonyolultabb, eredménye kétes diadal: a hősen erőt vesz a szív «tunyasága», előbb elhomályosítja, aztán beszennyezi, végül elárulja az eszmét. A *Moloch*-ot néhány novella s egy történeti evokáció — *Alexander in Babylon* — követi. Ez a kis regény lekötelezettje Flaubert *Salammbó*-jának, látszatra ragyogó exotikus kerülő, kibúvó az eszmei felelősség alól, divatos menekülés Európából, valójában azonban búcsú az impresszionizmus céltalan díszítő művészetétől, felszingazdagságától, lélekzetvétel, romantikus hasonlata Wassermann kérdés-felelet technikájának, készülődés, erőgyűjtés az «Umbruch» első regénye, a *Caspar Hauser* előtt. Caspar Hauser az örök Parzival, Simplicissimus-típus, a «reiner Tor», a természet őshangja, földreszállt mítosz, legenda, a megtestesült tisztaság, viráglét, öntudatlan és tudatlan, szomjas és fogékony minden remegésre és benyomásra. Most születik a mindenség, Isten, csillagok, az

első nap, első éjszaka, első szerelem; a nyelv most hódítja meg, most fogalmasítja a dolgokat. A polgárosodott rend világa azonban képtelen befogadni, megérteni, elviselni ennyi s ilyen elemi ártatlanságot. A szív tunyasága, nagyképűség, álhumanizmus, földi igazságosztás, szeretet és gyűlölet végez vele, mielőtt még a gyilkos tőre halálra sebezné. Még a kelleténél gyakrabban találkozunk romantikus csökevényekkel, emberben, képben, hasonlatban, Wassermann talán a kelleténél szándékosabban, tudatosabban keresi mindennütt a naiv német «Gemüt» jegyeit: ez a regény mégis maradandó nyelvemléke a századelő német szellemének. Egy új valóság plátói ideája kél életre a szegény Caspar Hauser véréből. Wassermann most első ízben igazolja félreértés nélkül a németiséghez való jogát: itt már minden ízében német a világ: «német város, német út, német éjszaka, német levegő, német szó» (*Mein Weg als Deutscher und Jude*). Nehány regényszerű s stílusfegyelmező novellisztikus tanulmány után következik az «Umbruch» második regénye: *Das Gänsemännchen*. Újra német környezet, de gazdagabb, szaggatottabb. Ez a könyv németebb a *Casper Hauser*-nél, de egyben jóval egyetemesebb nála. Hőse — Daniel Nothafft — művész vagy helyesebben az ő színe alatt: a zene, a legnémetebb művészet, ideiglenesen megkötött őserő, természet-, hagyomány-, forma-, polgárelenesség a végletekig, a legremegőbb, legérzékenyebb eszköz a költő kezében akkor, amikor le akarja olvasni róla a német élet értelmét. Most történik első ízben, hogy a dezillúzió, hogy az összeomlás nem csak ígérete, hanem beköszöntője is

egyben az új diadalnak. Most első ízben hat Wassermann nyelve olyan meggyőző plasztikus erővel, hogy nemcsak elmosódó körvonalaikban, hanem minden oldalukról atmoszférikusan láttatja alakjait. Most először közelíti meg az összeforrasztott részletek pátozával a «nagy» regény képzelt egyetemességét. Most első ízben lép egyenrangú — félreismertségben is egyenrangú félként — egymás mellé német és zsidó hős.

A hanyatló világ sötétjén átüt az optimizmus fénye. Ez a kis fény vet lobbot néhány év múlva a «Durchbruch» regényében, a *Christian Wahnschaffe*-ban. Hőse a visszatérő Krisztus (Dosztojevszkij, G. Hauptmann), a Buddha-legenda hőisének modern európai mása, mintegy visszájára fordított Caspar Hauser. Tunya szívvel születik a világra, de aztán újjászületik, elülről kezdi életét, míg csak le nem válik róla eredendő tunyasága részenként, rétegenként, míg csak nem tartja két kezében a szívét szenvedő-tisztán, mintha csak most került volna ki az alkotó kezéből. Az újjászületésnek azonban nagy ára van: Christian búcsút mond multjának, jelenének, emlékeinek, lemond családjáról, vagyonáról, leszáll a szennybe, a felszín alá, a megvetettek és megbélyegzettek közé, s küldetésébe vetett hitének akkora a hatalma, hogy mágikus léggört teremt maga körül, talál egy pontot, ahonnan kiforgatja a sarkaiból a régi világrendet, hogy szemének érintésére megszólal az elvetemültség legmélyén szunnyadó emberi szikra, átszellemül a durvaság, megszegyenül a gőg, térdreereszkedik, vallomásra, vezeklésre kényszerül a kéjgyilkos, megváltozik a hagyomány értékeinek egész rangsora. Minden érték mér-

legre kerül. Láthatatlan igaz bíró ítél. Érvényt szerez a feltétlen út zsidó követelményének, kegyetlenül és könyörtelenül. Halál várja az impresszionizmus káprázató fikcióit: céltalan a pénze, a munkája, a hatalma, értelmetlen a tudománya, barátsága, gyűlölete, háborúja, békéje, funkcióképtelenek a formái, esztelenek a tartalmai, mert öncélúságukban elhomályosították az ember isteni eredetét. Nem kaphat kegyelmet, csak aki levetkezi régi testét, aki újjá-idealizálódik s megállja helyét a szív új, dogmamentes erkölcstana előtt. Wassermann epikai feladata a *Chr. Wahnschaffe*-ban átfogóbb, tartalmasabb, azt mondhatnók: kozmikusabb minden eddiginél, úgyhogy nem is szorítkozhatik eddigi német környezetére, nem állhat meg eddigi határainál, tágítania kell rajtuk, kontinentális, sőt világtávlatokat ad nekik, jóval több alakot mozgósít, jóval több réteget, osztályt, típust vet felszínre, jóval több sors, életirányító szálát egyesíti a kezében, hogy betöltse, megfoghatóvá tegye regénye valóságát. Hogy e valóság ezúttal is csak atomisztikus teljességében elevenedik meg, darabokban, töredékekben, ezért nemcsak Wassermann epikai lélekzete viseli a felelősséget, hanem időpontja is. De hogy viszont nem merül ki intellektuális, tagadó kritikában, hanem tiszta szívvel és szájjal szimbolum vagy legalább hasonlat rangjára emel minden részletet, ez a körülmény élesen elválasztja művészetét mindenfajta aktivista programtól és gyakorlattól.

Az újjászületett *Chr. Wahnschaffe* még egyszer visszatér szimbolikus kezdeményezőnek: az ő alakja vezeti be W. új regényeit, novelláit, amiknek hősei kivétel nélkül egy új világ közeledtét példázzák. Vagy

közvetett-közvetlen történeti előzményeiben világítják meg Chr. Wahnschaffe korát vagy erkölcsi következményeiben egészítik, kerekítik ki a sorsát. De csak kettő akad közöttük, amik kor- vagy emberábrázolás szempontjából külön epikai helyet követelhetnek maguknak e körben: *Der Aufruhr um den Junker Ernst* s a *Der Fall Maurizius*. Mind a kettőben gyerekmember a cselekmény hordozója, illetőleg irányítója, mintha Wassermann nem bíznék a felnőttek erkölcsi akaratának teljesítőképességében és átütőerejében.

Talán izgatja a stílusprobléma, talán próbára akarja tenni a maga evokatív művészetét, menekülni szeretne időpontjának ellenőrző korlátai elől, talán a barokk felelőtlen új divatjának is része van benne, amikor a racionális-irracionális erők ellentmondásos együttélésének, a démonikus gyűlölet, vakbuzgóság, ördöghit, babona, halálos türelmetlenség korára, a XVII. századra esik a választása. Ami a Caspar Hauserben még irodalom, az itt tiszta költészet. Az Isten szava ezúttal Ernst úrfiba költözött. Közvetítésének formája a mese. Nem folyamodik a keleti képzelet érzékiségéhez, egyszerűen csak mesél, s szava nyomán csodákkal népesül be a világ. Nem kérlel, nem bírál, nem támad, nem lázít, nem ostromolja, mégis meghódítja, romantizálja a valóságot. Nem akar hatni, nem programm, etikai izgalom, mégis a szeretet, megértés, béke magvát hinti el mindenütt. Vakbuzgó korlátolt felnőttek, ördögöktől megszállt varázslót látnak benne. Ámuló lelkükkel csak a gyermekek sejtik meséje mögött az isteni küldetés varázsát, s amikor élete veszedelemben forog, ezerszám

gyülekeznek börtöne elé s kiszabadítják, Ernst pedig folytatja a mesélést.

A «Maurizius-ügy»: egy gyerekeMBER a polgári rend és formák egész világa ellen. Egymagában... Etzel, Andergast főállamügyész diák fia arra a meggyőződésre jut, hogy apja évekkal ezelőtt ártatlanul íteltette el a hitvesgyilkossággal vádolt Leonhardt Mauriziust. Egy gondolat foglalkoztatja, tölti el: az igazság kiderítése. Megismerkedik a pör anyagával. Megszökik hazulról, Berlinbe utazik, felkeresi s kivallatja a pör koronatanuját s nem nyugszik, míg csak nem tisztázta a bűnügy minden homályos pontját, ki nem bogozta minden rejtett szálát. De közben az államügyészben is felébred a lelkiismeret, meglátogatja céljában s ugyancsak vallomásra bírja Mauriziust. A pör két egymástól messze eső fényforrás megvilágításába kerül s még egyszer lefolytatódik, csakhogy ezúttal egy időtlenebb, abszolút fórum előtt... A kifejtett nagy munka látszólag nem áll arányban a külső eredménnyel: Maurizius kegyelmet kap, de ügyét nem veszik revízió alá, apját megöli a viszontlátás izgalma, a világ nem akarja visszafogadni, megtagadja, férfitereje oda van, mire leszámol mindennel s kiugrik a robogó vonatból... Mindez azonban nem érinti a belső erkölcsi eredményt: az objektív, egyénfeletti igazságét, s nincs hatalom, amely elhomályosíthatná a fényét...

Turóczi-Trostler József.

A KÜLFÖLDI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE A HÁBORÚ UTÁNI ÉVTIZEDBEN.

Az élet tanítómestere, a történelem rosszul tanított minket, nem készített elő az élet számára. Nem tudtuk, mi az a háború és nem tudtuk, mi az a béke. A történeti könyvek és az iskolai előadások nyomán véltük, hogy országtól és emberektől szinte elvontan játszód-
nak le a háborúk. Szabályszerű ütközetek, majdnem csak hatalmas arányú hadgyakorlatok folynak egy bizonyos ideig, azután pedig a béke következik. Soha-
sem hallottuk, hogy közbülső állomások is lehetnek, hogy a békét forradalmak előzik meg, hogy háború és forradalom és béke a lakosság bőrére megy, ország ká-
rára, emberek szenvedései közt játszódik le. Még háború közben is, mikor pedig óriásivá dagadtak keretei, abban a naiv hitben ringatódtunk, hogy amint a világ egy szerencsétlen zökkenéssel belefordult a háborúba, állam-
férfiak bölcsesége újra kiemeli majd a kátyúból, egye-
nesen bele a régi kerékvágásba. Nem is sejtettük, milyen bonyolult, rettenetesen nehéz ügy a béke, amint nem sejtettük előbb, milyen kegyetlen valami a háború.

A hiányos történeti oktatást az élet kiegészítette saját tapasztalatainkkal, melyeket drágán megfizettünk. Ráeszméltunk arra, hogy az emberi lélek nem holt, hideg gép, mely tetszés szerint megindítható és szükség szerint, ha forgása már veszedelmesnek tetszik, vagy ha munkáját már megelégettük, újra megállítható. Ha a *lélek* egyszer nekilendül, ha vallás, erkölcs, művelődés,

emberiesség fékei többé nem kötik, nehezen nyeri vissza bölcs mérsékletét, szelídebb hajlamát, emberibb alakját, melynek megépítésére annyi fáradságot pazarolt, annyi reményt s bizakodást fordított civilizáció, tudomány, hit, humanizmus.

A kultúrember borzalmas csalódással lett gazdagabb. A nagy robbanás után a műremeknek képzelt kultúrából csak a kövek, csak a szétvetett, megcsorbult vasgerendák, a felismerhetetlenségig megcsönkült díszeknek romjai maradtak meg. A romokat kellett előbb eltakarítani, hogy az építés munkája előlről kezdődhessék.

A háborút a békével kegyetlen időszak köti össze. A káosz megvan, a rend nehezen születik meg. A lendület maga is véresen kegyetlen volt, utána még kilengések is következtek, a hősiesség után az azt megcsúfoló hősködés, a gyávák felelőtlen intézkedése a megfélemlítettekkel szemben. A háború következményeképpen erkölcsi züllés terjeszkedik, növekvő bizonytalanság, bűntettek szaporodása; élet- s vagyonbiztonság csökken, a családi becsület fogalmai lazulnak. Politikai és gazdasági visszafejlődés, erkölcsi és kulturális hanyatlás évei következnek. Az emberiség elvadul, az ifjúság, mely atyái nevelés és fegyelmezés nélkül nevelődött a háborúban, az ököljog korát látja újra elérkezettnek. A közbiztonság apad, a durvaság nő. A népek alapjaikban rázkódtak meg. Még a győztesek is, melyek adófizetői, hűbéresei, lekötelezettei lettek másoknak, hatalmasabbaknak; hát még azok, melyeknek kezét bilincsbe verték és nyakukra, egészen a régi hódítók eljárása szerint, súlyos jármot raktak,

országukat megcsonkították, a fejlődést, a szabad mozgást számukra lehetetlenné tették.

A háború keserű utóíze érezhető e kor minden megnyilatkozásában, elveiben, céljaiban, törekvéseiben, nemtelenségében. A nagy rengést még számtalan utórengés követte, bizonyítván: még nem szilárd a föld, még inognak oszlopai, még nem megbízhatóak erkölcsi alapjai.

Már a háború maga rettenetes kavarodást és keveredést okozott: egymásba sodort népeket, összeeligyítette különböző országok, egymástól távolfekvő népek alkatrészeit. Harcfenyegetett vidékek lakóinak más országok belsejébe való áttelepítése, meghódított országok lakóinak deportálása, hadifoglyok elszállítása tartományokba, melyekről a béke boldog éveiben álmodni sem mertek volna s nevüket sem ismerték, a népvándorlás arányát messze felülmúló elváltozását okozták a világ néprajzi térképének. Hát még, ahol nemcsak a katonákat és hadifoglyokat s nemcsak hadiszempontból, időlegesen, óvatosságból, néprétegeket telepítettek át a háború megrázkódtatásai, hanem hazájukat alapjából forgatta fel, egész népességüket csavarta ki gyökerestül az ősi humuszból, ahol évszázados emberi településekből, régi országokból, nagymultú városokból kő kövön nem maradt.

De még a paroxysmusban is volt fokozat. A legkegyetlenebbül bánt a háború azokkal a tájakkal, melyek századok óta a leghatalmasabb zsidó településeket hordták magukon. Ott fokozódott legmagasabbra viszonyok és emberek örülete, ahol azelőtt sem volt irigylendő a sorsuk, ahol a cári uralom gonoszsága

pusztította őket, ahol már régtől fogva «magasabb» politikai okokból vetették őket oda a népindulatnak, és hordák gyűlöletének szolgáltak villámhárítóul. De ha tengődtek, nyomorogtak is, az országhoz ragaszkodtak, hazájuként szerették; ahol a maguk zárt körében a maguk kultúráját fejlesztették, a talmud és a hagyomány búvárkodásának éltek, leírhatatlan szegénységben s mégis boldogan, mert szilárd talaját érezték lábuk alatt s az ősi szellemet lelkükben.

A jeruzsálemi szentély pusztulása óta ilyen súlyosan nem nehezedett a sors karja Izraelre, mint a világháború utáni években. A Bar-Kochba függetlenségi harcának leveretése, a spanyol zsidók kiűzetése — ha mindenik a maga korában rettenetes is volt, — aránylag kis területre szorítkozott és a mostanihoz képest elenyészően csekély lélekszámra. Most sok százezer zsidó vére folyt, óriási területek zsidósága hontalan lett, másokat joguktól, biztonságuktól fosztottak meg, valamilyen módon a világ egész zsidósága megrendült. Talán kegyetlenség az évtized első felének kegyetlenségeit újra felidézni, de mi hamar feledünk és nem árt szemünk elé vinni a multat, mert belőle kötelességek is folynak a jövő megépítésére vonatkozólag számunkra, mely azután csodálattal tölt el Izrael hősiessége iránt, vértanui készségéről bizonyít és büszkeségünket növeli. Mennyi erő, mennyi bizakodás, mennyi csüggedetlenség és mennyi optimizmus ebben a gyenge, ezerfelé húzó, külső egységes keret nélkül és világi hatalom híján szűkölködő népben.

A háború egyik fel sem becsülhető tényleges eredménye: a cári önkényuralom összeomlása, — de ezért

óriási váltságdíjat kellett fizetnie éppen a zsidóságnak. A régi Oroszország és az akkor még hozzátartozó lengyel részek területein éveken keresztül a legnagyobb bizonytalanság és fejetlenség uralkodott. Az uralom szinte hónapról-hónapra gazdát cserélt, népmegváltó kegyetlenkedett népmegváltó után, s a boldogított tarkományok lakossága azt sem tudta: mihez tartsa magát, kinek hódoljon meg, kinek fizesse adóját vagy sarcát. Ukrajnában pl. a hatalom 12-szer cserélt gazdát. Fehérek vörösökkel, vörösek fehérekkel, de vörösök is másfajta vörösökkel és fehérek sok színre bontható más fehérekkel vetekedtek a hataloméért és szívták ki a lakosság véréit. A zsidóság szempontjából a fehérek és a vörösek egyaránt *feketék* voltak. *Denikin* kozákjai, titkos beleegyezésével, nyílt tagadása mellett pusztítanak. Hasonlóan *Petljura* ukránjai. Szibériában *Koltshak* fehér seregei rendeznek vérfürdőt visszavonulásuk előtt. Szovjet-Oroszországban *Budjenny* kozákjai, majd a védelmül kirendelt kormánycsapatok segítkeznek a rablásban. Litvániában *Zeligowsky* bandái, Lengyelországban *Balachowitz* tábornok hordái zászlóhordozói a középkort megszegyenítő emberszeretnek. A fehérek a zsidókat mint forradalmárokat, a vörösek a zsidókat mint ellenforradalmárokat végeztetik ki.

A lakosság nagy része a háború után rablásból, fosztogatásból, pogromrendezésből él. Nyolc millió zsidó közül ezekben az országokban körülbelül 5—6 millió lakott pogromsújtotta tájakon. Amerikai és német vizsgálóbizottságok megállapítása szerint — mely bizottságoknak néhány tagját, Friedländer tanárt és kísérőjét dr. Cantort különben szintén meggyilkol-

ták — az 1919/20. évi, évhosszat dülő rettenetes pogromok megdöbentő statisztikája a következő: 40 ezer halott, 100 ezer sebesült és nyomorék, 10 ezer durván bántalmazott nő, 30 ezer árva. A régi Oroszországnak számtalan önálló részre szakadt birodalmában minden egyes belőle képződött állam is ki akart tenni magáért és az egész volt birodalomért. Mintha csak versenyre keltek volna egymással: Ukrajna és Lengyelország, az éhező törzsország, Fehéroroszország és Litvánia, melyik a kegyetlenebb, a vérengzőbb. A titkos, sejtelmes néplélek, melyet a nagy orosz íróknál bámulunk, egészen cári hajlamokban nyilvánult meg.

14 hónap alatt 568 helységben folyt a fosztogatás és gyilkolás. Több mint száz helységben 100 millió rubelt meghaladó a kár. Volt város, melyben férfiú nem maradt életben. Kiewben 1919 október 14. és 18-ika közt dúlt a pogrom, melynek folyamán több ezer embert megöltek, egyik kerületében 15 ezer lakást kifosztottak. Még 1922-ben is az ukrajnai vörös hadsereg parancsnoka szerint 106 zavargás volt zsidók ellen és 5 héten belül 810 ember vesztette életét, köztük 600 zsidó. A hatóságok nem is kísérelték meg a közbelépést. Utólag egyes kormányok a nagy hatalmak nyomása alatt tiltakoznak és intézkednek, legalább nyilatkozatok és színleges ítéletek alakjában. Wolhyniában a törvényszék 150 pogromrésztvevőt halálra, 243-at fogházra ítél. Az ukrajnai kormány pl. állítólag elítélteti a vezetőket, 75 bandafőnököt agyonlövetett, de alighanem úgy, hogy újra föltámadva Kiew vagy Odessza uccáin lehetett találkozni velük; 25 milliót utalvá-

nyozott az áldozatok családjainak és 5 millió rubelt a hitközségeknek.

Az embereken felül a természet is kegyetlenkedik ezekben a forradalmak és örökös lázadások által amúgy is elgyengült országokban. Mint a próféták fenyegetéseiben: az Isten emberek gonoszságát az ő adományainak elvonásával bünteti, itt is, szerencsétlenségre, több éven át fagy és aszály, szárazság és más elemi csapások még növelik a sokszor megmunkálatlan föld terméketlenségének átkát. Borzalmas éhínség s következményeképpen félelmetes járványok tizedelik meg a lakosságot. Volt olyan hónap, hogy egy városban, Odesszában 2020-an lettek az éhínség áldozatai, vagyis 1000 emberből 90. Chersonban egy hónap alatt 1189. Ukrajna déli részében a felnöttek halálozási arányszáma egy évben, az 1921-ikiben 25 % volt, a gyermekeké 50 %. Ukrajnában 4 hónap alatt 233 ezer tifuszeset fordult elő. Szovjet-Oroszországban 1922 első felében 250 ezer ember halt meg kolerában, sem kórház, sem gyógyszer nem volt. Az áldozatok 20%-a zsidó. A halálozás azokban az években tízszer akkora volt, mint a születések száma. A maguk nyomora és mások nyomorának szemlélése szinte megőriztette ott az embereket.

Mindezekhez járult még a szovjet uralomrajutásával az ő politikája: a hivatalos rablás, az életlehetőségek korlátozása vagy teljes megvonása. A gazdasági helyzet egészen megromlott, a városi lakosság elvesztette anyagi függetlenségét. Nincs és nem is lehet vállalkozási kedv, nincs szabadipar és kereskedelem. Minden államosítva van.

A legrettenetesebb azonban az az üldözés, melyet a szovjetkormány az egyházak, a vallási intézmények, az iskolák és tanházak ellen folytat. Az első időben inkább az egyházi és templomi kincseket, a zsidóktól a tóraszerelvényeket, a hitközségek vagyonát kobozta el. Megállapította: az egyes felekezetek hány métermázsas nemes fémet tartoznak beszolgáltatni. A templomokat magukat bezáratta s népházakká sajátította ki. A hitközségek működését szinte lehetetlenné tette, mint valamikor a spanyol inkvizíció idején, úgy kellett földalatti rejtekekben, besúgóktól, támadásoktól tartva, a vallási ügyeket gondozni, azzal a különbséggel, hogy felekezeti különbség nélkül. Megvolt az *egyenjogosítás*, a szovjet egyenlő mértékkel mért minden vallásfelekezetnek. Az anyagiakról hovatovább az erkölcsiekre terelődött a kormány figyelme. A vallás forrásainak elzárásával, a vallás tanításának eltiltásával sokkal alaposabban véli elpusztítani a szovjet a lelkeket. Legsúlyosabban Izraelt érte ez a csapás, mert nemcsak az iskolákban hivatalosan tanít egy-két heti órában hittant, hanem itt a tanulásban benne él fiatal és öreg, az alig feleseperedett kisgyermektől, a négyéves apróságtól fogva, a megvénhedt, törődött testű aggastyánig mindenki. Chéderben, bész hákneszeszben, jesívában a biblia és a hagyományos tudomány tanulmányozásának él minden emberfia. A templomok és zsinagógák után a vallási iskolák ellen emelt fegyvert a szovjet. A kormány elrendelte az összes iskolák bezárását, ahol 18 évesnél fiatalabbakat vallásra oktatnak, elsősorban tehát a chéderek és jesívák beszüntetését. A rendelet büntető szankciókkal is el volt látva és ezeket a kor-

mány kérlelhetetlenül végre is hajtja. Rabbikat és tanítókat bezárat, sőt agyon is lövet. A tiltakozókat és ellene vétőket mai napig elnémítja. A tiltakozó külföldnek gúnyoros jegyzékekben válaszol s nem is tagadja szándékát. Amerika jámbor zsidósága hiába hirdet gyásznapot, mint a nagy pogromok alkalmával, a nyugat és a kelet zsidósága hiába tart együttes bőjtnapot, a világ zsidó egyesületei hiába kívánnak liberálisabb vallási politikát Oroszországtól, az igazságügyi és nemzetiségi népbiztosság cinikusan kijelenti: «A szovjetintézmények nem adnak szabadságlevelet vallási intézményeknek, csak tudomást vesznek létezésükről. Ily társulatok nem tekinthetők jogi személyeknek, melyeknek birtokuk lehet. Ily társulatok csak templommal vagy zsinagógával kapcsolatban szervezhetők; meg van azonban tiltva, hogy jótékonyági vagy nevelési ügyben szerepet vállaljanak.»

A legszomorúbb a dologban az, hogy a népbiztosságok zsidó tagjai és az úgynevezett zsidóosztályok és egyházi bizottságok ádáz gyűlölettel fordulnak minden ellen, ami atyáiknak szent volt, ami zsidó vallási hagyomány és felekezeti intézmény. Ez a belső ellenség sokkal veszedelmesebbnek bizonyult, mint a külső. Az orosz szovjet zsidóság, különösen a fiatalabb nemzedék, ezzel maga szolgáltatja a nyelet ahhoz a fejszéhez, mely őt magát kívánja ledönteni. Annyira megy gyűlölete, hogy semmiféle vallási könyvet, még a bibliát sem engedi a modern héber nyelvnek, az ivrith-nek tanításánál sem felhasználni. Ünnepeken zsidó kommunista ifjak behatolnak a zsinagógába és kicsúfolják az ájtatoskodókat, megzavarják még a jomkiphuri

istentiszteletet is. Ellennépgyűléseket hívnak össze ünnepre s ezeken ateista felvilágosító előadásokat tartanak. A zsidó kommunista tanítók elhatározzák a vasárnap megünneplését az iskolában is a szombat helyett. Tulajdonképpen ez sincs egészen a bolsevizmus szellemében, mert pl. a babrniski egyházi bizottság a szombatot is, a vasárnapot is áthelyezi hétfőre, hogy teljesen ment legyen a munkaszünet napja minden vallási jellegtől. Héber és jiddis nyelven csempészik be népboldogító irataikat a jámborak közé, sőt ezek számára hivatalos *luacht* is adtak ki a bolsevista ünnepnapok s évfordulók beiktatásával. Híres a kitétel: Am ersten Mai Weltfeiertag, man sagt kein Tachne (nem mondják a könyörgő, panaszló fohászt). A vallásellenes mozgalom a «hitetlenek szövetsége» részéről erősen folyik. 1927-ben 114 ezer tagja volt 36 vidéki fiókkal. Lapja «A hitetlen» 130 ezer olvasóval dicsekszik, a valamivel higgadtabb, kéthetenként megjelenő folyóirat 60 ezerrel. A propagálókát előkészítő lapnak 5000 példánya jelenik meg. Ezek mind könyveket és gúnyképeket is adnak ki.

A jámborhajlamú zsidók azonban szintén nem hagyják magukat. Vérük és életük árán is szembeszállnak gúnyolóikkal és üldözőikkel. Némely ünnepen zsinagógák előtt egész makkabeusi harcok játszódnak le és kommunisták ünnepgúnyoló felvonulását, karneválját a vallásos zsidók szétverik. Aminthogy ezer bűvőhelyen mégis csak meghúzódik a tóratanulmány is és még a tulajdon vérből sarjadt gyűlölő sem elég erős, hogy tönkretégye szellemi hatalmunkat. A külföldi munkáspártok és bizottságok felszólalása és mélt-

tatlankodása mégis elért annyit, hogy a XI. kommunista kongresszus 1923-ban felszólítja tagjait: a vallás elleni harcban kíméljék a hívők érzését, ne gúnyolják a vallási szertartásokat és ne ragadtassák magukat durvaságokra, elsősorban a mohamedánok és a falu népe iránt való tekintettel. Érdekes, hogy ez ellen az *Emesz* (igazság) című zsidó lap tiltakozik. Hogy a jámborak példája mennyire ébreszti a szunnyadó lelkiismeretet, kiviláglik az ateista szövetség panaszos jelentéséből, hogy egy év alatt a zsidó hitközségek száma 10 %-kal növekedett. Még a szovjet is kénytelen ezzel számolni és 1927-ben rabbigyűlést engedélyezett, mely Karastonban (Podólia) folyt le, azonban úgy mint *másutt* zsidópolitikai ügyeket, ott vallási és nevelési ügyeket nem tárgyalhattak, hanem csak a zsidó hitközségek szövetségéről és a rituális fürdőkről eshetett szó. Máskülönben is bátorságról tesznek tanúságot a zsidók, a hatalmaskodókkal félelem nélkül éreztetik megvetésüket. Megrendítő jelenet lehetett, amikor Trotskijnak, — aki most saját bőrén érzi a kommunista elveknek, főleg a felebaráti szeretetnek diadalát — tulajdon édesatyja, Bronstein Mózes, a jekaterinoslawi zsinagógában, a község véneinek jelenlétében, a rabbiságtól fiának kiátkozását, a közösségből való kizárását kérte, ami ünnepélyes formák közt meg is történt 1922-ben.

Oroszországtól nem messze esik *Lengyelország*. Alaposan végezte a gyűlölet munkáját a nép, mely 200 éves halódás után kelt új életre és most nem talált szebb eszményeket, mint az elnyomást, az üldözést, melyek valamikor saját rabsága alatt az ő életét kese

ritették meg. Állandóak voltak a zavargások, a városokban és falvakban a támadások, üzletek s lakások kifosztása, templomok és iskolák elrablása esetleg istálló céljaira, tisztí lovak számára, természetesen magasabb okokból. Tórák meggyalázása, héber könyvtárak felgyújtása, sajnos, nem volt ritka eset. Szabadelvű lapok nyomdáit feldúlják, a zsidóellenes sajtó szabadon izgathat, viszont a feljajduló héber és jiddis lapokat betiltják, mert a zavargások nyugodt lefolyását, a közrendet vagy rendetlenséget zavarják. Külön pogrombizottságok alakulnak, központi irtóparancsnokságok, a Roswoj egyesület hivatásos zsidóüldözőket képez ki, évente vagy százat, és oklevéllel látja el őket, mintha erre külön készültség kellene. Nem doktori címet adnak, hanem ezt: a zsidó kérdés ismerői. A zsidó tiszteteket, mint nem a lengyel nemzethez tartozókat, a hadseregből ki akarják társaik záratni, sőt a szolgálatra állítólag a zsidó közlegények sem méltóak — legalább a békében. A legszélesebb körre kiterjedő bojkottot hirdetik minden ellen, ami és aki zsidó. Papok, orvosok, tanítók agitálnak a zsidó kereskedők, orvosok, gyógyszertárak, könyv- és papírkereskedések ellen. A nagyobb állami vállalatok, vasutak, dohánygyárak ezerszámra elbocsátják zsidó alkalmazottaikat. Zsidó kereskedők és gyárosok hitelét megvonták, adóját súlyosbították, keresetét megnehezítették. Ezek következtében óriási mértékben megnövekedett a kivándorlók és az öngyilkosok száma. A kormánynak s a hatóságoknak ezek a dolgok nem fájtak, de a külföld előtt restelték őket. Évekig tartott, míg a népszövetség a kisebbségi szakasz alapján a zsidósággal való tárgyalásokra és a

zsidók jogainak elismerésére kötelezte Lengyelországot, s a tekintélyes külföldi bizottságoknak, különösen idegen kölcsonök kieszközlésekor gyakorolt nyomására, végre is igen jelentős zsidószabályzat elfogadására érezte magát a kormány indíttatva 1926-ban. Tanügyekben és vallási ügyekben tett engedményeken felül ez az egyezmény intézkedik arról, hogy a zsidók szavazati joga ne állapíttassék meg egyoldalúan, az adókivetésben ne érvényesüljön felekezetieskedés, állami egyedárusítási (pl. trafik) cikkeket ők is adhassanak el, zsidó iparosok is részesüljenek állami hitelben, a zsidók polgárjogát ismerjék el, állami szolgálatba léphessenek, gazdasági és pénzügyi hivatalokban őket is alkalmazzák, az agrárreformot ne zsidóellenes célzattal hajtsák végre, a bojkottmozgalmak elfojtandók, a titkos katonai rendeletek visszavonandók, zsidók is lehessenek katonarvosok, a zsidó katonák is részesüljenek lelki gondozásban, a ritus szerint élő katonák kóser élelemmel látandók el, illetőleg költségeiket részben megtérítsék. Ez az egyezmény, melyet a népszövetség szentesített, hatalmas vívmány; kérdés csak, hogy pontosan be is fogják-e tartani, mert az előzmények és némely kísérő körülmény nem a legjobb eredménnyel biztatnak.

Ennek az országnak és más, a legteljesebb lenyűgözésben s rabszolgaságban élő s most hirtelen felszabadult népnek felfogása a szabadságról s a kisebbségek jogairól igen különös benyomást kelt. Mint amikor a kerti virágot túlnagyon megöntözik s a helyett, hogy az üdítő víztől megduzzadna szára, a bőség elfonnyasztja s belepusztul — úgy járt a békekötő tanácsok bölcsesége azokkal a népekkel s államokkal, melyeknek önálló

ságot juttatott. *Eszthon, Lettország, Finnország* eleinte vonakodnak a kisebbségi paragrafust elfogadni, szint-
 úgy *Románia* is, mert sérelmesnek tartják magukra
 nézve, bántja nemzeti önérzetüket, vagy mert amúgyis
 ilyen értelemben szándékoznak nemzeti és vallási ki-
 sebségeikkel eljárni — ami mindig gyanús, különösen
 viharos antiszemitamultú népeknél. Indokoltabb volt
 ez a vonakodás *Bulgáriánál* és *Jugoszláviánál*, mely
 tényleg mindenkor egyenlő elbánásban részesítette
 zsidóit. Viszont megható és a zsidók hazaszeretetéről,
 de politikai érettségéről is tanuskodik az a tény, hogy
 még *Románia* zsidósága is, a bolgár s a magyar mellett,
 tiltakozik a kisebbségi paragrafus alkalmazása és a
 népszövetség beavatkozása ellen; elintézik ők ügyei-
 ket hazájukban saját maguk. *Törökország* zsidósága is,
 mely az ország szerencsétlenségén, a váltakozó kény-
 uralmaknak az összes lakosságra kiterjedő erőszakos-
 kodásain felül, még külön is szenved, amennyiben
 bankok, vasutak, vállalatok csak mohamedánokat al-
 kalmazhatnak és kötelesek görög, örmény és zsidó
 tisztviselőiket és munkásaikat elbocsátani — mégsem
 kér az idegen segítségből. — Abban az országban, mely
 Besszarábia, Bukovina és Erdély bekebelezése által
 oly hirtelen megdagadt, önmagában egészen változatos
 története bontakozik ki a zsidóságnak. Először igen
 fennen tárgyaltak a zsidósággal és Bratianu bezárással
 fenyeget meg egy évtizeddel ezelőtt egy küldöttséget,
 mely a zsidóknak jog szerint járó egyenlőségét hangoz-
 tatja. A külföld szemrehányó intésére azután eszmél-
 nek arra, hogyha *Románia* tényleg magasabb kultúrájú
 ország, mely megérdemelte a hatalmak jóakaró párt-

fogását és a civilizált, nagyobb kultúrájú országoktól elszakított részekkel való bővülést, akkor a zsidókérdésben a nyugateurópai igényekhez kell hozzáigazodnia. A hivatalos hangulat mind barátságosabb lett, a fejedelmi ház tagjai zsidó kiküldöttek előtt lekötelező nyilatkozatokat tettek, a külföldön, főleg Amerikában kölcsönökért járó miniszterek az amerikai zsidók számonkérő meetingjén elolvadnak a zsidóbarátságtól, de nemhivatalosan a kormány mégsem tud ellentállni a néphangulatnak. Felelőtlen elemek előbb az anyaországban nyugodtan izgathatnak s zavaroghatnak; az ifjúság, néhány korlátolt, maradi egyetemi tanárral az élén, éleszti az ellenszenvet a zsidók ellen, akiket Erdélyben a *mi dicsőségünkre* a magyarsággal azonosítanak, míg végre a másfél év előtti országos diákgyűlés eredményeképpen a felhalmozott gyújtóanyagból fellobbant a láng és olyan vandál pusztítások folytak a diákok részéről Erdély több városában, melyek miatt még a háború rettenetesegeiben már megedzett géniusza az emberi haladásnak is szégyelve betakarhatta arcát. A nemzet úgynevezett virága, az ifjúság, nem rettent vissza attól a nemtelen gondolattól, melyet tettbe is átvitt, hogy a nemcsak a zsidóságnak, de a kereszténységnek is szent könyvet, a tórának példányait meggyalázza, széttépje, bemocskolja, a templomokat feldúlja, az imakönyveket, a szent szerelvényeket megtapossa. Az őrületben a józabbak nemes felbuzdulásuk közepett nem feledkeztek meg az anyagi haszonról sem: az ezüst díszeket eltették emlékül vagy pénzbeli ellenértékük fejében a zsidóknak később eladásra kínálták. Pedig a diákokkal könnyen

lehetett volna rendet teremteni: az izgága elemek, a nem tudományos pályára termett, rendszerint nem a tanulásban kiváló hallgatók kizárásával, vagy az egyetemek bezárásával, illetőleg az ifjúságot butító és vadító tanárok elmozdításával, ami Romániában gyakrabban meg is történt. Hivatalos részről azt vetik szemére az erdélyi zsidóságnak, hogy ő törődik bele legnehezebben a megváltozott helyzetbe, és nem egy kiváló hittestvérünk élete martíromság a magyar eszméhez való ragaszkodása miatt. A román kormány minden nyomása ellenére sem volt pl. hajlandó a maga iskoláit román tannyelvűekre változtatni és inkább jelentette ki hébernyelvűeknek s taníttat is világi tárgyakat ezen a nyelven, ami által sikerült a magyar nyelvet is évekig tanulóifjúsága számára megmentenie. Míg azután újabb rendeletek nem korlátozták a magyar nyelv iskolai használatát és nem tették bizonyos tárgyakra nézve kötelezővé a román nyelven való oktatást.

Más ország zsidói is visszasírják a régi uralmat, így a Görögországhoz csatolt országok lakossága a török, illetőleg bolgár fennhatóságot. Különben Távol-Kelet és Dél országai is művelődnek már: Afrikában, a francia Tuniszban, az olasz Tripoliszban apróbb-nagyobb zavargások és üldözések esnek meg, melyeket azonban a kormány hamar elfojt. Arábiában, annak boldogabb részében, Yemenben, még mindig zsidó gyermekeket rabolnak, hogy mohamedán vallásra térítsék. Perzsia egyik részében, Massudban, külön zsidó kalapot és sárga foltot kell testvéreinknek hordaniok. Elrémítő, milyen lassan tör magának utat a kultúra, nyolcszáz

évnél tovább tartott, míg a lateráni zsinatnak ez a határozata a legsötétebb Perzsiába érkezett.

A keleti gyilkos gyűlölség nyugot felé *átszellemül*, ha szabad lelki durvaságra ezt a kifejezést egyáltalában használni, más alakot ölt. Enyhébb módon, mint társadalmat megbontó, egyetértést feloldó, együttes munkálkodást megakadályozó, az elmék nyugodt, tárgyilagos gondolkodását zavaró, a lélek emberi érzését megfertőző méreg mutatja hatását. A műveltebb nyugaton már ritkábban gyakorolják az ököljogot *látható* ököllel. Csak eleinte kísérleteztek az utcai élet biztonságának megbolygatásával, kávéházak megrohanásával, klubok felrobbantásával, az utasoknak vonatról s villamosról való lerángatásával, A kloákák mélyéről felvetődött alakok nem sokáig zavarhatták meg igazoltatással, merényletekkel, ártatlan emberek megnyomorításával vagy elpusztításával a közrendet. Erélyes államférfiak már hazájuk hírneve és a külföld előtt való súlya és értéke érdekében hamarosan visszaparancsolták a fenevadakat oduikba, ahonnan már csak néha-néha, a kedvező alkalmat lesve, merészkednek ki a napvilágra. Azonban a kesztyűs kézzel ugyan, de reakciós jelszavakkal dolgozó pártok, az ő türelmetlen, maradi fel fogásukat következetesen, ha kell erőszakkal keresztülhajtják, a nép lelkét évtizedekre elfogulttá teszik, az ellenszenvet a zsidó ellen egészen intézményessé fejlesztik. Kezdődik ez az elnyomás a politikában, folytatódik a gazdasági életben, befejezést nyer szellemi és irodalmi téren. Területileg pedig egész Közép-Európát sujtja, és bár elsősorban a zsidók ellen irányul, végeredményében az egész lakosság megérzi és egész

országok nyögik. Sok baj van elsősorban az állampolgárság megállapításával. Zsidó mint új állampolgár sehol sem kívánatos. Sőt évtizedek óta ott lakó, azon a helyen született, más nyelven nem is beszélő családfők vagy családtagok jutnak a kitoloncolás sorsára. Felsőbb állami érdekekből, az egyén érzelmeivel nem törődve, szakítanak el ártatlan, azaz nem is egészen ártatlan, hanem zsidóságukban leledző embereket egymástól és hajszolnak kétségbeesésbe békés, jámbor, dolgos családokat.

Új teóriák keletkeznek s váltakoznak egymással. A zsidó külön nemzetiség, ott, ahol pl. ezzel a kisebbség száma kerülne különben túlsúlyba. A zsidó a nemzet része ugyan, ott, ahol annyi szellemi és anyagi tőkét nehezen lehetne nélkülözni, vagy a külföld előtt — de másodrangú állampolgár ott, ahol jogokról, törvény előtti egyenlőségről van szó. A zsidóság faj, ott, ahol nagy ellentéteket akarnak bizonyítani világfelfogás és világfelfogás közt; a zsidó csak vallás, ahol hazafias, nemzeti érzületre s áldozatkésztségre kell hivatkozni. A német nemzeti pártok tanítása szerint a zsidó vér «ein ganz besonderer Saft», mely még nemzedékek után is kiütkezik és így a keresztvíz sem használ: a kitérés nem szünteti meg a zsidó fajiságot. Erre a megállapításra alapítják szerény kívánságaikat, hogy zsidó ne lehessen tanár, tanító, lapszerkesztő, színigazgató, városi és állami tisztviselő, bíró, miniszter. S ami az egyik országban csak nem is jámbor kívánság, azt a másokban elvek harsány hangoztatása nélkül szép csendesesen, de annál behatóbban keresztül is viszik: iskolákban, hivatalokban, nagy-

vállalatoknál. Sőt volt zsidók merik valláscsere után a leghatározottabban szemforgatással hirdetni, hogy zsidók pénzén alapított, üzleti ügyességükkel hatalmassá növekedett bankjaikat, gyáraikat, egyéb vállalkozásaikat ezentúl keresztény szellemben vezetik, mintha bizony kétféle becsületesség vagy kétféle nyereszkeskedési törekvés állhatna fönn és a nyolcadik íge nem a színaji kőtáblákon foglalt volna már helyet.

Gazdasági harc is indult meg a szelídebb éghajlat s a keletieknél enyhébb tájakon. Az egyik, amit magasabb etikai szempontból nem bánánk — ha ugyan a zsidók etoszának emelése volna a főcél, vagy a lakosság rászoktatása bor és pálinka helyett a béke lágy tejére — a korcsmajogok elvétele zsidóktól, ami Lengyelországtól Csehországon át dívik. De már a trafikjog, sőt a mozgóképszínházak elvétele még ily rejtett okokra sem hivatkozhat. A gazdasági térről való leszorítás volt a cél, akár mezőgazdaság, akár nemzetgazdaság, mindkettőt egyaránt mívelték, már t. i. a leszorítást. A járatlanok felfogása szerint elég volt: szépen berendezett bankigazgatói irodába beülni, névaláírásokat firkantani iratok alá minden különösebb tárgyismeret és invenció nélkül, a pénz magától ismeri útját és gördül-gördül, hozván magával az úton visszafelé a hasznot is. Be sok naiv ember siratta hiszékenységét, be sok szorgalommal megtakarított pénz veszett oda ilyen alapítások révén. Közben Európaszerte megromlott a gazdasági helyzet, megnehezedett az élet járása fölöttünk. A nagy elszegényedés, mely a háború folytán beállt, leszorította az élet szintjét, a középosztály kénytelen volt igényeit

leszállítani, jóval kevesebbel megelégedni, a kereseti lehetőségek szűkebb körre szorultak, a kiadásokat is korlátozni kellett. Egyik okozta a másikat és egyik következménye lett a másiknak, circulus vitiosus ez, mely szegény fejünkön gördül át mint sorsnak kereke. A föld terméséből megélő gazdaember pedig kevésbé érzi meg, mint az áru és a pénz csereforgalmából megélő kereskedő, a munkátlanság rémétől megfélemedett iparosember és munkás, vagy a megrendelések nélkül szűkölködő gyáros. A gazdasági krízis így szintén elsősorban a zsidóságot érinti. Természetesen a német nemzetiek szerint a zsidóság tehet róla s elsősorban felelős is érte, mint ahogy a Ludendorff és neje antiszemita társaság széles Németországban végzett évi agitációs útján még manapság is merészen hirdeti. A zsidóság ezt a vádat is el fogja viselni. Hiszen a tábornagy szerint a háborút is mi vesztettük el, bár az ő kezében összpontosult minden katonai hatalom; a szegyen- teljes békét is mi okoztuk, holott szinte rákényszerítette kormányát, hogy hirtelen hódoljon be. Milyen érthetetlenül nagy hatalom is van a zsidóság kezén s milyen rejtett és rejtélyes utakon is tudja érvényesíteni ott is, ahol tagjai közül a vezérkar közelébe sem jutott senki. Holott ellenkezőleg, éppen a később a gyűlölködők felbujtotta orgyilkosok kezétől elesett Rathenau államférfíúi bölcsesége tudott engedményeket és enyhítéseket kieszközölni sanyargatott hazája számára és éppen a német császár barátja, a zsidó Ballin nem tudta elviselni a háború elvesztésének szégyenét.

Ez nem zavarja a népszennvedélyek ébresztgetőit,

hogy szóval és írásban a legszemérmertlenebbül ne izgassanak a zsidóság ellen. Agráriusok és nagyiparosok milliárdos nyereségeikről a figyelmet a hadiszállítókra irányítják. De a kisebb existenciák tönkretétele is hön óhajtott cél és a rágalom nemtelen fegyvere is alkalmas a népharag felkeltésére. Azok, akik a nép lelkét megmételyezik, mernek szólni újra vérvádról, megengedett hamis esküről, Izrael veszedelmes világhódító terveiről. Az nem baj, hogy a német britanniásokról is kiderül egy és más közönséges rablás és lopás, hogy egyiket-másikat erkölcsi paragrafusba vágó bűncselekmény miatt elítélik: a nyomtatott betűnek varázsa van és erejével hódít, illetőleg ront és helyrehozhatatlan károkat okoz a különben annyira alapos német lelkekben. Egyesületek és röpiratok agitációjának eredménye azután, hogy az öklök is megmozdulnak, hogy az eldurvulás mindinkább tért hódít, hogy már nemcsak az élő, hanem a halott zsidók ellen is folyik a harc. A német nemzet legjobbjainak nyíltan is kifejezett megbotránkozására mai napig folyik nemcsak zsinagógák telemázolása a horogkeresztrel, hanem eddig már több mint 60 temetőnek meggyalázása, feldúlása, síremlékek ledöntése, sírkövek szétzúzása. «A megszégyenülés érzete fog el minket, — írják nyilatkozataikban a politikusok, költők és írók — hogy ez Goethe és Kant országában előfordulhat.» A legszomorúbb az esetnél az, hogy a lelketlen izgatók fiatalkorúakat ugrasztanak be ebbe, a halottak ellen vívott háborúba, vagy közvetlen felszólítással, vagy lelketlen izgatással.

A gyűlölködésnek az életbe való átvitelében, tettek-

ben való megnyilvánításaiban különben mindenütt a tőle elvárható idealizmussal ellentétes szerepet játszik az ifjúság, mégpedig nem is a tanulatlan, hanem éppen a főiskolai ifjúság. Az ifjúság, mely emberemlékezet óta mindig a szabadság, a testvériség eszményeiért lelkesedett, újabban a reakció szolgálatába állott, nem előbbre akarja vinni az emberiség ügyét, hanem hátrahoztatni, rég lepergett időkbe visszahelyezni, különbséget tenni, éket verni ember és ember, népréteg és népréteg, vallás és vallásfelekezet közé. Egyetemi és más főiskolai verekedések tarkítják az előadások unalmas és száraz voltát és szereznek kénytelen szünetet előbb a szenvedő, majd a cselekvő tényezőknek. Lengyelországtól Románián át Németország nyugati határáig gyakran viharzik át diáktüntetések nyugtalansága. A numerus clausust követeli a diákság ott, ahol nincs, a korlátolt számba beletartozókat zavarja tanulmányaikban és bántalmazza ott, ahol van. A legtöbb ország restelli törvénykönyvbe iktatni, de derekasabban és lelkiismeretesebben megvalósítja, mintha paragrafusba volna szedve. Megállapítják, hogy a kísérleti termekben kevés a hely s azokat csak nemzsidók foglalhatják el. Kevés a rendelkezésre bocsátott zsidó holttest, tehát a boncolóasztal mellől elzavarják az élő zsidót vagy — boncolásra alkalmassá teszik. Oszályzattól teszik függővé a főiskolákba való felvételt és mindenféle ürügy alatt elrontják az érettségi bizonyítványt. Egy hazánk testének megcsonkítása révén megdagadt állam pl. az ország nyelvéből és irodalmából még külön felvételi vizsgát is követel, s minthogy a zsidók állítólag sehol sem tudják hazájuk nyelvébe s

a nép lelkületébe magukat beleélni és nem értik meg a nemzet szellemét, tehát ezekből a tárgyakból a zsidók vizsgája sikerül a legkevésbé. A nyílt vagy titkos zártszám országaiából idegen egyetemekre vándorol az ifjúság, mely elől a főiskolák kapuit el lehet ugyan zárni, de kezükből a könyvet kicsikarni nem lehet. Vendégszerető országok, élükön Itáliával, készségesen nyitották meg főiskoláikat az idegen diákok előtt, azonban a zártszám országainak zsidóságára rendkívüli áldozatokat rótt ez a száműzetés, az idegen országok jótékony egyesületeit, sőt hatóságait is terheli, úgy hogy európai kérdéssé nőtte ki magát, mely a népszövetség bizottságait is foglalkoztatja. Érdekes numerus clausus eljárás dívik különben Szovjet-Oroszországban, ahol csak kommunisták gyermekeit veszik fel a főiskolákba. A német középiskolákban is terjeszkedő gyűlölködő szellem ártalmas voltára, az erkölcsi fogalmak eldurvulására a porosz kultuszminiszter felhívja az iskolavezetőket. Dr. *Hildebrand* Pál híres pedagógus pedig kijelenti: csak rossz hitoktatás nevel antiszemitákat.

Mintha a zsidógyűlöletnek és lefokozásnak látható sorompói volnának és országhatár egyszerre más fel fogás kezdődő vonalát is jelentené, annyira különbözik a nyugati nagyhatalmak hivatalos és nemhivatalos gondolkodása az eddig tárgyaltaktól. Olasz-, Francia- és Angolországban nemcsak törvény előtt uralkodik a legteljesebb egyenlőség, hanem a gazdasági kérdésektől szintén nyugtalanított lakosság egyes felekezetei közt mégis a legcsodálatosabb egyetértés és összhang uralkodik. Ez nemcsak valamilyen passzív türelmesség-

ben, a másiknak elviselésében nyer kifejezést, hanem abban, hogy zsidók előkelő állami küldetésekre nyernek megbízatást, hogy tekintélyes számmal közjogi állásokat töltenek be, hogy képességeik és érdemeik szerint ítélik meg őket, belső értéküket veszik figyelembe, elismerik a hazájuk iránt tanúsított hűséget, egyenlően jutalmazták a háborúban kimutatott vitézségüket.

Ezekből az országokból, de a háborúban semleges országokból is indult először a gyöngék és elnyomottak érdekében, az üldözöttek és kiűzöttek jogainak megvédésére mozgalom. Az angol *Foreign Committee*, a francia *Droits des Hommes* az emberi jogok védelmében résen állanak, a sérelmekre állandóan figyelmeztetik a népszövetséget, felírnak, tiltakoznak, mégpedig nem külső panaszra, hanem vizsgálóbizottságok egybegyűjtött anyagát bocsátják a népszövetség rendelkezésére, vagy ily bizottságok kiküldését hozzák javaslatba.

De a zsidóság maga is eszmélt önmagára. Elsősorban a német, mely az alaposságot, a tetterőt, a szervezőképességet eltanulta hazája más tagjaitól. A fronton szolgált zsidó katonák, számszerint negyvenezen, megalkotották védelmi szövetségüket, amely a rágalmakat visszautasítja, Ludendorffot megcáfolja, komoly intelmeket bocsát ki a hittestvérekhez, melyekben szerénységre, vallása megbecsülésére, feltűnés elkerülésére szólítja fel őket s óvja őket nyereszkedési vágytól, pazarlástól. A Central Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens hatalmas propagandát fejt ki a németiség felvilágosítására. Népgyűléseket hív egybe,

melyeken tudós nemzsidók is szólalnak fel s tartanak a zsidóságról ismeretterjesztő előadásokat, röpiratokat osztogat ezerszámra, melyekben az ellenünk szórt vádakat tudományosan megcáfolja, hetilapjában, melyet sok ezer nemzsidó címére is küld ingyen, elsősorban a védelmet és a felvilágosítást szolgálja. Megalakul a német zsidók szövetsége, majd 700 hitközségből, mely haladó és konzervatív hitközségeket egyaránt egyesít magában — tehát felekezeti különbség nélkül. Célja szűkölködő hitközségek felsegítése, zsidó művelődési és jótékony intézmények fenntartása, menekültek segélyezése, jogvédelem. Több tekintélyes országos egyesületből megalakul a Vereinigung jüdischer Organisationen Deutschlands zur Wahrung der Rechte der Juden des Ostens, amely tehát saját hazája zsidóinak érdekénél tovább tekint és érzi kötelességét még nagyobb jogfosztások és szenvedések közt sínylődő testvérei iránt. Ilyen segítő bizottságok Csehországban, Romániában, Jugoszláviában is működnek, mert a volt cári birodalom lakossága sokkal gyökeresebben hanyatlott le, semhogy a maga erejéből tudott volna újra felemelkedni. Már a háború kezdete óta az amerikai zsidóság s főleg annak Kelet-Európából már előbb ideszakadt tekintélyes tábora részéről a segítő készség csodálatos nagyszerűséggel nyilatkozott meg. Százszámra alakultak az orosz és lengyel tartományok zsidóságának támogatására eleinte az egymástól teljesen függetlenül dolgozó egyesületek. Az erőket egyesítették már a háborús évek alatt és a Joint Distribution Committee (JDC) mind a mai napig óriási áldozatok árán olyan hatalmas arányú munkásságot fejt ki,

melyre méltán büszkék lehetünk. A keleti országok nagy nyomorának enyhítésére bizottságot küld ki, mely egy 15 millió dollár nagyságú alapot tart szükségesnek megteremteni, majd 25 millióra megnöveszteti. 1925 szeptemberétől 1926 decemberig 18.651,245 \$ gyűlt egybe, amelyből 1926 folyamán kerek 4 és fél millió összeget juttatnak a következő célokra: készpénztámogatás, gyógyszerek és egészségügyi kiadások, újjáépítési alap, menekültek, gyermekvédelem, kulturális célok, telepítés, szentföldi gazdasági szervezet. Lengyelországban magában pl. népkonyhákat, ételelosztó helyeket rendezett be a Joint, munkás- és gyermeksegélyeket osztott, gyermekeket nyaraltatott. 254 helyibizottság 25 ezer családot támogatott; 74 városban 245 iskolából való 26 ezer gyermeket látott el rendes élelemmel. 62 városban 40 és fél ezer munkást támogatott kölcsönrel. Megalakulása óta 64 millió dollárt adott ki a Joint. Minden amerikai jótékonyági egyesület valamilyen módon bekapcsolódik a Joint munkájába. Csak egy-kettőt akarok megemlíteni, nehogy a sok statisztika unalmassá váljék, holott ez Izraelnek hőskölteménye, jó szívének ditirambusa. Külön bizottság alakult pl. az árvák gondozására. 1926 májusában még 45,825 zsidó háborús (és pogromos) árva volt Európában, ebből Lengyelországban egyedül 30,742. Ezek közül 18,891-nek viselte gondját a bizottság. Közülük 5383 volt 14 évesnél idősebb, 12,154 volt 7 és 14 év közt és 1354 fiatalabb a hét évnél. Az ICA a Joint-tal együtt 110 hitelpénztárt tart fenn Oroszországban, 33 hitelegyletet 23,600 taggal Beszarábiában s másutt. Az egészségügy ellátására a Jointtal összefüggő külön

egyesület működik, az úgynevezett OZE, melyben 11 társaság egyesül 15 ezer taggal és Berlin székhellyel. Lengyelországra, Litvániára, Lettországra és Besszarábiára terjed ki áldásos működése. Lengyelországban pl. 289 iskolában 28 ezer gyermeket gondoz, nyaraltatja őket, élelemmel látja el. Tbc.-szanatóriumokat állít, 16 ambulatóriuma, 4 kórháza, 6 gyógyszertára van és 12 fogorvosi rendelője. Fizet 143 orvost, 102 ápolónőt, 13 fogászt, 7 gyógyszerészt, 72 egészségi tanítót. Félévi költségvetése 72 ezer dollár, melyből 34 ezret a Joint fedez. Galiciában 10,263 gyermeket gondoz. Szovjet-Oroszországban, ahol eleinte a kormány nehézségeket okozott, mert a jótékonyt gyökerestül ki akarja irtani és erre a célra csak az összegeket lett volna hajlandó átvenni, 90 zsidó helyiszervezet szolgálja ezt a közegészségi feladatot.

A pénzadományokon felül, melyeket ezeknek az országoknak juttat, az a Jointnak a nagy érdeme, hogy zsidóikat önmagukra is eszmélteti, társadalmukat közremunkálkodásra hívja fel, a jobbmódúakat kötelességeikre figyelmezteti. Elsőidőben ez a nyomorba taszított zsidóság hajlandó lett volna a segítség egész terhét, a mérhetetlen kiadásokat, a költségeket egyedül a Jointra ruházni s nem magának is részt kérni az adakozásból. A Joint azonban idejében figyelmeztetett arra, hogy az illető országok zsidóinak bizonyos teherviselése nélkül egyáltalában nem hajlandó segítséget nyújtani. A tehetősek mindenütt érezzék a közért való felelősséget és járuljanak hozzá a feladatok teljesítéséhez. Vagyis a koldulás teréről, a megalázó alamizsnakéregetés szintjéről az önsegélyzés és ezzel az önbizalom

magasságába iparkodott a keleti részek zsidóságát emelni. Szerte a világon amúgyis még elég baj volt ezekkel a *lengyel* jelzőszó alatt ismert zsidókkal. A pogromok idején hatalmas néparadat indult meg újra, hogy abból a pokolból meneküljön. Cél nélkül, irány nélkül, csak éppen szabadulni akart — és természetesen útlevél nélkül is. Ezek a szegény nyomorultak a legnagyobb nélkülözések közt hányódtak-vetődtek országokon keresztül, letelepedési helyet keresve, vagy kikötőt, melyből tengerentúli országokba kelhetek volna át. Szerencsétlenségre az Egyesült-Államok, megrettenve a háború alatt már átözönlő tömegtől, korlátozta a bevándorlást és a szerencsétlenek Európa különböző részeiben rekedtek. Az irántuk érzett rokonszenv sem volt valami túltengő; már a háború alatt odatoloncolt, a területek kiürítése folytán odakerült lengyelektől is rég iparkodtak szabadulni, nemhogy új bevándorlók barátságos fogadtatásban részesültek volna. Kivétel Francia- és Angolország, mely nagyszámú keleti zsidónak nyújtott menedéket, sőt Franciaország a honosítást is előzékenyen, a maga elnéptelenedése érdekében könnyen megadja. A német és francia kikötőkben is számosan rekedtek, ezeket nagylassan sikerült Amerika különböző tájaira szállítani. De még 3 és fél évvel ezelőtt 2064 orosz zsidó menekült volt Romániában, 1307 Konstantinápolyban. A Joint diplomáciai tárgyalásokat folytatott a kormányokkal, a súlyos helyzetre való hivatkozással mégis meg tudta indítani az államférfiak szívét és sikerült a tartózkodási engedélyt megszerezni, ha nem is állandó letelepedésre, de legalább időlegesen, egy-egy

újabb félévre. A mentési akció és az elszállítás szintén tetemes összegeket emésztett fel. — Nemcsak jótékony-sági és közegészségügyi kérdésekben jár el most már a Joint az illető országok zsidóságával karöltve, hanem iskolaügyük rendezésében is. Az egyedülálló vallási iskolákat, a chédereket és jesívákat megszervezik, közös vezetés alá helyezik, közös forrásból fedezik szükségleteiket, mellettük világi zsidó iskolákat is hívnak életbe, melyek iskolaegyesületek felügyelete és támogatása mellett működnek. Lengyelországban Wilna, Grodnó, Suwalki és Polesia tartományokban 98 városban 206 chéder és más zsidó iskola működik 563 osztállyal, 700 tanítóval 10,415 növendékkel. Itt említjük meg, hogy a magyar Tomché Jesibóth a talmudiskolák és tanítványaik támogatásában buzgólkodik. Litvániában a *Jabne* nevű iskolaszövetség 70 elemi iskolát, 3 gimnáziumot, 1 tanítóképzőt tart fenn 7000 növendékkel. A *Tarbut* iskolaszövetség ugyanitt 120 iskolát alapított és tart fenn 10,406 növendékkel. Valamennyi iskolájában héber a tannyelv. Ugyancsak ez Lengyelországban 222 iskolában 26,000 diákot taníttat. 15 gimnáziuma van, héber tannyelvvel. Ugyanitt 6 más alapítású héber nyelvű gimnázium is van. Ezeken kívül esti iskolákat Lengyelország 203 városában, könyvtárt 120-ban tart fenn, Litvániában 8 könyvtárt, 32 esti osztályt, sőt egy dramatikai csoportot is 16 növendékkel. — Bulgáriában a hitközségek látnak el 22 iskolát 2300 növendékkel. — A jiddist mint tannyelvet Lengyelországban az iskolatársulat 125 iskolában kultiválja 13,019 növendékkel 16 óvodában, 75 elemiben, 3 gimnáziumban. Ennek a társulatnak összesen 183 intézménye van

24 ezer növendékkel. — Szovjet-Oroszországban kisebbségi jogon 766 zsidó iskola oktatótt 106,205 növendéket. A zsidó iskolák száma az összeseknek 20 %-a, míg több mint a tanköteles növendékek 50 %-a zsidó iskolába volt iratva. A szovjet 2054 nevelőintézete közül, mint klubok, olvasótermek, könyvtárak, irodalmi egyesületek stb. 884-ben, tehát 43 %-ban jiddis volt a hivatalos nyelv. Ukrajnában a zsidó növendékek 64 %-a jár jiddisnyelvű iskolába. Amint hogy az egész Keleten s odaát Amerikában is több millió ember beszél, ír és olvas ezen a nyelven, hatalmas sajtója (Amerikában 89 zsargon lap), terjedelmes irodalma van s nem tolható félre egyszerűen azzal a megjegyzéssel: romlott nyelv.

Az az európai társulat, mely először írta zászlajára a zsidóvédelmen kívül a művelődést, az *Alliance* is továbbfejlesztette iskolaművét. Az iskolák száma megnövekedett, 116-ra emelkedett, bár a tanulók száma most valamivel csökkent, összesen 38,466. Van iskolája a következő afrikai tartományokban: Algir, Marokkó, Tunisz, Tripolisz, Egyiptom; az európai Törökországban, Bulgáriában és Görögországban; ázsiai Törökországban, Szíria, Mezopotámia, Perzsia és Palesztina országaiban. Franciaországban pedig három képzőben képezi ki tanítóit. — A Hirsch-alapok tőkéje megcsappant, úgy hogy Galiciában 48 iskolájukat be kellett zárniok.

A vallástalanság és az erkölcsi romlás szerte a világon a komoly elemeket, hitközségek vezetőit, a tanügy irányítóit a vallásoktatás bensőbbé tételére ösztönözte. A kitérők nagy száma is kemény problémák elé állítja

az összzsidóságot. A német zsidóság már tudományosan is foglalkozik ezzel a súlyos kérdéssel s a zászlóhagyások, továbbá a terjedő vegyesházasságok, a megritkult gyermekszületek alapján igen szomorúnak látja a jövőt. Ott iparkodik hát segíteni, ahol legkönnyebb a problémát megfogni; a tanítás megszervezésével, a vándorabbik alkalmazásával, a kis községek anyagi és erkölcsi támogatásával.

Ebben a tekintetben, mint sok másban is előljár *Amerika*. Eddig Amerika volt az a nagy olvasztótégely, amely a legalaposabban elvégzte az asszimiláció munkáját. Oly hatalmas ott a közszellem, hogy akaratlanul is minden más akaratot alárendelt a magáénak, minden különleges hajlamot hozzáazonosított a maga nagy egységes szelleméhez, amely elsősorban a szabadelvűség, azután az üzlet, — de minden egyoldalú vallási iránytól teljesen távolállott. A Kelet-Európából odaszakadt zsidóság ott csodálatos változáson ment át. Kisebb egységekben telepedett át, a nagy sötétség után a ragyogó fényesség elkápráztatta szemét, a legmaradibb vallási felfogásban nevelkedett nemzedék megszokásból még megtartotta szertartásait, gyakorolta az ősi hagyományt, héberül imádkozott és tórárt tanult. A következő nemzedék már egyszerre kiszakította magát ebből a vallási kötöttségből, teljesen yankee életet élt, az ősi hittelt, a felekezettel keveset törődött, nem lett ugyan ateista, de semmivel sem bizonyította hívó voltát, nem vett részt a közösség örömeiben-bajában, hidegen hagyta, nem volt antireligiös, csak areligiös. Kikeresztelkednie nem volt szükség, mert hiszen Amerikában senki sem kérdezi a vallási hozzá-

tartozandóságot, állami és városi pályázatoknál, tanári és hatósági orvosi és egyéb állások kiírásánál még véletlenül sem szerepel a születési bizonyítvány helyett a keresztlevél szó, és így alig akadt már azelőtt is, aki, mint a mi országainkban, «meggyőződésből» hagyta volna el vallását. Csak közönyös lett, nem törődött lelki ügyekkel, még kevésbé felekezete dolgaival, elmerült a nagy szürkeségben, a mindent maradék nélkül magába nyelő néptengerben. A háború ideje alatt és közvetlenül utána azonban olyan méreteket öltött a vallásához hű zsidóság átvándorlása, annyira nem elvesző egyedek, hanem tömör, összetartozó egész közösségek áttelepülése lépett a szórványos átszivárgás helyébe, hogy az egységes amerikai szellem egy erős, egységes és tegyük hozzá egészséges zsidó közszellemmel, a vallás és vallási tudás és meggyőződés szellemével került, ha nem is ellenséges értelemben, szembe. Egyik nem semmisíthette meg a másikat, de a zsidóság számára igen üdvös eredmény származott, közös eredő a különböző irányú erőkből. A zsidóság lelkületének mélysége amerikai nagyarányúsággal, a hagyományos tudás bizonyos tervszerűséggel, a vallás és intézményeinek ápolása rendszerességgel és rendszeretettel párosult. Kelet nyomorában és szűk látókörében sohasem sejtett szépségben és nagyszerűségben bontakoztak ki ugyanazoknak az emberfajtáknak és néprétegeknek vallási, szellemi, lelki törekvései, belső értékei. Egész falvak, városok zsidó lakosai szinte zárt tömegekben telepedtek meg odaát Amerikában. Magukkal vitték egész hitközségi apparátusukat: ifjúságukat, jesívájukat, talmud-egyleteiket, rabbijaikat, saktereiket, kántoraikat s az

új honban együtt maradtak; egy percre nem szűnt meg, még a hajóúton sem vallási vezetők hatása rájuk, azonmód ahogy otthon úzték, folytatták itt; ahol a régi hazájukban abban hagyták, ott kezdték itt el, a fonalat szinte ki sem ejtették kezükből. Minden nagyobb amerikai városban egy-egy keleti jesíva, tudós előadójával, aki templomegyesületének rabbija s innen is kerül az egész iskola ellátási költsége. Az egyesülethez tartozók a maguk keresetéből kényszer nélkül áldoznak az ideális célra, mert a hitközségekhez való tartozás nem kötelező: akárki akármilyen hitközségnek lehet tagja vagy semmelyiknek sem. E helyett hatalmas országos szervezetek keletkeznek, amelyek a zsidó vallási, nevelési és jótékonyági munkákat egyöntetűen, közös célok szerint látják el, továbbá az apróbb helyi egyesületek saját vallási érdekeik istápolására. 1927-ben az Egyesült-Államok területén 370 új zsidóegyesület keletkezett, ezek közt 125 templomegyesület, 88 nevelési, 93 jótékonyági, 24 társadalmi. Igaz, hogy az Egyesült-Államokban 3.600,000 a zsidók száma, magában New-Yorkban több mint 1 $\frac{1}{2}$ millió. Itt említjük meg, hogy Amerikában a legkedvezőbb az egészségi állapot a zsidóknál. A gyermekhalandóság náluk a legcsekélyebb. Portugál anyák gyermekeinél 1000-ból 200, germánoknál 103, lengyeleknél 157, a bennszülött fehéreknél majdnem 94, a zsidóknál 53 $\frac{1}{2}$. Különböző tekintetében is az izraelitáknál az arány a legörvendetesebb. New-York államban 16 % a zsidó lakos, a bűnözők 10.6 %-ot tesznek, holott joguk volna 16-ra. Ohióban pláne csak 1 $\frac{1}{2}$ %, Illinoisban 1 %. (Magyarországon az összlakosságból 5.9 % az izraelita,

a bűnöző pedig nem éri el a numerus clausust, amennyiben csak 3·4 %) A Makkabi atletikai világszövetségnek az OZE egészségügyi társulattal egyesítve 120 ezer tagja van. Az amerikai zsidó nők nemzeti tanácsának 51 ezer tagja van 235 fiókkal, benne 97 ifjúsági egyesület 6000 taggal. Ez leányotthonokat, vallási iskolákat, jótékonyági és egészségügyi intézményeket tart fenn. Van gazdasági, bevándorlási, jogvédelmi, zsidógyűlölet elleni, van vallásújító és konzervatív egyesület. A Menóra-mozgalomban 73 társulat egyesül. A zsidó Jóléti Bizottság (Jewish Welfare Board) összejövetelén, Bostonban 1926 végén jelentik, hogy 316 egyesület tartozik kötelékébe 250 ezer taggal. Két év alatt 23 épületet emelt, most összesen 120 van 50 millió dollár értékben. Ez az egyesület a hadsereg zsidó katonáinak vallási és lelki szükségleteit is gondozza 67 tisztviselőjével. Ellát 6000 katonát és 1000 veteránt, 160 kaszárnyában, 25 tengerészeti állomáson, 4 flottában, 82 kórházban és katonai otthonban. Imakönyveket, szentírásokat oszt, rituális és pészachi ételmezésről, istentiszteletek tartásáról gondoskodik.

A vallási igények emelkedésével a rabbiképzés és tanítónevelés is mind nagyobb követelményeket támaszt, s most már 7 nagy rabbiképző működik hozzájuk csatolt tanítóképzővel s még így is alig tudják a vallási és zsidó tudományos szükségletet fedezni. Külön specialitása is van Amerikának, a *Dropsie College*, egyetemi rangban álló zsidó főiskola, mely 1925-ben nyílt meg 46 férfi és 19 női hallgatóval és 1927 márciusában az első hat doktort avatta. Ezeknek a főiskoláknak hatalmas pénzforrások állanak rendelkezésükre, melyek-

ből bőven fedezik költségeiket, módjukban áll pompás kiadványokat közrebocsátani — s nem kell küzködniök, mint a mi *Hazófeh* héber folyóiratunknak, mely tartalmában semmiben sem áll az amerikaiak mögött és Nyugat-Európának egyetlen hébernyelvű tudományos lapja. Könyvtáraikat is hihetetlen gyorsasággal gyarapíthatják s nem szükséges krajcároskodniök, mikor nélkülözhetetlen új műveket kívánnak rendelni. Ritka kéziratokat, első nyomtatványokat (inkunábulákat), híres európai gyűjtők könyvtárait játszva szerzik meg, és míg a budapesti rabbiképző 50 év alatt 37 ezer kötetet és 400 kéziratot gyűjtött, a boroszlói 70 év alatt 28 ezer könyvet, 324 manuskriptumot, addig az új alapítású amerikai intézetek rövid néhány év alatt 194 ezer könyvet és 8000 kéziratot gyűjtöttek össze könyvtáraikban. Velük csak a jeruzsálemi nemzeti könyvtár tud versenyezni, sőt túlszárnyalta őket, amennyiben 1926-ban 30 ezer könyve és 50 kézírata 1927-ben már egészen hihetetlenül 141,117 kötetre és 300 kézíratra szaporodott fel.

Az amerikai zsidóságot tehát nem kell féltetni; sem a világ zsidóságát attól, hogy Kelet-Európa elnéptelenedése és zsidó tömegtelepek részleges megszűnése folytán elvész a hagyományos tudomány ismerete. Feléled, új erőre kap odaát Amerikában, sőt azzal az erkölcsi haszonnal járt, hogy a petyhüdt amerikai zsidóság ereibe is új vért ömlesztett, új és az előzmények után ítélve, szebb, bensőségesebb életre keltette. Eltekintve attól, hogy a gettók leírhatatlan nyomorából a keleti zsidók Amerika szabad levegőjébe, tágas, világos házaiba kerültek át, ami semmiesetre sem meg-

vetendő haladás, és a pogromjelszavak helyett ősi szokás szerint az Egyesült-Államok elnöke róshasónóra zsidó lapok hasábjain a másvallásúak üdvözlését tolmácsolja és köszönti izraelita honfitársait, testvéreit.

Az Egyesült-Államokon kívül nagyobb számban telepedtek le a kivándorlók *Kanadában, Braziliában és Argentínában*, ahol a régi báró Hirsch-féle telepek pompásan virulnak s a telepések a hiteleket pontosan visszafizetik; kisebb számban *Kubába, Kínába, Japánba, Dél-Afrikába* és *Ausztráliába* is jutott keleti zsidó. A kivándorlók minden módon való támogatására nemzetközi állandó bizottság működik most is: a Hias és a berlini Emigdirekt, sőt mellette zsidótársulat leányok és nők védelmére is.

Amerika Egyesült-Államai és mellettük más tengerektől tartományok azonban újabb időben kemény bevándorlási törvényeket hoztak és megszigorították a letelepülési lehetőségeket. Ezzel szemben más országokban lassan-lassan a *kivándorlás* korlátozására térnek rá. Sőt éppen amelyektől legkevésbé várnók, az orosz-szovjet államok nem elégednek meg azzal, hogy a tilalommal szinte átkot gördítenek lakóikra és tönkremenetelre, éhhalálra kényszerítik ezzel, hanem új utakat törnek, hatalmas eszméket valósítanak meg, sőt a zsidókérdés megoldásához is segédkezet nyújtanak. A moszkvai orosz zsidó, *Bragin Ábrahám* vetette fel a gondolatot, mely a szovjet változó hatalmasainál tetzésre talált, hogy a zsidókat újra mezőgazdákká kell tenni. *Kalenin* szerint bizonyos zárt telepeken csak zsidóknak juttassanak földet s ilyen módon új foglalkozási ágra tereljék a nyomorgókat. Ezt a gondolatot

Az angol, francia és amerikai segítőegyesületek rögtön fölkapták, a szovjetkormánnyal tárgyalásokat kezdtek, kötelezték magukat fundus instructus adományozására, tanfolyamokat nyitottak földművelők és állattenyésztők számára, készpénzt is bocsátottak rendelkezésre. Kezdetnek 4 millió arany rubelt, maguk a telepesek kettőt, az állam pedig kölcsönképpen hármát. Harmadfél év alatt, 1927-ig, már több mint 170 telep keletkezett, melyek számára a földet az állam bocsátotta rendelkezésre 12,000 család letelepítésére. 6740 család déli Ukrajnában, 1853 a Krim-félsziget északi részében, 1877 Fehér-Oroszországban és 100 a Kaukázus északi részében kapott földet, több mint 200 ezer hektárnyi területen. Igaz, hogy 31 millió desjatin földet koboztatott el a szovjeturalom, és a kormány kommunista ellenfelei panaszolják, hogy Günzburg bárótól egyedül több földet vett el a néptanács, mint amennyit most a szegényeknek juttat, a többi gazdag zsidó földjétől egészen eltekintve. — Oroszországban már eddig 800 zsidó mezőgazdasági társulat működik. Egyik-másik államban ez az említett telepítés most már az állami munkaprogramm egy részévé vált, mert a kormány törekvése ezeket a telepeket mint külön kisebbségi zsidó köztársaságokat az állami életbe bekapcsolni. Ha alkalmas módon nagy arányokban fejlesztik tovább és megfelelő területeket bocsátanak rendelkezésre, úgy ez az orosz zsidóság égető problémájának alkalmas megoldására vezethet.

Még ebben az idegen, fiaival szemben oly mostoha hazában is annyi szeretettel fordulnak a zsidók újra az ősi foglalkozás felé és művelik arcuk verejtékével

a földet, mely felekezeti különbséget, előnevek szerint való értékelést, hősi fokozatokat nem ismer, hanem egyenlően jutalmazza vagy kegyetlen istencsapások éveiben egyenlően ámtítja azokat, kik áldásában bizakodnak. Hát még azon a földön, melyen őseik törték a rögöt, vonták az ekével barázdáit, vetették el aggódó lélekkel a vetőmagot és hordták be ujjongva az aranykalászból kötött dús kévüket. Ennek az évtizednek a zsidóság számára legfontosabb eseménye Palesztinának új életre támadása. Amiről Herzl és Nordau, a mi magyar hazánkból idegenbe származott megalapítói a cionista mozgalomnak a mult század utolsó évtizedében csak mint megvalósíthatatlan utópiáról álmodoztak, amit csak mint szinte utólérhetetlen követelményt állítottak fel, az, ha nem is abban az értelemben, ahogy az ő lelki szemeik előtt lebegett, mégis megvalósult.

A vezérek évtizedes politikai tevékenysége mellett a tömegek művelődési törekvései segítették elő a megvalósulást. Új héber nyelvet kellett teremteni, mai fogalmak kifejezésére alkalmassá tenni, mint társalgási és modern irodalmi nyelvet elterjeszteni. Egyesületek, sajtó, ifjúság önfeláldozó készséggel vetették meg alapját egy új hébernyelvű műveltségnek és eredeti művek, fordítások, a világirodalom remekeinek héber kiadása segítségével négy évtized óta s mind a mai napig ezt az ügyet szolgálják: a héber nyelv újjászületését. Hatalmas lépéssel jutott előre a Palesztinagondolat, mikor az angol seregek, zsidó zászlóaljok segítségével a tunya törökök kezéből — kiknek évszázados politikája volt a Szentföldet kopárrá, terméketlenné és lehetőleg zsidómentessé tenni — kiszakították az or-

szágot. A remények újra ébredtek, a szervezetek megmozdultak és Balfour lord az angol kormány tudtával és beleegyezésével a háború közepette, 1917 nov. 2-án egy az entente hatalmak által helyeselt deklarációt tett közzé, mely a zsidók jogát Palesztinához elismerte. A béketárgyalásokon azután 1919 február 27-én Ussischkin, Weizmann és Sokolow kíséretében, megjelent a békekonferencia előtt és a zsidóság nevében héber nyelven — bizonyára ilyen történetileg jelentős percben először — kérelmezte a zsidó nemzeti otthon felépítését. A békebizottság ilyen messzire nem ment el, bizonyos fokú önállóságot és rendelkezési jogot juttatott Palesztinának s Angliát rendelte mandatárius hatalomnak föléje. Azóta a Szentföld rohamos fejlődésnek indul. Életüket és egészségüket áldozó chalucok munkája kiszárította a mocsarakat s ezzel egyrészt elűzte a mocsárláz okozóit, másrészt művelésre alkalmassá tett azelőtt haszontalan, sőt káros területeket. Százezerszámra ültettek eukaliptus fákat. A szervezetek drága pénzen óriási birtokokat vásárolnak az effendiktől, kiknek a telekkönyvek megsemmisítése után a vesztés hatalom odaajándékozta ezeket az évszázadokon át parlagon hagyott földeket, és zsidó földműveseket telepítenek ide. Sok főiskolát végzett, eddig intellektuális pályán működő vagy a talmud fóliánsai fölött görnyedő férfi, azelőtt a nagyváros szórakozásai közt unalmát úzó nő, közép- vagy szakiskolát végzett számtalan leány most a legsúlyosabb gazdasági munkát végzi, a földet műveli, az állatállományt gondozza, aprójóságát gyarapítja, két keze fáradozásával keresi kenyerét és lelkesedéssel rajong arról, hogy a maga

munkájával egyúttal az országot fejleszti. Városok nőnek ki a földből, a régi városok mellett új negyedek keletkeznek és egészen csodaszzerűen épült Jaffa mellett a 42 ezer lakossal bíró teljesen zsidó város, Tel Aviv. Mindenütt új ültetvények, narancs, citrom, gránátalma, olajfa eddig nem tapasztalt szépségben, ízes, édes gyümölcssel, mely már megkezdte a világ messze tájainak meghódítását. A falvakat jó ivóvízzel látják el, sok vidéken öntözésre is telik. Még az arab is, ki pedig inkább ellenséges álláspontot foglal el a zsidó Palesztinával szemben, irigykedve nézi és élvezi a kultúra hasznát. Nem hiába nevezi a szentírás tejjel-mézzel folyó országnak, újra a hét termény gazdag földjévé válik. Országszerte egészségügyi intézmények, kórházak, orvosi rendelők, anya- és csecsemővédelem, kitűnően megszervezve. A gyermek a jövő, úgy is gondozzák, mint az ország leendő erősségét. Világi és vallási iskolák mindenütt. Polgári és reáliskolák. A félszázados földművelési iskola mellett számtalan kisebb helyi iskola. Földművelési kísérleti állomás. Haifában a technikum. Az iskoláknak olyan hírük van, hogy messze országokból, Amerikából, Ausztráliából idehozzák szülők a gyermekeiket neveltetni. 1925 április elsején a világ minden nevesebb egyetemének kiküldöttei s a diplomáciai kar jelenlétében megnyílik a jeruzsálemi héber egyetem, melynek eddig a következő osztályai vannak: héber és zsidó tanulmányok, kémiai és mikrobiológiai intézet, keleti szak, matematikai és fizikai intézet, Palesztina természetrajzi története (ez utóbbi Tel-Avivban), továbbá itt van a nagy nemzeti könyvtár, mely most kerül a maga külön épületébe.

Az egyetemen 48 professzor, tanársegéd, lektor, könyvtáros stb. működik. Ez természetesen óriási pénzbe kerül és világszerte a cionista szervezet, a Keren Kajemeth földvásárlásra, a nem cionista Keren Hajeszód telepítésre, a Pro Palesztina, mely nálunk is élénk tevékenységet fejt ki és amelybe külföldön sok nemesfelfogású nemzsidó is tartozik, kulturális célokra, a Mizráchi, melyek mind hatalmas szervezetek, gyűjtenek és járulnak hozzá a felépítés munkájához, vagy egy-egy ágának fejlesztéséhez. Az ország kormányzatának költségvetése $2\frac{1}{2}$ millió £. Körülbelül 30,000 személy foglalkozik a hivatalos kimutatás szerint földműveléssel. Két év alatt 130,000 fát ültettek. 574 zsidó iparvállalat 1.850,000 £ alaptőkével dolgozik. Az ország területén 31,836 zsidó munkás él. Az egyes városoknak villanytelepük van. A most épülő nagykiterjedésű, európai méretű Ruthenberg-művek a Jordán és Jarmuk összefolyásának és vízesésének erejét fogják elektromosságra változtatni és az egész országot világítással, ipartelepeit hajtóerővel ellátni. Mindenütt nagy lendület tapasztalható, irodalmi és kulturális téren is, múzeumok, könyvtárak színházak, kiállítások nyílnak; tudományos egyesületek alakulnak; folyóiratok, szaklapok, pl. asztalosoké, ültetvényeseké, jelennek meg, melyek most alkotják meg a héber műkifejezéseket. Mindez arról a komolyságról tanuskodik, mellyel itt minden ügyet felkarolnak. Új működési és érvényesülési lehetőség, új kilátás nyílik itt meg a zsidó szellem számára. Az ifjúság büszke és rátartós, szabadon léleklizik, emelt fővel jár. A zsidóság ősi ereje felújul, mikor anyaföldjével újra érintkezésbe jut, a hősök és próféták

megszentelt talajával. Palesztina azonban nem vehet fel egyszerre embermilliókat; a megélhetési lehetőségeket, a kultúra műveit lassan, fokozatosan lehet csak megteremteni, ott éppúgy, mint más területen. Azonkívül a világ minden civilizált országának zsidósága meggyökeredzett hazája földjén, ahol évszázadok óta él, dolgozik, nyelvén beszél, kultúrájával egy lett, sorsával összeforrt. Elég, ha a Szentföld a hontalanokat veszi fel, azokat, kik nem találnak hazát a honban.

Nem a hirtelen meggazdagodás országa. Sok csalódás érte azokat, akik a gyors vagyonszerzés vágyával siettek az országba. Kiábrándultan, gyakran tele keserűséggel kellett újra visszavándorolniuk onnan. Acélos kart és törhetetlen akaraterőt kíván most még a Szentföld minden lakójától. De gazdag jövővel is biztatja a küzdőket és a reménykedőket!

Bár hosszúra nyúlt ez az áttekintés, mégis csak főbb vonásaiban foglalhattam össze és egyes gócpontok körül csoportosíthattam az évtized történetét, változatos eseményeit, új eszmékben, nevezetes kísérletekben gazdag törekvéseit.

Keserű sorsnak súlya alatt görnyedt egy évtized előtt Izrael. Szinte alvilág mélyeibe döntötte őt le embertársainak indulata. Úgy látszott: végzetes a csapás, Izrael testével együtt a lelkét is éri. De íme lelkéből az állati kegyetlenség sem tudta kiölni a jóba, az igazság és szeretet győzelmébe vetett hitét. Izrael felocsúdott kábultságából és önmaga erejének és erényeinek tudára ébredt. Küzdelmes munka várt reá: poklokból kellett egekbe törnie. De már az újraébredő remény is megérte a verejtékezést. Az összetartozandóság érzeté-

nek hatalmas lendülése, a testvérszeretet és egymás iránt való kötelességeink tudatossá válása az azelőtt közönyös tömegekben, már egyedül is felbecsülhetetlen érték Izrael lelki kincses házában.

Még nem következtek el a messiási idők, még borzalmas a sötétség hatalma, mégis fénypontok is jelennek meg már egünkön s azzal biztatnak: előbb-utóbb oszlik a homály és a nap megint pazarul szórja arany-sugarait. Izraelre még mindig emberfeletti munka vár, szabadító, segítő, ösztönző munka. Akaratának nem szabad félúton megtörnie, lelki erejének növekednie kell, szellemének erősödnie, érzésének nemesednie, hogy népek versenyében megállja helyét, kísértések közt és viszontagságokkal szemben is, de akkor is, hogyha fenséges feladatokra szólítja őt újra istenség és emberiség.

Évezredek megszentelt eszményei ragyogjanak előttünk, az utat mutatva: Istenért, Izraelért, az emberiségért és emberségért vívott békés harcunkban.

Budapest.

Dr. Edelstein Bertalan.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

II

MEYERHOFER'S PATENT

Wertheimer Adolf elnöki jelentése.

Az Izr. Magy. Irodalmi Társulatnak 1929. június 26-án tartott közgyűlése.

Tisztelt Közgyűlés!

Van szerencsém Társulatunk közgyűlését ezennel megnyitni, megállapítván, hogy alapszabályaink értelmében minden napirenden levő tárgy tekintetében határozathozatalra jogosult. Társulatunknak a múlt év folyamán történt átszervezése után ez az első közgyűlésünk és ez talán megfelelő alkalom arra, hogy t. tagjainkat az iránt megnyugtassam, hogy a mostoha gazdasági viszonyok és a trianoni szerződés által elveszített országrészeinkben lakó régi tagjaink elmaradása folytán már-már elernyedő társulatunk új életre kelt. Mindinkább igyekszünk hivatásunknak megfelelni. Felolvasásainkat a megszakítás után ismét folytatjuk; tagilletményeinkhez kedves tagtársainkat ismét hozzájuttattuk, éppígy meg fogjuk küldeni az év folyamán társulatunknak a régi időkben annyira kedvelt évkönyvét, melynek tartalma ismét el fogja érni a régi színvonalat. Gazdasági tekintetben ha nem is óriási lépésekkel, de mégis előrehaladunk. Múlt évi közgyűlésünkön még fennállott minden tartozásainkat teljesen kiegyenlítettük: így a Belvárosi Takarékpénztárnak kb. 3000 pengőt, a Franklin-Társulatnak 1800 pengőt fizettünk régi adósságaink fejében és végre kiegyenlítettük tartozásunkat régi munkatársainkkal, illetve családjaikkal szemben, amennyiben ezen célra is 2500 pengőt fizettünk. Tehettük ezt részben taggyűj-

tésekből, részben egyes társaságoktól kapott szubvenciókból, főleg azonban a Pesti izr. hitközség valamint a Pesti Chevra Kadisa mindenkor kimutatott áldozatkészsége által, mely mindig megnyilvánul, ha zsidó kulturális érdekek támogatásáról van szó. Legújabb időben látjuk vidéki hitközségeink megmozdulását is, melyek bár egyelőre csak szórványosan, de mégis jelentkeznek és bizakodást nyújtanak az irányban, hogy lassú, de folytonos munkák által sikerülni fog az ország minden hitközségének érdeklődését társulatunk céljai iránt felkelteni. Az elmúlt év alkalmat nyújtott nekünk arra, hogy igazgatósági tagunknak, dr. Hevesi Simon vezető fő-rabbinknak 60. és előbbi elnökünknek, Vészi József felsőházi tagnak 70. születésnapján őszintén átértzett tiszteletünknek és szerencsekívánatainknak kifejezést adhassunk.

Midőn ez örvendetes mozzanatokról beszámolok, fájdalmas érzésekkel kell megemlékeznem azon súlyos veszteségekről, melyeket a magyar zsidósággal együtt társulatunk is szenvedett oly kiváló emberek elhúnyta által, kik mindenkor oszlopai voltak a magyar zsidóság humanisztikus és kulturális életének.

Néhány hónap előtt veszítettük el igazgatóságunk tagját, Kaszab Aladár urat, a Pesti izr. hitközség elnökét, kinek minden ténykedése mutatja, hogy mily nagy súlyt helyezett a zsidó közművelődés előmozdítására. Végrendelete is arról tanuskodik, hogy a zsidó kultúra célja mindig szeme előtt lebegett. És rövid idő előtt temettük el Baracs Károlyt, ki nagy látókörével és széles alapú műveltségével a magyar zsidó intelligenciának egyik legkiválóbb tagja volt és kit mi, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat mindig sorainkban láttunk, ha társulatunk szervezetének kiépítéséről és céljainak megvalósításáról volt szó. Igazgatósági üléseinkről sohasem hiányzott, gyakran vett részt szűkebbkörű értekezleteinken is. Bölcs tanácsait nehezen fogjuk nélkülözni.

Elveszítettük pártolótagjaink közül: Strasser Henrik és

Somogyi Albert urakat, valamint dr. Dávid Albin és Janovits Vilmos urakat, hű és áldozatkész barátait társulatunknak.

Kérem, hogy emlékezetüknek mai ülésünk jegyzőkönyvében adjunk kifejezést. Felhatalmazást kérünk, hogy az Omike elnökségének a közelmúltban ünnepelt 20 éves jubileuma alkalmából a közgyűlés meleg szerencsekívánatait tolmácsolhassuk.

Áttérvén a napirendre, felkérem főtitkárunkat, dr. Hevesi Ferenc főtisztelendő urat a titkári jelentés felolvasására.

Dr. Hevesi Ferenc titkári jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az 1915-i Évkönyvben Bánóczi József a következő szavakkal kezdé titkári jelentését: A megpróbáltatások nehéz idejét éljük. De bízva bízunk benne, hogy nem fogunk könnyűnek találatni, hogy küzdelmünk és áldozataink mellettünk fognak tanuskodni s a Mindenek igazságos intézője érvényt szerez jogunknak és teljesülést reményeinknek.

Ma is elmondhatjuk, hogy súlyos megpróbáltatások idejét éljük, talán még súlyosabbak a mi megpróbáltatásaink — de reszkető lélekkel kérdezzük: nem fogunk-e vajjon könnyűnek találatni, vajjon megtettünk-e mindent, mi tőlünk kitellett volna, vajjon méltók voltunk-e a nagy elődökhöz?

Súlyos megpróbáltatások idejét éljük és a bizakodás szava halkan és kétkedőn szólal meg bensőnkben: vajjon eljön-e már ideje annak, hogy a Mindenek igazságos intézője érvényt szerezne jogainknak és teljesülést reményeinknek?

Súlyos megpróbáltatások terhe alatt roskadozik nemzetünk és még súlyosabb megpróbáltatások görnyesztik hitfeleketünk vállait. Egy csonka ország megsabdalt határai között egészségtelen létviszonyok pusztító leigázottságában —

vajjon lehetséges egészséges élet, virágzás, fejlődés, tudományok kibontakozása, kultúra fellendülése, irodalom szárnybontása? Vagy a társadalom sorompókkal és vasfalakkal elzártága az a termékeny talaj-e, amelyből a jövő kalászerése fakadhat?

E kételyeinkre feleljen az elmúlt esztendő rövid áttekintése:

Egy esztendő leforgása alatt sikerült az IMIT reorganizálása. Elnökünk személyes propagandájával közel háromszáz tagot szerzett, kik csaknem kivétel nélkül még nem voltak társulatunk tagjai. Bevételeinkről és kiadásainkról a pénztári jelentés szól majd, e helyütt elég annak bejelentése, hogy sikerült a múltban fennállott összes adósságaink kifizetése, kifizettük a zsidó múzeum évi lakbérét és biztosítottuk Társulatunk adminisztrációjának teljes költségeit, valamint felolvasásaink szükségleteit. Köszönettel emlékezünk meg e helyütt Elnökünk fáradhatatlan buzgalmáról és lelkes ügyszeretetéről, melynek egyedül köszönhetőek ezek az eredmények. Köszönetet kell mondanunk a Pesti Izr. Hitközségnek és a Pesti Chevra Kadisának, mely intézmények, megértve egyesületünk fontos szerepét felekezetünk életében, nagy összegű szubvenciókban részesítenek minket. Évi segélyezést kérve fordultunk a fővároshoz és fogunk fordulni a kultuszminisztériumhoz, reméljük, hogy méltányos elintézés nyer kérelmünk. A régi tagállomány mai státusának megállapítása céljából az összes hitközségekhez átiratot intéztünk, hogy megállapíttassék, mely tagjaink haláloztak el, vagy költöztek el régi lakóhelyeikről; reméljük, hogy régi tagjaink egy jelentős hányadát sikerül Társulatunk számára megtartanunk. Minthogy az eddig beérkezett adatok szerint tagjaink száma teljesen meggyérült, új propaganda készül a vidéken.

Sajnálattal jelentjük, hogy a zsidó múzeum elhelyezésének kérdése akuttá vált, amennyiben a holduccai ház

tulajdonosa felmondott nekünk. Addig is, míg a Pesti izr. hitközségtől nyert ígéret, mely szerint a hitközségi könyvtárral kapcsolatosan az új építkezések alkalmával megfelelő helyiséget kap múzeumunk, nem teljesül, kénytelenek leszünk a zsidó múzeum anyagát az Abonyi-úti zsidó gimnáziumban elhelyezni.

Tagilletményül ez évben az ifjúsági Biblia két első kötetét adtuk, melynek kézbesítése tagjaink részére folyamatban van.

Az Évkönyv szerkesztési munkálatai is megindultak. A szerkesztés felelősségteljes munkáját dr. Szemere Samu igazgató úr, felolvasó-bizottságunk alelnöke végzi, Társulatunk titkárának részvételével. Évkönyvünk Ros-hassónó ünnepére fog megjelenni.

Ez évben két pályatételt tűztünk ki: a) Bevezetés a Bibliába a nagyközönség számára. 600 P. Pályázati határidő: 1930. április 15. b) Az emancipáció általános története. 1000 P. Határideje: 1931. ápr. 15.

Bizottságaink közül munkáját rendszeresen folytatta a felolvasó-, oklevél- és bibliai bizottság, melyek működésükről részletes beszámolót nyújtanak.

Íme, ez rekonstrukciós munkánk rövid foglalata. Nem sok az, de mégis elegendő arra, hogy kételyeinket cáfolja. A nehéz megpróbáltatásokat ellensúlyozza a lelkek ereje, és az áldozatkészség diadalmaskodik az akadályokon. Tudjuk, hogy feladatainknak csak kis hányadát oldottuk meg és a megoldás is csak részleges volt, mégis érezzük, hogy munkánk nem volt és nem lesz meddő, és hisszük, hogy minden viszontagságon keresztül sikerülni fog Társulatunk felvirágoztatása.

A fogadalmat, melyet tettünk, hogy a multak nyomdokain haladva Társulatunkat régi színvonalára emeljük, igyekszünk megvalósítani, és bízunk abban, hogy nem kell szégyenkeznünk Társulatunk megdicsőült nagy vezéralakjai emlékezte előtt.

Kegyeletes megemlékezésünk száll hozzájuk ez órán. Úgy érezzük, szellemük körülöng bennünket és buzdít előre utunkon. Bánóczi József, Mezey Ferenc, Bacher Vilmos, Simon József, Hatvani Deutsch József, Kohn Sámuel nagy szellemei látják törekvéseinket, és bizton tudom, elismerik őszinte akaratumkat és tiszta lelkesedésünket. Megemlékszünk Róluk mély kegyelettel. Emlékezetükből áldás fakad és áldás legyen poraikon!

Mélyen tisztelt Közgyűlés! Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1928/29. évi jelentését ezekben vagyunk bátrak az igazgatóság nevében előterjeszteni zárszámadásainkkal egyetemben és kérjük részünkre a felmentvényt megadni.

Az IMIT bibliai bizottságának jelentése.

Az Ifjúsági és Családi Biblia harmadik kötete munkában van. Egyelőre a próféták fordítása van meg dr. Kecskeméti Lipóttól, a hátralevő könyvek fordítására többen vállalkoztak, jelesen :

Dr. Heller Bernát,
Dr. Friedmann Dénes,
Dr. Hevesi Ferenc.

Remélem, hogy a jövő év folyamán ez a kötet megjelenhetik, mellyel ez a jelentős mű teljessé válik.

Budapest, 1929. június 25.

Dr. Blau Lajos,
a Biblia-bizottság elnöke.

Jelentés az IMIT felolvasóbizottságának 1928--29. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Társulatunk felolvasó-bizottsága, az elmúlt évadra visszapillantva, serény tevékenységről számolhat be. Míg régeb-

ben, Évkönyveink tanusága szerint, egy-egy évadban négy-öt felolvasó ülés volt szokásos, addig mi az 1928/29. évben, beleszámítva a múlt év május havában tartott megnyitót is, összesen tíz ülést rendeztünk. E buzgóságra nem pusztán az újrakezdés nagyobb lendülete készítetett bennünket, hanem az is, hogy három ízben áldoztunk kegyelettel nagy halottaink emlékének, az emlékünnepélyek tekintetében pedig bizonyos időpontokhoz voltunk kötve, melyeket legalább megközelítően be akartunk tartani. Így esett az évad elejére az Alexander-emlékünnepély, végére a Mezey- és a Kayserling-emlékünnepély. De, ámbár így az évadot már októberben kezdtük és csak májusban végeztük, e két irányban való megtoldását nincs okunk megbánni. Üléseinket minden alkalommal nagyszámú közönség látogatta, több ízben zsúfolásig töltötte meg az üléstermet, mindig lankadatlan figyelemmel hallgatta mondanivalónkat, még akkor is, ha a tárgysorozat gazdagsága vagy különös súlyossága próbára tette kitartását. Általában közönségünk magatartásáról csak a legjobbat mondhatjuk s ez buzdít és bátorít minket a jövőre nézve. Első két felolvasóülésünket a Zene-művészeti Főiskola Kamaratermében, a többit a Pesti izr. hitközség székházának dísztermében tartottuk. Nem mulaszthatjuk el ez alkalommal sem, hogy köszönetet ne mondjunk a Pesti izr. hitközség előljáróságának azért, hogy székháza dísztermének rendelkezésünkre bocsátásával méltó és szép keretet biztosított felolvasóüléseinknek. Legyen szabad remélnünk, hogy e vendégszeretetét a jövőben sem vonja meg Társulatunktól. Szeretnők, hogy közönségünkbe minél jobban beidegződnek, hogy felolvasóüléseink színhelye mindig a Hitközség székházának díszterme, időpontja mindig a hónap utolsó szerdája. Sem az egyiktől, sem a másiktól nyomós ok nélkül el nem térünk.

Felolvasásaink teljes tárgysorozata a következő volt:

1928. május 16.

1. *Wertheimer Adolf*: Elnöki megnyitó.
2. *Kóbor Tamás*: Magyar nyelven írt idegen irodalom.
3. *Gál Gyula*: Kiss József verseiből.
4. *Dr. Blau Lajos*: Az IMIT hivatása.

1928. október 24.

1. *Kóbor Tamás*: Elnöki megnyitó.
2. *Dr. Szemere Samu*: Alexander Bernát emlékezete.
3. *Lenkei Henrik*: Alexander Bernát. (Vers.)

1928. november 28.

1. *Dr. Komlós Aladár*: Magyar zsidó lírikusok. (Kiss József fellépésének hatvanadik évfordulójára.)
2. *Somló István*: Magyar zsidó lírikusok költeményeiből.
3. *Feleki Sándor*: Versek.

1928. december 9.

1. *Dr. Szemere Samu*: Elnöki megnyitó.
2. *Dr. Dési Géza*: Váradi emlék.
3. *Szabolcsi Lajos*: Versek.
4. *Dr. Hevesi Ferenc*: A Makkabeusok ünnepe.

1928. december 27.

1. *Dr. Bakonyi László*: Visszaemlékezés az első magyar zsidó kongresszusra.
2. *Földes Imre*: Egy mese és egy novella.
3. *Fenyő Rózsai* | Kiss Arnold verseiből.
4. *Fehér Artur* |

1929. január 30.

1. *Dr. Trostler József*: Heinétől Stefan Zweigig.
2. *Dr. Molnár Jenő*: Egy novella és egy humoreszk.

1929. február 27.

1. *Dr. Gábor Gyula*: Dr. Oesterreicher Manes József.
2. *Dr. Patai József*: A Szentföld mai költészete.
3. *Tordai Judit*: Mai héber költőkből.

1929. március 27.

1. *Dr. Edelstein Bertalan*: A zsidóság története a háború utáni évtizedben.
2. *Somlyó Zoltán*: Versek.
3. *Palágyi Lajos*: Esztétikai elemek a Bibliában.

1929. április 17.

1. *Dr. Blau Lajos*: Dr. Mezey Ferenc és az IMIT.
2. *Dr. Kálmán Ödön*: Dr. Mezey Ferenc pályája.

1929. május 29.

1. *Dr. Weisz Miksa*: Kayserling M. emlékezete.
2. *Dr. Naményi Ernő*: Kayserling kortársai között.

Vidéki felolvasásokról ezúttal még nem számolhatok be. Eddigélé csak Szegedtől kaptunk meghívást, de a június másodikára tervezett felolvasóülést, mivel aznap temettük a mindnyájunk mélységes fájdalmára elhunyt Baracs Károlyt, Társulatunk igazgatósági és választmányi tagját, aki az IMIT e szegedi kiszállásának kezdeményezője volt, őszre halasztottuk. Más városok is szóba kerültek már, de az idevágó tárgyalások még nem fejeződtek be.

Jövő évi munkaprogrammunknak egyik fontos pontja mindenesetre az is kell, hogy legyen, hogy a vidéket minél szélesebb körben belekapcsoljuk kultúrunkba.

Abban a reményben, hogy ezeket a terveinket sikerülni is fog megvalósítani, van szerencsém e jelentést a tisztelt közgyűlésnek elfogadásra ajánlani.

Dr. Szemere Samu,

az Imit felolvasó-bizottságának
alelnök-előadója.

Az IMIT oklevél-bizottságának jelentése.

Fájdalommal emlékszünk meg a veszteségről, melyet oklevéltárunk *dr. Weisz Mór* rabbinusnak, az oklevéltár egyik szerkesztőjének elhúnyta által szenvedett. *Dr. Weisz* kedves, buzgó tanítványom volt. Vajha nemsokára lenne más, ki munkáját hozzá méltóan folytassa és befejezze.

Az I. kötet a mohácsi vészig terjed. Oly korszak ez, melyben a zsidóság nemcsak gazdasági, hanem közjogi tényező is volt. A pfalzi követ jelentése szerint, mikor Mátyás király menyasszonyát fogadta (1476), először a zsidók mentek a királyi pár elébe. Először egy éltés főzsidó asszony jött lóháton, karddal kezében. Hozott egy kis hordót tíz font ezüsttel. Utána nyargalt fia, szintén ezüst karddal és hordócskával. Utánok 24 lovas, mind bíborruhában, mind egyiknek kalapján három strucctoll. Majd hétszáz zsidó gyalog, piros zászló alatt, melyre bagolyláb volt lefestve, öt tövissel és benne két aranycsillag, fent pedig aranyos zsidó főveg. Minden zsidó fején Ephod, az öregek közepén, körülvéve az ifjaktól, lombsátor alatt. Mindnyájan énekelve a király elé vitték a tízparancsolatot nagy, tomboló örömmel.

Eschenloer szerint, ki jelen volt, 24 pejlóval jöttek a zsidók, fejükön a barna strucctollal, «mit irer Judenschule, Mannen und Frauen, ein Banir und einem Himmel, darunder die Gebote Moysis waren, mit grosser Stimme singende nach irem Gesetze.»

Ilyen ünnepekben azóta századokon át a zsidóknak nem volt része, annál több sanyargatásban és igazságtalan, véres üldözésben. Mondhatni a zsidók sorsa egy volt Magyarországéval, amint ezt a XVI. századi költészet ki is fejezi. Vagy Horatiussal: *Quidquid delirant reges plectuntur Achivi.*

Ehhez képest, abban a korszakban, melynek anyaga most

feldolgozásra vár, közjogi helyzetről, de még biztosságról sem lehet szó." Az irományok nagy tömege vám- és harmincadfélékre vonatkozik. Csak itt-ott tarkítja e szürkeséget valami királyi vagy nádori rendelet — vagy vad üldözés.

Őszinte hálával fogadjuk *Mandl Bernát* igazgató úr működését, ki a magyarországi zsidók történetének Regestáit 1651—1740-ig mintaszerűen összeállította.

Dr. Molnár István úr a homonnai Andrassy levéltárból való zsidó vonatkozású okleveleket volt szíves lemásolni.

Az anyag zöme azonban az 1533—1739-iki, az országos levéltárban készült másolatokból telt ki.

Jelenleg Dr. Csetényi és Mandl Bernát urak folytatják a munkát az országos levéltárban és Budapest és Pest vármegye levéltáraiban.

A megjelenendő műhöz két észrevételt vagyok bátor fűzni. Először azt, hogy a címzések, melyek e korban rengeteg helyet foglalnak el, csak *egyszer közöltessenek* teljesen, különben pedig lehetőleg rövidítve.

A másik, hogy az oklevelekhez, hol fontos, vagy szükséges, útbaigazító, a kortörténethez csatlakozó jegyzetek járuljanak.

Húsz év előtt nagy reményekkel, nemes törekvéssel, indultunk útnak. Vajha e reményeknek és törekvéseknek csak egy része is megvalósulna.

Marczali Henrik.

Az IMIT múzeumi bizottságának jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Néhai Fabó Bertalan halála után engem tisztelt meg 1921. június havában az IMIT múzeumi bizottsága a Zsidó Múzeum igazgatásával. Mostoha körülmények közt küzdött a

Múzeum az IMIT szünetelése alatt. *Székelly* Ferenc ő méltóságának gondoskodása tette lehetővé, hogy a Múzeum, a magyar zsidóság e fontos kultúrintézménye, hajléktalanná nem vált. Műtárgyak, muzeális kincsek és értékes emlékek megszerzéséről ez időben szó sem lehetett.

De azért egy kis lelkes gárda, közülük elsősorban megemlékeztünk Mandl Bernátról, Kohlbach Bertalanról, Szabolcsi Lajosról, Patai Józsefről és boldogult emlékeztű Mezey Ferencről, értékes okiratokkal, nyomtatványokkal stb. gyarapították a múzeum birtokát.

Mandl Bernát, Kohlbach Bertalan, alulirott igazgató és dr. Kürschner Frigyes segítségével a múzeum anyagát cédulakatalógusban feldolgozták.

Iskolák tanáraik vezetése alatt rendszeresen látogatták a múzeumot. Vasárnaponként a látogatási órák alatt számosan látogatták. Az OMIKE művészeti iskolája évente több napon át a múzeumban dolgozott tanáraik vezetése alatt. Az igazgató a magyar zsidó történettel kapcsolatosan több tudományos kérdésben adott kutatóknak felvilágosítást a múzeum anyagából.

A magánlakásban elhelyezett, túlzásúfolt szekrényekben levő tárgyak most semmiképpen sem érvényesülhetnek kellően, pedig múzeumunk anyaga gazdagságában felveheti a versenyt a bécsi, prágai, berlini múzeumokkal. A Pesti izr. hitközség munificenciája remélhetőleg lehetővé teszi majd a múzeumunk oly elhelyezését, mely számára megszerzi azt a helyet, melyet kulturális jelentőségénél fogva megérdemel.

Dr. Weisz Miksa.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat zárszámadása,
1928. december 31.

Bevétel:

Szubvenciók és adományok	P	7,144·30
Pártfogók befizetései	«	1,400·—
Pártoló tagok tagdíjai	«	2,357·—
Rendes tagok tagdíjai	«	1,736·—
		<hr/>
	P	12,637·30

Kiadás:

Visszafizetés a Belv. Takarékpénztárnak	P	2,920·—
Kamat és jutalék fenti tartozás után	«	97·05
Zsidó múzeumi költségek	«	2,113·57
Általános költség, beleértve az átszervezési kiadásokat	«	1,560·18
Régi tartozásunk kiegyenlítése a Franklin- Társulatnál	«	1,800·—
Munkatársainknak és családjaiknak kifizetett régi járandóságok	«	2,500·—
Felolvasási költségek	«	681·94
Költség-előleg	«	266·16
Felesleg (Követelések a Belv. Takarékpénztárnál	«	698·40
		<hr/>
	P	12,637·30

Székely Ferenc s. k.
pénztárnok.

Wertheimer Adolf s. k.
elnök.

A Társulat képviselete.

I. IGAZGATÓSÁG.

Tisztviselők:

- Elnök: WERTHEIMER ADOLF, bankigazgató.
 Társelnök: DR. FISCHER GYULA, főrabbi.
 « DR. BLAU LAJOS, a Rabbiképzőint. igazg.
 Titkár: DR. HEVESI FERENC, főrabbi.
 Pénztáros: SZÉKELY FERENC, a Belv. Takp. elnöke.
 Ellenőr: ALAPI BÉLA, bankigazgató.
 Ügyész: DR. DÉSI GÉZA, országgyűl. képviselő.

Az igazgatóság többi tagjai:

- DR. ALAPI HENRIK, egy. tanár.
 BARACS KÁROLY, vezérigazg., megh.
 DR. EULENBERG SALAMON, az Orsz. Iroda ügyv. eln.
 DR. BUDAY GOLDBERGER LEÓ, gyáros.
 DR. GRAUER VILMOS, gyáros.
 DR. HAJDU MARCEL, ügyvéd.
 DR. HAJDU MIKLÓS, vezérigazg.
 BÁRÓ HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
 DR. HELLER BERNÁT, főisk. tanár.
 DR. HEVESI SIMON, vezető főrabbi.
 KASZAB ALADÁR, gyáros, megh.
 KÓBOR TAMÁS, író, főszerk.
 BÁRÓ KOHNER ADOLF, az Orsz. Iroda elnöke.
 DR. KRISZHABER BÉLA, hitk. elnök.
 DR. MAHLER EDE, egy. tanár.
 DR. MARCALI HENRIK, egy. tanár.
 PFEIFER IGNÁC, műegy. tanár.
 STERN SAMU, udv. tan.
 DR. SZEMERE SAMU, tanítóképző-intézeti igazgató.
 VÉSZI JÓZSEF, felsőh. tag, főszerkesztő.

VIDA JENŐ, felsőh. tag.
 Báró csepeli WEISZ ALFONZ, gyáros.
 Dr. WEISZ MIKSA, főrabbi.

II. VÁLASZTMÁNY.

A) Fővárosi tagok:

ADLER GYULA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
 Dr. BALASSA JÓZSEF, szerkesztő.
 Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.
 Dr. BARACS MARCELNÉ.
 Dr. BLUM ÖDÖN, min. tan.
 Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd.
 Dr. DERCSÉNYI MÓRIC, tanár.
 Dr. DEZSŐ SÁMUEL, ügyvéd.
 Dr. EDELSTEIN BERTALAN, főrabbi.
 Dr. ENDREI HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
 főtitkára.
 Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.
 Dr. FEJÉR LIPÓT, egy. tanár.
 Dr. FELEKI SÁNDOR, orvos.
 Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
 Dr. FRISCH ÁRMIN, az OMIKE kultúratanácsosa.
 Dr. GÁBOR GYULA, a Pesti Izr. Hitk. főtitkára.
 GÁBOR IGNÁC, igazgató.
 GERŐ ÖDÖN, író, szerkesztő.
 Dr. GERÉB JÓZSEF, igazgató.
 Dr. GLÜCKSTHAL SAMU, a Pesti Izr. Hitk. elnökh.
 Dr. HALÁSZ FRIGYES, magy. kir. kormfőt., ügyvéd.
 KRAMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa alelnöke.
 Dr. KISS ARNOLD, vezető főrabbi.
 KOLBACH SIMON, alezredes.
 Dr. KUNOS IGNÁC, egy. tanár.

- Dr. LASZ SAMU, igazgató.
 LENKEI HENRIK, tanár.
 Dr. MÁLNAI MIHÁLY, ny. tanítóképzőintézeti tanár.
 MANDEL BERNÁT, igazgató.
 Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd.
 MOLNÁR FERENC, író.
 Dr. PATAI JÓZSEF, főszerkesztő.
 Dr. RADÓ ANTAL, író.
 SÁNDOR PÁL, orsz. képviselő.
 Dr. SCHWARTZ VILMOS, ügyvéd.
 SCHICHTANZ ÁRMIN, igazgató.
 Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, a Színművészeti Főisk. tanára.
 Dr. STAMBERGER FERENC, kir. közjegyző.
 STERN ÁBRAHÁM, ny. igazgató.
 Dr. SZABOLCSI LAJOS, főszerkesztő.
 SZÁNTÓ JENŐ, bankigazgató.
 TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, tanár.
 Dr. WALDAPFEL JÁNOS, főisk. tanár.
 WIRTH KÁLMÁN, igazgató.
 Sióagárdi ZÖLD MÁRTON, tábornok.

B) *Vidéki tagok:*

- Dr. BERNSTEIN BÉLA, főrabbi, Nyíregyháza.
 Dr. BIEDL SAMU, hitk. elnök, Szeged.
 BODOR ZSIGMOND, hitk. elnök, Nyíregyháza.
 BOSCHÁN ARTUR, hitk. elnök, Kőbánya.
 Dr. BRÓD TIVADAR, hitk. elnök, Nagykanizsa.
 Dr. BÜCHLER SÁNDOR, egy. m. tanár, főrabbi, Keszthely.
 János Engel JÓZSEF, udv. tan., Pécs.
 János Engel RÓBERT, nagybirtokos, Pécs.
 Dr. FEJÉR FERENC, ügyvéd, hitk. elnök, Debrecen.
 FODOR MÓR, hitk. titkár, Székesfehérvár.
 Dr. FRIEDMANN DÉNES, főrabbi, Újpest.

- Szergényi GEISZT JENŐ, nagybirtokos, korm.-főtanácsos,
Szombathely.
- Dr. GLÜCK GYULA, ny. főörzsorvos, Szombathely.
- Dr. HERCOG MANÓ, főrabbi, Kaposvár.
- Dr. HEUMANN JÓZSEF, ügyvéd, Székesfehérvár.
- Dr. HEVES KORNÉL, főrabbi, Szolnok.
- Dr. HOROWITZ JÓZSEF, főrabbi, Szombathely.
- Dr. KÁLMÁN ÖDÖN, ügyvéd, Újpest, megh.
- Dr. KÁLMÁN ÖDÖN, főrabbi, Kőbánya.
- Nagyecséri KÁNITZ DEZSÓ, nagybirtokos, Eger.
- Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN, főrabbi, Makó.
- KOMOR ARNOLD, min., tan. Szolnok.
- Dr. LÓW IMMÁNUEL, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.
- Dr. LÓWY KÁROLY, hitk. elnök, Székesfehérvár.
- Dr. PÉNER MIKLÓS, főrabbi, Baja.
- PFEIFFER FÜLÖP, községker. elnök, Győr.
- Dr. PFEIFFER IZSÁK, főrabbi, Monor.
- Dr. ROTSCCHILD LIPÓT, Nagykanizsa.
- Dr. SCHWARTZ MÓR, főrabbi, Győr.
- Dr. SPITZER MÓR, községker. elnök, Veszprém.
- Dr. SZÉKELY ALBERT, tb. vármegyei ügyész, Sátoralja-
újhely.
- SELTMANN LAJOS, főrabbi, Hódmezővásárhely.
- Dr. WINKLER ERNŐ, főrabbi, Nagykanizsa.

III. ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK.

1. Biblia-bizottság.

Elnök: Dr. BLAU LAJOS. Előadó: Dr. HELLER BERNÁT.

Tag: Dr. HEVESI SIMON.

2. Oklevélbizottság:

Elnök: Dr. MARCALI HENRIK. Előadó: Dr. MANDEL BERNÁT.

Tag: Dr. CSETÉNYI IMRE.

3. *Felolvasóbizottság:*

Elnök: KÓBOR TAMÁS. Alelnök-előadó: Dr. SZEMERE SAMU.
Jegyző: Dr. CSECH ARNOLD.

4. *Múzeumbizottság:*

Elnök: Dr. SZÉKELY FERENC. Igazgató: Dr. WEISZ MIKSA.
Előadó: Dr. MEZEY SÁNDOR.

TARTALOM.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

	Lap
Előszó.....	7
<i>Dr. Hevesi Ferenc</i> : Bánóczy József és az IMIT	9
<i>Dr. Blau Lajos</i> : Mezey Ferenc és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat.....	11
<i>Dr. Szemere Samu</i> : Alexander Bernát emlékezete	25
<i>Lenkei Henrik</i> : Alexander Bernát (Vers)	50
<i>Kóbor Tamás</i> : Magyar nyelven írt idegen irodalom	53
<i>Dr. Heller Bernát</i> : Arany János viszonya a legendához és az agadához.....	62
<i>Kiss Arnold</i> : A Messiás-regékből (Versek)	124
<i>Dr. Kecskeméti Ármin</i> : Mendelssohn kétszáz esztendeje	133
<i>Patai József</i> : A Szentföld mai költészetéből.....	162
<i>Dr. Weisz Miksa</i> : Kayserling M. emlékezete	169
<i>Palágyi Lajos</i> : Új költemények (Versek)	195
<i>Dr. Hevesi Simon</i> : Az «Egyenlőség» 50 éves jubileumára	196
<i>Dr. Goldberger Izidor</i> : Szófer Mózes	201
<i>Dr. Fényes Mór</i> : Tragikum az agadában	216
<i>Dr. Bakonyi László</i> : Visszaemlékezés az első magyar zsidó kongresszusra.....	251
<i>Turóczi-Trostler József</i> : A zsidó-német irodalmi kapcsola- tok kérdéséhez	265
<i>Dr. Edelstein Bertalan</i> : A külföldi zsidóság története a háború utáni évtizedben	295

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

	<i>Lap</i>
<i>Wertheimer Adolf</i> elnöki jelentése	341
<i>Dr Hevesi Ferenc</i> titkári jelentése.....	343
Az IMIT bibliai bizottságának jelentése.....	346
Jelentés az IMIT felolvasó bizottságának 1928—29. évi működéséről	346
Az IMIT oklevélbizottságának jelentése	350
Az IMIT múzeumi bizottságának jelentése	351
Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat zárszámadása 1928. december 31-én	353
A Társulat képvisellete	354
I. Igazgatóság	354
II. Választmány	355
III. Állandó bizottságok	357

